АЗӘРБАЈЧАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТӘҺСИЛ НАЗИРЛИЈИ

АЗӘРБАЈЧАН УНИВЕРСИТЕТИ

Вәлијев Дүнјамалы Әмир оғлу

игтисад елмләри намизәди, досент, Азәрбајчан Университетинин харичи игтисади әлагәләр кафедрасынын мүдири

БЕЈНӘЛХАЛГ ИГТИСАДИЈЈАТ

Азәрбајчан Республикасы Тәһсил Назирлијинин 29.09.1997-чи ил тарихли 686 №-ли әмри илә тәсдиг едилмиш вә гриф верилмишдир.

"Азәрбајчан Университети" нәшријјаты
Бакы- 1998

Рə'јчилəр:
Игтисад елмлəри доктору, профессор *Һамлет Исмаіылов*
Игтисад елмлəри доктору *Əли Əһмəдов*

Мəс'ул редактор:
Игтисад елмлəри доктору, профессор *Акиф Мусајев*

Вəлијев Д.
Бејнəлхалг Игтисадијјат. Бакы, "Азəрбајчан Университети" нəшријјаты, 1998 -384 сəһ.

Китабда Азəрбајчан дилиндə илк дəфə олараг бејнəлхалг тичарəт нəзəријјəлəри, бејнəлхалг тичарəт сијасəти, валјута базары вə валјута системлəри, малијјə, капитал вə ишчи гүввəсинин бејнəлхалг һəрəкəти, өдəниш балансы вə бејнəлхалг интеграсија һагтында мөвчуд олан нəзəријјə вə мүасир анлајышлар, онларын практикада тəтбиги мəсəлəлəри комплекс шəкилдə характеризə едилир. Мүасир мəрһəлəдə Азəрбајчанын бејнəлхалг игтисади əлагəлəр системи фактик материаллар əсасында əтрафлы тəһлил едилир.

Китаб али тəһсилин бакалавр пиллəсиндə бејнəлхалг мүнасибəтлəр, менечмент, малијјə-кредит вə бејнəлхалг тичарəт ихтисаслары үзрə тəһсил алан тəлəбəлəр үчүн нəзəрдə тутулмушдур. О һəмчинин бејнəлхалг игисади фəалијјəтлə əлагəдар олан дөвлəт органларынын ишчилəри, дүнја базарына чыхан иш адамлары вə ихтисасартырма курсларынын динлəјичилəри үчүн дə əһəмијјəтлидир.

$V\frac{0604000000-12}{059-98}$

338
238052

© Бакы, "Азəрбајчан Университети" нəшријаты, 1998

МҮНДӘРИЧАТ

ӨН СӨЗ 6
КИРИШ 10
ФӘСИЛ 1. БЕЈНӘЛХАЛГ ИГТИСАДИЈЈАТ ФӘННИНИН ПРЕДМЕТИ 14
ФӘСИЛ 2. ХАРИЧИ ТИЧАРӘТ НӘЗӘРИЈЈӘЛӘРИ 24
1. Бејнәлхалг тичарәтин игтисади әсаслары 24
2. Меркантилизм доктринасы 27
3. Классик харичи тичарәт нәзәријјәси........................ 30
4. Харичи тичарәтдән әлдә едилән газанч вә бејнәлхалг тичарәт шәртләри 37
5. Һекшер - Оһлинин истеһсал амилләринин нисбә-ти вәзијјәти вә Леонтјев тәзады 43
6. Истеһсал вә харичи тичарәт 48
7. Мәһсулун һәјат дөврү нәзәријјәси............................ 58
8. Бејнәлхалг рәгабәт күчү 61
9. Игтисади инкишаф вә харичи тичарәт...................... 63
ФӘСИЛ 3. ХАРИЧИ ТИЧАРӘТ СИЈАСӘТИ................ 73
1. Харичи игтисади сијасәт һагтында үмуми анлајыш . 73
2. Көмрүк тарифләри. Маһијјәти вә формалары.......... 78
3. Көмрүк тарифләринин тәтбигинин игтисади нәтичәләри 84
4. Харичи тичарәт сијасәтинин дикәр нөвләри: гејри- тариф маһдудлашдырмалары 98
5. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә бејнәлхалг тичарәт сијасәти 105
6. Харичи тичарәтин бејнәлхалг мигјасда тәнзимләнмәси 111
ФӘСИЛ 4. БЕЈНӘЛХАЛГ ВАЛЈУТА БАЗАРЫ ВӘ

ВАЛЈУТА СИСТЕМЛӘРИ 115
1. Валјута вә валјута базары һаггында үмуми анлајыш 115
2. Валјута мәзәннәси 123
3. Валјута мәзәннәсинә тә'сир едән амилләр 131
4. Валјута сијасәти 136
5. Валјута мәзәннәси системләри 139
6. Валјута мәзәннәси системләри (ВМС) тәчрүбәдә...... 153
7. Бејнәлхалг нәгдијјә (ликвид) еһтијатлары 164
ФӘСИЛ 5. КАПИТАЛ ВӘ МАЛИЈЈӘНИН БЕЈНӘЛХАЛГ ҺӘРӘКӘТИ 168
1. Бејнәлхалг капитал вә малијјәнин һәрәкәтинин маһијјәти вә игтисади нәтичәләри 168
2. Бејнәлхалг капитал һәрәкәтинин формалары............ 173
3. Бирбаша харичи инвестисијалар 178
4. Трансмилли ширкәтләр 189
5. Бејнәлхалг кредит вә дүнја борч бөһраны 196
6. Бејнәлхалг капитал һәрәкәти нәзәријјәләри 215
ФӘСИЛ 6. ИШЧИ ГҮВВӘСИНИН БЕЈНӘЛХАЛГ ҺӘРӘКӘТИ 225
1. Ишчи гүввәсинин бејнәлхалг ахынынын тарихи 225
2. Бејнәлхалг әмәк базары 227
3. Ишчи гүввәсинә олан тәләб...................................... 230
4. Ишчи гүввәси тәклифи... 231
5. Ишчи гүввәси ахынынын игтисади нәтичәләри 232
ФӘСИЛ 7. ӨДӘНИШ БАЛАНСЫ 239
1. Өдәниш балансынын маһијјәти 239
2. Өдәниш балансында учот апарылмасынын принсип вә гајдалары.. 242
3. Өдәниш балансында мүвазинат вә кәсир анлајышы 246
4. Өдәниш балансынын структуру 249
5. Өдәниш балансынын тәнзимләнмә механизми.......... 264

- Өдəниш балансы нəзəриjjəлəри 266
- Өдəниш балансынын дөвлəт тəнзимлəнмəси үсуллары 272
ФƏСИЛ 8. БЕJНƏЛХАЛГ ИГТИСАДИ НТЕГРАСИJА 276
1. Беjнəлхалг игтисали интеграсиjа анлаjышы 276
2. Беjнəлхалг игтисади интеграсиjанын əсас формалары 279
3. Игтисади бирлəшмəлəр нəзəриjjəлəри 285
4. Авропа Игтисади Бирлиjи (АИБ) 294
5. Дүнjада дикəр игтисади бирлəшмəлəр...................... 310
ФƏСИЛ 9. АЗƏРБАJЧАН БЕJНƏЛХАЛГ ИГТИСАДИ ƏЛАГƏЛƏР СИСТЕМИНДƏ........................ 322
1. Харичи игтисади əлагəлəрин үмуми характеристикасы 322
а) Совет дөврүндə 322
б) Мүстəгиллик дөврүндə 331
2. Харичи тичарəтин тəнзимлəнмəси 343
- Геjри- тариф тəнзимлəмəлəри 344
- Тариф тəнзимлəмəлəри 346
3. Азəрбаjчанда валjута тəнзимлəнмəси 352
4. Азəрбаjчанын беjнəлхалг капитал вə малиjjə һəрəкəтиндə иштиракы 361
- Азəрбаjчанда бирбаша инвестисиjа гоjулушлары . 361
- Азəрбаjчанда харичи кредит вə jардымлар............ 369
5. Азəрбаjчан вə беjнəлхалг тəшкилатлар 374
Əдəбиjjат 377

ӨН СӨЗ

Бејнәлхалг игтисади мүнасибәтләр, бу мүнасибәтләри доғуран сәбәбләр вә онларын нәтичәләри даим диггәт тәләб едән чидди ичтимаи проблемләрдәндир. Бу вә ја дикәр өлкәнин сүр'әтлә сәнајеләшмәсиндә, јүксәк һәјат сәвијјәсинин тә'мин олунмасында бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн нә дәрәчәдә мүсбәт рол ојнадығы игтисади тарихдән јахшы мәлумдур. Лакин, о да јахшы мәлумдур ки, бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн фајдалары дүнја дөвләтләри арасында һеч дә әдаләтлә бөлүнмүр вә бир сыра һалларда бәзи дөвләтләр бејнәлхалг әлагәләрдән фајда әлдә етмәк әвәзинә, чидди проблемләрлә гаршылашырлар.

Мәлум олдуғу кими, мүрәккәб вә чохтәрәфли системә малик олан дүнја базары даим һәрәкәтдә, тәкамүлдә олан бир системдир. Бу динамиклијин һәрәкәтверичи гүввәсини дүнјада јени истеһлак саһәләринин ачылмасы, истеһсал сферасында јени технољожи әлагәләрин вә онун тәнзимләнмәсинин һүгуги әсасларынын јениләшмәси тәшкил едир. Дүнја тәсәррүфаты системиндә һәр шеј гаршылыглы әлагә вә гаршылыглы асылылыг вәзијјәтиндәдир. Даим һәрәкәтдә олан бу системә јени гошулан һәр бир өлкә бу системдә һазырки шәраитдә мөвчуд олан рәгабәт вәзијјәтинә ујғунлашмаг мәчбуријјәтиндәдир.

Азәрбајчанын мүстәгиллик јолуна гәдәм гојмасы өлкәмиздә дәрин вә мүрәккәб сијаси-игтисади ислаһатләрын башланмасы үчүн реал шәраит јаратды.

Дүнјанын өнчүл сијасәтчиләриндән олан Республика президенти Һејдәр Әлијев чәнабларынын узагкөрән сијасәти нәтичәсиндә бу ислаһатлар милли игтисадијјатымызын дирчәлдилмәси үчүн мөһкәм зәмин тәшкил едир.

Бу ислаһатларын ән мүһүм вә ән реал наилијјәтләриндән бири совет дөврүндә узун илләр мөвчуд олмуш "дәмир пәрдәләрин" арадан галдырылмасы вә республикамызда ардычыллыгла харичә ачыг чәмијјәтин әсасларынын гојулмасыдыр. Харичә ачылма, бејнәлхалг игтисади интеграсија просесинин сүр'әтләнмәси вә дүнја базары илә гаршылыглы әлагәләрин кенишәнмәси республиканын ичтимаи һәјатында, истеһсал вә истеһлакда көклү дәјишикликләрә јол ачыр, мүасир дүнја һаггында әһалинин тәсәввүрләрини чидди сурәтә дәјшдирир, дүнја реаллыгларына ујғунлашдырыр, јени проблемләр јарадыр. Бүтүн бунлар инсанларын дүнја көрүшүнүн, ихтисас вә биликләринн јениләшмәсини тәләб едир.

Бејнәлхалг игтисади фәалијјәтин вә бејнәлхалг бизнесин бүтүн инчәликләрнин өјрәнилмәси республика тәсәррүфатынын базар игтисадијјаты шәраитиндә мәнфәәтлә идарә олунмасы, тәрәггијә говушдурулмасы үчүн мүстәсна әһәмијјәтә маликдир. Һәмин биликләрин республиканын тәһсил очагларында мүвәффәгијјәтлә тәдрис едилмәси үчүн мүасир анлајышлара ујғун дәрслик вә дәрс вәсаитләринин һазырланыб нәшр олунмасы олдугча вачибдир.

Бу бахымдан Азәрбајчан Университетинин "харичи игтисади әлагәләр" кафедрасынын мүдири, игтисад елмләри намизәди Д.Вәлијевин һазырладығы "Бејнәлхалг игтисадијјат" дәрслији республикамызда илк вә тәгдирәлајиг аддымдыр.

Китаб кириш вә доггуз фәсилдән ибарәдир. Биринчи фәсилдә фәннин мүстәгил елм саһәси кими тәдрис олунмасы әсасландырылмыш вә онун предмети мүәјјән едилмишдир. "Бејнәлхалг тичарәт нәзәријјәләри" адланан икинчи фәсил "бејнәлхалг тичарәтин игтисади әсаслары" адлы орижинал па-

раграфла башланыр. Мүәллиф фәсилин дикәр параграфларыны һәмин идеја әтрафында ишыгландырмаға чалышыр. Бу фәслин “меркантилизм доктринасы”, “бејнәлхалг тичарәт нәзәријјәси” адлы параграфлардан сонра, Азәрбајчанын елми мәтбуатында өз әксини чох аз тапмыш мүһүм мәсәләл әр - бејнәлхалг тичарәтдән әлдә едилән газанч вә бејнәлхалг тичарәт шәртләри, Һекшер - Оһлинин истеһсал амилләринин вәзијјәти вә Ленотјев тәзады, истеһсал вә харичи тичарәт, мәһсулун һәјат дөврү нәзәријјәси, бејнәлхалг рәгабәт күчү әтрафлы шәкилдә тәләбәләрә чатдырылыр.

“Бејнәлхалг тичарәт сијасәти” адлы икинчи фәсил мүһүм практик әһәмијјәтә маликдир. Бурада харичи игтисади сијасәт һаггында үмуми анлајыш верилдикдән сонра, көмрүк тарифләринин маһијјәти вә формалары, көмрүк тарифләринин тәтбигинин игтисади нәтичәләри, харичи тичарәтин гејри-тариф мәһдудлашдырылмасы ишыгландырылмышдыр.

Дөрдүнчү фәсилдә игтисад елминин ән мүрәккәб вә ән мүһүм саһәләриндән бири олан бејнәлхалг валјута базары вә системләри һаггында биликләр шәрһ едилир. Бурада кениш шәрһ едилән валјута вә валјута базары һаггында анлајышлар, валјута сијасәти, валјута мәзәннәси системләри, бејнәлхалг нәгдијјә еһтијатлары кими проблемләр харичи игтисади фәалијјәт саһәсиндә чалышан елми вә практик кадрлар үчүн мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

“Бејнәлхалг капитал вә малијјәнин һәрәкәти”, “Ишчи гүввәсинин бејнәлхалг һәрәкәти”, “Өдәниш балансы” вә “Бејнәлхалг игтисади интеграсија” адланан V - VIII фәсилләрдә верилмиш биликләр игтисадчы кадрларын һазырланмасында олдугча вачибдир.

Китабда верилән бүтүн фәсилләр бу вә ја дикәр шәкилдә Азәрбајчанын реаллыглары илә әлагәләндирилмишдир. Ахырынчы 9-чу фәсил исә бүтөвлүкдә Азәрбајчана һәср олунмуш вә "Азәрбајчан бејнәлхалг игтисади әлагәләр системиндә" адландырылмышдыр. Мүәллиф мәтбуатда аз ишыгландырылмыш мә'луматлары билаваситә назирликләрдән топламагла, тәдрис үчүн чох вачиб мәсәләләри әтрафлы шәрһ етмәјә чалышыр.

Мүасир елми әдәбијјатдан истифадә едиләрәк, һазырланмыш китаб анлашыглы бир дилдә јазылмышдыр.

Охучулара тәгдим олунан китаб, бу күн Азәрбајчанын тәһсил системи үчүн чох вачибдир. Һеч шүбһә јохдур ки, һәмин китаб кәләчәк игтисадчы кадрлара бејнәлхалг игтисади мүнасибәтләрн инчәликләрини өјрәнмәк үчүн фајдалы олачагдыр.

Игтисад елмләри доктору,
проф. Акиф Мусајев.

Кириш

Бӯгүн постсосиалист өлкәләриндә, о чүмләдән Азәрбајчанда кетдикчә даһа ајдын дәрк едилир ки, бу өлкәләрин кәләчәк игтисади тәрәгтиси кечид мәрһәләсинин әзаблы вә ләнк кетмәсинә бахмајараг, јалныз базар игтисадијјатынын бүтүн атрибутларынын ардычыллыгла тәтбиг олунмасында асылыдыр. Онларын тәтбиг олунмасы кедиши исә, бүтүн дикәр шәртләр дахилиндә, һәлледичи дәрәчәдә базар игтисадијјаты һаггында биликләрин јајылмасы кедишиндән, һәмин биликләрин, јалныз бу ислаһатлары һазырлајанларын өзләринин дејил, кениш әһали күтләләринин мәнимсәмәсиндән, бу саһәдә јүксәк ихисаслы игтисадчы кадрларын һазырланмасындан асылыдыр. Һеч кәс үчүн сирр дејилдир ки, Совет империјасы дөврүндә игтисадчы кадрлар инзибати-амирлик вә мәркәзи планлашдырма системи үчүн марксизм-ленинизм биликләри әсасында һазырланырды. Базар игтисадијјаты Гәрб дүшүнчә тәрзинә мәхсус вә "јад" һесаб едилир, јалныз тәнгиди бахымдан нәзәрдән кечириләрәк, онун "зијанлы" тәрәфләри араштырылырды. 70 ил мөвчуд олмуш "дәмир пәрдә" игтисади биликләрин бу саһәсиндә дәрин бошлуг јаратмышдыр.

Сон илләрдә игтисади дүшүнчә саһәсиндә мөвчуд олан үмумибәшәри дәјәрләр Азәрбајчана јол ачмаға башламышдыр. Гәрбдә мөвчуд олан зәнкин игтисади әдәбијјат Русијада тәрчүмә олунараг республикамыза да дахил олур. Лакин, бу орижинал китаблар мәһдуд мигдардадыр вә һәмин китабларда инкишаф етмиш базар игтисадијјатынын проблемләри араштырылыр. Она көрә дә Азәрбајчан дилиндә вә Азәрбајчанын

реаллыгларына ујғун олан, мүасир игтисади дүшүнчәләр әсасында дәрсликләрин һазырланмасы бу күн республикамызда һәјати әһәмијјәт кәсб едән мәсәләләрдәндир.

Харичи дүнјадан "дәмир пәрдәләрлә" тәчрид олунмуш вә харичи тичарәт үзәриндә дөвләт инһисары гојмуш совет империјасы бејнәлхалг игтисади әлагәләр саһәсиндә мүтәхәссисләрин һазырланмасы вә мүасир биликләрин јајылмасы гаршысында даһа чидди сәддләр гојмушдур. Бу саһәдә мүтәхәссисләр јалныз Москвада һазырланыр. Бејнәлхалг игтисади әлагәләр һагтында биликләр тәләбәләрә әсасән "Бејнәлхалг игтисади мүнасибәтләр" фәнни илә верилирди. Дөврүн тәләбәләринә ујғун олараг фәнн мүчәррәд характер дашыјырды: Дүнја үч гүтбә (капиталист, сосиалист вә "үчүнчү дүнја" өлкәләринә) бөлүнүр вә онлар арасындакы игтисади мүнасибәтләр сијаси игтисад бахымдан арашдырылырды. Тәбиидир ки, фәннин практик әһәмијјәти чох аз иди. Лакин, инди вәзијјәт көкүндән дәјишмишдир. Кетдикчә даһа ајдын баша дүшүлүр ки, үмуми игтисади инкишаф ганунларына малик вә бир бириндән гаршылыглы асылылыг шәраитиндә олан мүасир дүнја бир там кими өјрәнилмәлидир. Республика игтисадијјатынын үмумдүнја тәсәррүфаты илә чохшахәли вә интенсив интеграсијасы мүстәгил Азәрбајчанын рәсми дөвләт сијасәтинин апарычы истигамәтләриндән биринә чеврилмишдир. Бу сијасәт Азәрбајчанда мөвчуд олан бүтүн сијаси гүввәләр тәрәфиндән фәал сурәтдә дәстәкләнир вә һеч кәсдә шүбһә доғурмур. Чүнки һамыја јахшы мә'лумдур ки, әсрләр боју бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә фәал иштирак едән халглар сосиал-игтисади тәрәггијә даһа чох наил олмуш вә өзү илә ејни тәбии шәраитдә олан өлкәләри ичтимаи инкишаф

бахымындан һәмишә габагламышдыр. Чәмиjjәтин сүр'әтли инкишафында jалныз тәбии еһтиjатларын (нефт, газ вә с.) деjил, интеллактуал вә елми-техники потенсиалын һәлледичи амилә чеврилдиjи мүасир шәраитдә бу мәсәлә өзүнү даһа аjдынлығы илә бирузә верир. Дүнjада мөвчуд олан елми-техники информасиjадан истифадә етмәк имканлары вә бу саһәдә милли потенсиалын инкишаф етдирилмәси, jалныз беjнәлхалг игтисади вә елми-техники әлагәләрдә фәал вә сәриштәли иштирак етмәк jолу илә тәмин олуна биләр. 70 ил беjнәлхалг аләмдән тәчрид олунмуш Азәрбаjчанын мүасир шәраитдә мүрәккәб дүнjа тәсәррүфаты системи илә нечә интеграсиjа едәчәjи вә үмумдүнjа игтисади әлагәләри системиндә республикамызын бу күн тутдуғу jер ичтимаиjjәтин чидди диггәт мәркәзиндәдир. Мүасир мәрһәләдә һәр һансы бир дөвләтин кетдикчә кенишләнән харичи игтисади әлагәләринин базар игтисадиjjатынын принсипләри әсасында идарә олунмасы вә бу jолла бәшәри еһтиjатлардан бүгүн дүнjада игтисади вә сосиал тәрәгги үчүн даһа сәмәрәли истифадә едилмәси чох вачибдир. Тамамилә аjдындыр ки, өлкәнин кәләчәjи үчүн һәjати әһәмиjjәт кәсб едән харичи игтисади сиjасәтин тоталитар режимдән галмыш еһкамларла мүәjjәнләшдирилмәси jол верилмәздир. Она көрә дә бу проблемләр һагтында мөвчуд олан мүасир биликләриин дәриндән өjрәнилмәси, харичи игтисади әлагәләрин елми әсасларла мүәjjәнләшдириләрәк һәjата кечирилмәси олдугча бөjүк әһәмиjjәтә маликдир.

Бу саһәдә бошлуғун арадан галдырылмасы үчүн дә Русиjада хеjли ишләр көрүлмүшдүр. АБШ университетләриндә охунан дәрслик: Линдерт П.Х. "Дүнjа тәсәррүфат әлагәләри-

нин игтисадијјаты" китабы 25000 тиражла һәлә 1992-чи илдә чап олунмушдур. Харичә билаваситә чыхмаг имканы әлдә етмиш иш адамлары үчүн Ч.Д.Дениелс, Ли.Х.Радебанын 750 сәһифәлик "Бејнәлхалг бизнес" (1994) вә ејни һәчмли "Бејнәлхалг рәгабәт" вә дикәр китаблар тәрчүмә едиләрәк чап олунмушдур. 1996-чы илдә Русија тәһсил назирлији тәрәфиндән дәрслик кими тәсдиг едилмиш "Бејнәлхалг игтисади мүнасибәтләр" (мүәллифләр: В.Б. Буглај вә Н.Н. Ливенсев) китабы мүасир анлајышлар әсасында јазылмышдыр.

Охучулара тәгдим етдијимиз дәрслик Азәрбајчанда бу саһәдә мөвчуд олан бошлуғун долдурулмасы јолунда бир аддым кими нәзәрдә тутулмушудур.

ФӘСИЛ I.

БЕЈНӘЛХАЛГ ИГТИСАДИЈЈАТ ФӘННИНИН ПРЕДМЕТИ.

Артыг һамыја ајдындыр ки, чохсајлы мүстәгил дөвләтләрин тәмсил етдикләри милли тәсәррүфатлар үмумдүнја тәсәррүфаты системинин тәркиб һиссәсидир; мүасир мәрһәләдә һеч бир өлкә өз инкишафыны харичи дүнјадан тәчрид олунмуш шәкилдә тә'мин едә билмәз. Милли игтисади системләрин дүнја тәсәррүфатына кетдикчә артан бир хәтт үзрә гошулмасы зәрурәти XX әсрин сонунда өзүнү ајдын һисс етдирән ганунаујғунлуға чеврилмишдир. Бир-бири илә кетдикчә даһа сыхы игтисади әлагә јарадан вә гаршылыглы асылы олан, бир-биринә гаршылыглы тә'сир көстәрән вә даим һәрәкәтдә олан милли тәсәррүфатларын мәчмуу үмумдүнја тәсәррүфаты системини формалашдырыр. Үмумдүнја тәсәррүфаты системинин вәһдәти вә онун тәркиб һиссәләринин бир-бирини тамамладығы дүнјанын кечмишдә барышмаз гүтбләрә бөлүнмәсинин дәф едилдикдән сонра өзүнү даһа ајдын шәкилдә бүрузә верир.

Үмумдүнја тәсәррүфаты системиндә мүстәгил дөвләтләр арасында баш верән чохтәрәфли игтисади әлагәләр вә просес-

Һәр бир милли игтисадијјатда сәнајеләшмәнин сүр'әти, кәнд тәсәррүфаты вә хидмәт саһәләринин инкишафы, мәшғуллуг вә кәлир сәвијјәси, үмумијјәтлә һәјат стандарты онун харичи игтисади әлагәләринин вәзијјәтиндән чох асылыдыр. Бу-түн дөвләтләр милли сосиал-игтисади тәрәгтини тә'мин етмәк үчүн үмумдүнја тәсәррүфаты системинин ганунаујғунлугларыны, дүнјада кедән мүһүм игтисади, сијас вә үмумијјәтлә глобал просесләри нәзәрә алмалыдырлар.

Дүнја игтисади имканларынын вә дүнја әһалисинин үмуми рифаһ сәвијјәсинин артырылмасында мүһүм рол ојнајан бејнәлхалг тәсәррүфат әлагәләри игтисад елминин мүстәгил бир саһәси олан "бејнәлхалг игтисадијјат" фәнни илә өјрәнилир. Буну бир сыра амилләр шәртләндирир:

1. Милли игтисади системләринин мүхтәлифлији. Мүхтәлиф дөвләтләрдә гәбул едилмиш игтисади системләр бир-бириндән бу вә ја дикәр дәрәчәдә фәргләнир. Мәсәлән, либерал, игтисади һәјатда дөвләтчилик јүксәк сәвијјәдә олан дөвләтләр вә социалист системләр. Һәтта бу вә ја дикәр өлкә ејни системи гәбул етмиш олса да игтисади, һүгуги вә идарәчилик тәнзимләмәләри онларда бир-бириндән чидди фәргләнә биләр. Мәсәлән, бир өлкәнин верки, пул-кредит, нәглијјат вә сосиал сијасәти дикәр өлкәнинки илә ејни ола билмәз. Игтисади системләр мүхтәлиф олдугда исә бу фәргләр даһа да чох олур. Һалбуки, һәр һансы бир өлкә дахилиндә белә фәргләр мөвчуд дејилдир. Белә бир чәһәт бејнәлхалг игтисади әлагәләрдә бир сыра проблемләр јарадыр вә онларын ајрыча бир елм саһәсинин предмети олмасыны шәртләндирир.

2. Мал вә хидмәт ахынларына фәргли мүдахилә. Бүгүн дөвләтләр ичтимаи фајданы әсас тутараг мал вә хидмәтләрин

бејнәлхалг миграсда һәрәкәтинә бу вә ја дикәр шәкилдә мүдахилә едирләр. Мәсәлән, харичи тичарәти мәһдудлашдырмаг үчүн көмрүк тарифләри, квоталар, идхалатын гадаған олунмасы вә валјута нәзарәти кими тәдбирләрдән истифадә олунур. Дөвләтләрин һамысы харичи тичарәтә аз вә ја чох дәрәчәдә мәһдудијјәтләр гојурлар. Мал вә хидмәтләрин өлкә дахилиндә һәрәкәт етмәсинә исә һеч бир мәһдудијјәт гојулмур.

3. **Милли валјуталарын фәргли олмасы.** Дөвләт мүстәгиллијинин мүһүм атрибутларындан бири һәр бир өлкәнин өзүнә мәхсус пул системинә малик олмасыдыр. Бејнәлхалг игтисади әлагәләр фәргли пул ваһидләринә малик өлкәләр арасында апарылдығы үчүн бу әлагәләр нәтичәсиндә әлдә олунан пулларын бири дикәринә чеврилмәлидир. Бу еһтијач валјута базарынын јаранмасыны шәртләндирир. Һәр бир өлкә сәрһәдләри дахилиндә јалныз милли валјутанын дөвријјәсинә ичазә верилдији үчүн милли валјутанын бир-биринә чеврилмәси проблеми јаранмышдыр.

Лакин, ону да гөстәрмәк лазымдыр ки, милли валјуталарын фәргли олмасы бејнәлхалг тичарәти дахили игтисади әмәлијјатлардан фәргләндирән јеканә амил дејилдир. Бурада, мүхтәлиф милли пул ваһидләри арасында гијмәт нисбәтинин (мәзәннәнин) дәјишкән олмасы амили өзүнү даһа чох һисс етдирир. Әкәр АБШ доллары илә алман маркы арасындакы гијмәт нисбәти, мәсәлән, 100 ил әрзиндә дәјишмәз галмыш олса иди, бу саһәдә иш адамларынын риски азаларды. 1971-чи илдән "үзән" валјута мәзәннәси системинә кечилмәси илә әлагәдар олараг бу риск даһа да артмышдыр. Лакин, валјуталар дөнәрли валјута олдугда онларын бир-бирин чевримәси имканлары даһа да јахшылашыр.

4. Истеһсал амилләринин фәргли һәрәкәти. Истеһсал амилләринин һәрәкәти хүсусиjjәтләри дахили вә харичи тичарәт арасындакы фәрги мүәjjән едән әсас амиллрдән бири һесаб едилир. Сиjаси игтисад классикләри көстәрирдиләр ки, әмәк вә капитал өлкә дахилиндә сәрбәст һәрәкәт едә билдиjи һалда, онлар өлкәләр арасында белә сәрбәстлиjә малик деjилләр. Әчнәби ишчиләрин ишләнмәсинин бу вә jа дикәр дәрәчәдә мәһдудлашдырылмасы һагтында ганунлар демәк олар ки, бүтүн өлкәләрдә вардыр. Белә ганунлар олмаса да тәбии амилләр ишчи гүввәсинин беjнәлхалг һәрәкәтини мүәjjән гәдәр мәһдудлашдырыр. Чоғрафи узаглыг, дил вә адәт-ән'әнә кими амилләр буна мисалдыр. Капитал амилинин беjнәлхалг һәрәкәти дә онун өлкә дахили һәрәкәтинә нисбәтән чох мәһдуддур. Дөвләтләрин чохунун өлкәдән чыхарылан капитала мәһдудиjjәт гоjмалары вә валjута мәзәннәләринин дәjишмәси илә әлагәдар рискләр капиталын беjнәлхалг һәрәкәтини мәһдудлашдыран мүһүм амилләрдир.

Истеһсал амилләринин өлкә дахили вә беjнәлхалг һәрәкәти арасында мөвчуд олан фәрг бу амилләрин гиjмәтләриндә өз әксини аjдын шәкилдә тапыр. Белә ки, истеһсал амилләринин өлкә дахилиндә нисбәтән сәрбәст һәрәкәти нәтичәсиндә һәр һансы бир өлкәнин мүхтәлиф дахили рекионлары арасында онларын гиjмәтләри, фаиз дәрәчәләри, маашлар бәрабәрләшмәк тәмаjүлү көстәрир. Һалбуки белә бир тәмаjүл беjнәлхалг мигjасда jохдур. Беләликлә, истеһсал амилләри гиjмәтләри өлкә дахилиндә еjни вә jа бир-биринә ахын олдуғу һалда, өлкәләр арасында бир-бириндән чидди фәргләнир. Бу чәһәт беjнәлхалг тичарәтин дахили тичарәтә нисбәтән мүхтә-

лиф шәртләр алтында баш вердијини көстәрән мүһүм амилдир.

Сијаси игтисад классикләри А.Смит вә Д.Рикардо өз мүлаһизәләриндә ишчи гүввәсинин өлкә дахилиндә там сәрбәст һәрәкәт етдијини, өлкәләр арасында исә, әксинә там һәрәкәтсиз олдуғуну фәрз етмишдиләр. Харичи тичарәтин һәјата кечирилмәсиндә дә буну әсас амил һесаб етмишдиләр. Лакин, реал һәјат көстәрди ки, ишчи гүввәсинин өлкә дахилиндә вә бејнәлхалг мигјасдакы һәрәкәти бир-бириндән јалныз өз дәрәчәсинә көрә фәргләнир. Чүнки, ишчи гүввәсинин бејнәлхалг һәрәкәти ашағыда көрәчәјимиз кими тарихин һеч бир мәрһәләсиндә там шәкилдә јох олмамышдыр. Капитал да өлкә дахилиндә бејнәлхалг аләмдә олдуғуна нисбәтән даһа сәрбәст һәрәкәт едә билир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һәтта өлкә дахилиндә дә капитал мүтләг дәрәчәдә сәрбәст һәрәкәт едә билмир. Чүнки, игтисади шәраит (фаиз дәрәчәси вә с.) рекионлар арасында да фәргли ола биләр.

5. Фәргли милли базарлар. Һәр бир өлкә өзүнүн милли базарына маликдир. Һәр милли базар дикәр милли базардан өз сәрбәстлији вә нәзарәт дәрәчәсинә көрә бир-бириндән фәргләнирләр. Дахили базарларда ејни дил, адәт-ән'әнә, истеһлак алышганлығы, зөвг вә стандартлар һакимдир(мухтәлиф милли базарларда исә бунлар мухтәлифдир). Мәсәлән, мусәлман өлкәләриндә донуз әти вә ондан һазырланан мәһсуллар јејилмир вә алычысы јохдур. Русија вә Авропа өлкәләриндә исә вәзијјәт әксинәдир. Автомобилин сүканы бә'зи өлкәләрдә сағдан, дикәрләриндә исәсолдандыр. Стандартлашдырма системиндә дә фәргләр мөвчуддур.

Бу вә ја дикәр милли базара мал сатмаг истәјән харичи фирмалар бу базарларын хүсусијјәтләрини нәзәрә алмалыдырлар.

Беләликлә, бејнәлхалг игтисади әлагәләрин дахили игтисади просесләрә нисбәтән фәргли игтисади шәртләр алтында чәрәјан етмәси онларын өјрәнилмәсиндә мүхтәлиф тәһлил васитәләриндән истифадә олунмасыны шәртләндирир.

Бејнәлхалг игтисадијјат фәнни дүнјанын мүстәгил дөвләтләри арасында һәртәрәфли игтисади әлагәләри бүтүн аспектләри илә өјрәнән бир елмдир. Бу елм саһәси инсанын сонсуз еһтијачларыны тә'мин етмәк мәгсәдилә мәһдуд еһтијатлардан үмумдүнја тәсәррүфаты системиндә даһа сәмәрәли истифадә олунмасы просесини вә ајры-ајры милли игтисадијјатларын бир-биринә нечә тә'сир көстәрдијини мүәјјән етмәјә чалышыр.

Дүнја игтисади әлагәләри кенишләндикчә вә дүнја тичарәтинин проблемләри артдыгча бејнәлхалг игтисади мүнасибәтләрин әсаслары фәнининин игтисад елминин мүстәгил саһәси кими әһәмијјәти дә артыр.

II ФӘСИЛ.

ХАРИЧИ ТИЧАРӘТ НӘЗӘРИЈЈӘЛӘРИ.

1. Бејнәлхалг тичарәтин игтисади әсаслары.

Бејнәлхалг тичарәт истәр ајры-ајры өлкәләрдә, истәрсә дә дүнја миГјасында ичтимаи һәјатын ајрылмаз вә мүһүм тәркиб һиссәсинә чеврилмишдир. Күчәләрдә шүтүјән мүхтәлиф маркалы харичи автомобилләр, инсанларын кејдикләри рәнкарәнк палтарлар, ишләтдикләри радиогәбуледичиләр, тозсоранлар вә. с. вә. с харичи тичарәтин күндәлик һәјат вә мәишәтимизә нечә дахил олдуғуну елә бил ки, һәр ан бизә хатырладыр.

Дөвләтләр нә үчүн тичарәт едирләр? Бу суалын чавабыны һәр шејдән әввәл бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнү шәртләндирән амилләрдә ахтармаг лазымдыр. Бу өлкәләр арасында игтисади еһтијатлар (тәбии, инсан вә инвестисија маллары) чох гејри-бәрабәр бөлүнмүшдүр. Башга сөзлә игтисади еһтијатларла тә'мин олунма вә игтисади потенсиал бахымындан өлкәләр бир-бириндән чидди сурәтдә фәргләнирләр. Мүхтәлиф өлкәләрин игтисади потенсиалы арасындакы фәрги тәбии еһтијатларын гејри-бәрабәр бөлкүсү илә јанашы ири машынлы сәнајенин мејдана кәлиб

инкишаф етмәси даһа да дәринләшдирди. Ири машынлы сәнаје өз тәбиәти е'тибары илә күтләви истеһсал олмагла, мәһсул бурахылышы мигјасыны ајры-ајры өлкәләрдә вә дүнја мигјасында кәскин сурәтдә артырды. Ири истеһсал милли сәрһәдләри ашараг өз мәһсулларыны дүнјанын бүтүн нөгтәләринә көндәрмәјә башлајыр, әвәзиндә исә хаммал вә өлкәдә истеһсал олунмајан дикәр мәһсулларын кәтирилмәсинә јол ачыр. Беләликлә, ири машынлы сәнаје өлкәләри өз инишаф сәвијјәсинә көрә бир-бириндән чидди сурәтдә фәргләндирир, истеһсалын тәбәгәләшмәсини даһа да дәринләшдирир. Бүтүн бунлар исә дүнјада тичарәтин сүр'әтлә кенишләнмәсинә сәбәб олур.

Бејнәлхалг тичарәтин игтисади әсаслары арасында дикәр бир амил дә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир: мүхтәлиф малларын истеһсалыны сәмәрәли тәшкил етмәк үчүн мүхтәлиф технолокија вә еһтијатларын мүхтәлиф дүзүмү тәләб олунур. Бу амилләрин гаршылыглы тә'сири нәтичәсиндә мүхтәлиф өлкәләр мүхтәлиф малларын истеһсалы үзрә ихтисаслашыр вә һәр бир өлкәдә дикәр өлкәнин мәһсулларына еһтијач јараныр.

Јапонија јахшы тәһсил көрмүш чохлу ишчи гүввәсинә маликдир; бурада ихтисаслы әмәк бол олдуғу үчүн учуздур. Она көрә дә Јапонија јүксәк ихтисаслы әмәк тәләб олунан мүхтәлиф маллары – фотокамера, радиогәбуледичиләр, видеомагнитофонлар вә с. вә с. сәмәрәли (аз хәрчлә) истеһсал етмәк габилијјәтинә маликдир. Австралија исә, әксинә кениш торпаг саһәләринә маликдир. Анчаг инсан гүввәси вә капитал чатышмазлығы вардыр. Она көрә дә бу өлкә буғда, јун, әт кими "торпагтутумлу" маллар истеһсал едә билир. Инкишаф етмиш

сәнаје өлкәләри исә автомобил, машын, аваданлыг вә с. кими капиталтутумлу малларын истеһсалына үстүнлүк верирләр. Бол вә учуз ишчи гүввәсинә малик олан зәиф инкишаф етмиш өлкәләрдә исә әмәктутумлу малларын истеһсалы үстүнлүк тәшкил едир.

Бејнәлхалг тичарәт һаггында мүлаһизәләр дәринләшдирилдикдә көстәрилән амилләрин тә'сири илә харичи тичарәтин әсасыны тәшкил едән дикәр амилләр дә ортаја чыхыр:

1. Јерли истеһсалын кифајәт етмәмәси;

2. Малларын гијмәтинин бејнәлхалг мигјасда фәргләнмәси;

3. Мүхтәлиф өлкәләрдә фәргли маллар истеһсалы.

Јухарыда көстәрдијимиз кими бејнәлхалг әмәк бөлкүсү нәтичәсиндә өлкәләр конкрет мал истеһсалы үзрә ихтисаслашмыш вә бир чох маллар бә'зи өлкәләрдә һеч истеһсал едилмир, ја да аз истеһсал едилир,дикәр өлкәләрдә исә маллар изафи истеһсал едилир. Дүнјада һеч бир өлкә өзүнүн бүтүн еһтијачларыны өзү тә'мин едә билмир.

Бејнәлхалг мигјасда гијмәт фәрги дә харичи тичарәти шәртләндирән мүһүм амилләрдән биридир. Истеһсалда мәһсулдарлыг бүтүн өлкәләрдә ејни дејилдир. Бу исә онларын маја дәјәринин вә сон нәтичәдә исә бејнәлхалг гијмәтләринин фәргли олмасына сәбәб олур. Бејнәлхалг тичарәт исә тәләб едир ки, һәр һансы бир өлкә истеһсал едә билдији бүтүн маллары дејил, ән аз хәрчлә даһа чох әлдә едилән мәһсулун истеһсалы илә мәшғул олсун. Өлкә дахилдә учуз баша кәлән мәһсуллары истеһсал етмәли, баһа баша кәлән маллары исә харичдән кәтирмәлидир. Бу шәртә әмәл едән өлкә

бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн үстүнлүкләриндән өлкәнин сосиал-игтисади ирәлиләјиши үчүн истифадә етмиш олур. Бу, мүвафиг фәсилләрдә көрәчәјимиз кими сон нәтичәдә харичи тичарәти бүтүн өлкәләр үчүн әлверишли едир вә бүтүн дүнјада рифаһ сәвијјәсинин јүксәлмәсинә сәбәб олур.

Бејнәлхалг тичарәтин бүтүн тәдгигатчылары ики әсас суала чаваб вермәјә чалышырлар:

1. Дүнја тичарәти нечә гурулмушдур?

2. О нечә гурулмалыдыр?

Мә'лумдур ки, бејнәлхалг тичарәт елә гурулмалыдыр ки, о өлкәјә мәнфәәт кәтирсин. Илк бахышдан елә көрүнүр ки, мәнфәәт әлдә етмәкдән өтрү бүтүн мүмкүн үсуллардан истифадә етмәк олар. Әкәр беләдирсә, бу заман мејдана даһа бир суал чыхыр: бәс бу һалда тичарәт едәнләрдән ким удур, ким удузур? Әкәр бир өлкә харичи тичарәтдән мәнфәәт әлдә едирсә, бу мәнфәәт дикәр өлкәнин зијаны һесабынамы олур? Сәрбәст тичарәт сәрфәлидир, јохса тичарәт бу вә ја дикәр сәбәбләрә көрә мәһдудлашдырылмалыдыр? Бу мәһдудијјәтләрин һədди нә гәдәр олмалыдыр?

Бүтүн бу суаллара бејнәлхалг тичарәт нәзәријјәләриндә бу вә ја дикәр шәкилдә чаваб верилмәјә чалышылмышдыр.

2. Меркантилизм доктринасы.

Бејнәлхалг тичарәт өзүнү тарихин ән гәдим дөврләриндән көстәрмәјә башламышдыр. Лакин харичи тичарәт һагтында мүасир анлајышлара ујғун илк системли фикирләр јалныз XV әсрдән сонра меркантилистләр тәрәфиндән јарадылмышдыр. Тичарәт капиталынын идеолокијасыны әкс етдирән мер-

кантилизм идејалары Авропада јаранмыш мәркәзи милли дөвләтләрин игтисади сијасәт принсипләрини мүәјјән етмишдир. “Сијаси игтисад“ термини дә илк дәфә меркантилистләр тәрәфиндән ортаја атылмышдыр.

Орта әсрләрин сонларында Гәрби Авропада өзүнү көстәрән сијаси дәјишикликләр, јәни феодализмин дағылараг мәркәзи милли дөвләтләрин јаранмасы просеси јени еһтијачларын ортаја чыхмасына сәбәб олду. Күчлү мәркәзи дөвләтләрдә низами орду вә донанмалар тәшкил олунмасы илә әлагәдар олараг дөвләт хәрчләри јени јүксәк сәвијјәјә чатмышдыр. Кетдикчә артан веркиләрин топланмасы да јени нәглијјат вә рабитә системләринин јарадылмасыны тәләб едирди ки, бунлар да әлавә дөвләт хәрчләри илә әлагәдар иди. Милли дөвләтләрин вә тичарәт капиталынын пула олан кәскин еһтијачы мүвафиг идеолокија да јаратды: меркантилизм өз игтисади көрүшүндә пулу вә харичи тичарәти өн плана чәкди. Онлар “Милли сәрвәт” анлајышыны да тичарәт капиталынын мәнафеинә ујғунлашдырдылар. Бу көрүшә көрә онлар дөвләтин күчүнү сәрвәтдә көрүр вә сәрвәти исә гызыл-күмүшдән ибарәт һесаб едирдиләр. Игтисади имканлар пул илә ејниләшдирилмиш, јени дөвләтләрин јени еһтијачлары анчаг гызыл јығмагла өдәнилә биләрди. Гызыл јығымы исә анчаг харичи өлкәләрә мал сатышыны артырмаг вә онлардан мал алынмасыны мәһдудлашдырмаг јолу илә, јәни харичи тичарәт балансынын мүсбәт галығы һесабына мүмкүн иди. Бу заман онлар һесаб едирдиләр ки, һәр һансы бир өлкәнин бејнәлхалг тичарәтдән алдығы мәнфәәт һәр һансы дикәр өлкәнин зијаны һесабына јарана биләр. Буна көрә дә онлар мүхтәлиф өлкәләрин харичи тичарәт саһәсиндә мәнафеләринин тоггушдуғу идејасыны

гәбул едирдиләр. Онлар өлкәјә мүмкүн гәдәр чох гызыл вә күмүш кәтирилмәсини тә'мин етмәк мәгсәди илә харичи тичарәтин дөвләт тәрфиндән низамланмасы вә һимајә едилмәси идејасыны мүдафиә едирдиләр.

Меркантилизм сијасәтини һәјата кечирән Авропа дөвләтләри ихрачат јолу илә гызыл-күмүш топламаг үчүн бир-бири илә бир нөв јарыша кирмишдиләр. Һәмин дөврүн ән мүһүм истеһсал амили хаммал вә учуз ишчи гүввәси иди. Учуз хаммал үчүн Асија вә Африка торпаглары фәтһ олунмаға, учуз ишчи гүввәси проблеминин һәлли үчүн исә Африкадан әсирләр кәтирилмәјә башланмышдыр.

Лакин, тичарәт капиталынын мәнафеини әкс етдирән белә бир мәһдуд фикир ахыны вә игтисади сијасәт сәнаје капитализминин инкишафы үчүн шәраит јарадараг, јаваш-јаваш ифласа уғрамаға башлады. Истеһсалатда мәһсулдарлыг азалды, сијаси вә игтисади бөһранлар башлады. Лакин, меркантилизмә ән чидди зәрбәни бүтүн Авропаны сарсыдан инфлјасијалар вурду. Бир тәрәфдән мәһсулдар истеһсалын мүһүм һиссәсинин гызыл алмаг үчүн ихрач едилмәси, дикәр тәрәфдән исә чоғрафи кәшфләрлә даһа да артан "гызыл ахыны" тәләб вә тәклиф арасындакы таразлығы позмуш вә гијмәтләрин сүр'әтлә јүксәлмәсинә сәбәб олмушдур. Бунунла да башда Португалија вә Испанија олмагла меркантилист өлкәләрин игтисади вәзијјәти јени игтисади бахыш тәләб етмәјә башламышдыр.

3. Классик харичи тичарәт нәзәријјәси.

Адам Смит вә мүтләг үстүнлүкләр нәзәријјәси. Тичарәт капиталынын иггисади дүшүнчәсинә - меркатилизмә гаршы фикир ахыны физиократлар тәрфиндән тәбиәтин күчү ады алтында Франсада мејдана кәлди. Бу ахын милли кәлирин јаранмасында тичарәтин ролуну гәбул етмәмишди. Башга сөзлә онлар дәјәрин мәншәини тәдавүл сферасында дејил, истеһсал сферасында ахтармаға башламышлар. Лакин, онлар истеһсал сферасыны јалныз әкинчиликлә мәһдудлашдырыр вә торпағы јеканә истеһсал амили һесаб едир, сәнајени исә гејри-мәһсулдар адландырырдылар. Онларын фикринчә илаһи күчә малик олан тәбии систем, бир "көрүнмәјән әл" иггисади һадисәләри оптимал шәкилдә низамлајыр вә она көрә дә иггисадијјата дөвләтин мүдахилә етмәсинә еһтијач јохдур. Бунунла да онлар бејнәлхалг тичарәтин дә сәрбәст бурахылмасыны нәзәрдә тутан *либерализм* анлајышынын әсасыны гојдулар.

Физиократларын мүдафиә етдији фикирләр классик иггисади мәктәбин мејдана кәлмәси үчүн әлверишли шәраит јаратды. Классик иггисади мәктәбин баниләриндән олан Адам Смит (1723-1790) јухарыда гејд едилдији кими, тәбии систем идејасыны мүдафиә етмиш, иггисади һәјаты тәнзимләјән, илаһи маһијјәт дашымајан вә һәјатын өзүндә олан "көрүнмәјән әл", "иггисади адам" анлајышларыны әсасландырмышдыр. О, субут етмишдир ки, бу әл фәрдләрин өз мәнфәәтини максимума чатдырма чәһдләриндән ибарәт олан расионаллыг принсипидир. А.Смитин фикринчә сәрвәтин мәнбәи нә јалныз гиј-

мәтли дашлар, нә дә јалныз торпагда бечәрилән кәнд тәсәррүфаты малларыдыр. Сәрвәт бүтүн истеһсал амилләринин иштиракы илә бүтүн саһәләрдә (кәнд тәсәррүфаты, сәнаје, тичарәт) истеһсал олунан малларын үмуми мигдары илә мүәјјән едилир. Истеһсалда мәһсулдарлығы әмәк бөлкүсү вә ихтисаслашма тә'мин едир. Әмәк бөлкүсү вә ихтисаслашма јалныз өлкә дахилиндә дејил, бејнәлхалг аләмдә дә рифаһ сәвијјәсини јүксәлдир.

1776-чи илдә Адам Смит "Халгларын зәнкинлијинин маһијјәти вә сәбәбләри һагтында тәдгигат" әсәри илә меркантилизм идејаларына күчлү зәрбә вурду. Онун фикринчә тичарәт васитәсилә дүнјанын игтисади потенсиалынын кенишләндирилмәси имканы вардыр. Бу заман о чох мүһүм бир мүддәа ирәли сүрдү: харичи тичарәтдән һәр һансы бир өлкәнин игтисади фајдасы һеч дә, һөкмән һәр һансы дикәр бир өлкәнин зијаны һесабына әлдә едилмир. Башга сөзлә тичарәт каналы тичарәт едән бүтүн өлкәләрин һамысына да ејни заманада фајда верә биләр. О, меркантилистләрин әксинә олараг, тичарәтин сәрбәст олмасы идејасыны мүдафиә едир вә һесаб едирди ки, бејнәлхалг тичарәт васитәсилә ајры-ајры өлкәләр варландыгча дүнја игтисадијјаты да инкишаф едир. О, гејд едирди : һеч вахт ағыллы аилә башчысы кәнарда мөвчуд олан учуз малын истеһсалыны өз евиндә тәшкил етмәз вә онун сатын алынмасы һагтында фикирләшәр. Ејни принсипи о милләтләрә дә шамил едирди вә бунунла да бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнә бөјүк әһәмијјәт верирди. Онун фикринчә өлкәләр гапалы игтисадијјатдан имтина едәрәк даһа сәрфәли бејнәлхалг тичарәтлә мәшғул олурлар. Һәр һансы бир өлкә бир малы дикәринә көрә мүтләг олараг даһа учуз истеһсал едә би-

лирсә, һәмин өлкә бу малын истеһсалы үзрә ихтисаслашмалыдыр. Бунун әвәзиндә исә мүтләг үстүнлүјә малик олмадығы малларын истеһсалы вә ихрачы илә дикәр өлкәләр мәшғул олмалыдырлар.

А.Смитә көрә үстүнлүк, бир малын дикәр өлкәләрә көрә һәр һансы бир өлкәдә даһа мәһсулдар шәкилдә истеһсал едилмәсидир. Белә бир бејнәлхалг ихтисаслашма нәтичәсиндә истеһсал амилләри өлкәләр арасында даһа әлверишли истифадә олунур вә дүнја истеһсалында артым тә'мин олунур. Бундан, шүбһәсиз бир-бири илә тичарәт апаран бүтүн өлкәләр фајдаланыр. Онун фикринчә бүтүн зәнкинликләрин башлыча мәнбәи олан бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн вердији сәмәрәни јалныз сәрбәст тичарәт илә әлдә етмәк мүмкүндүр.

Ашағыдакы мисал мүтләг үстүнлүкләр нәзәријјәсинә даһа да ајдынлыг кәтирир. Бунун үчүн Азәрбајчан вә Түркијә арасында А вә Б малларынын истеһсалы вә мүбадиләсини мисал кәтирәк. Фәрз едәк ки, Азәрбајчанда 1 тон А малынын истеһсалы 10 әмәк күнүнә, 1 тон Б малынын истеһсалы исә 20 әмәк күнүнә баша кәлир. Түркијәдә исә 1 тон А малы 20 әмәк күнүнә, 1 тон Б малы исә 10 әмәк күнүнә баша кәлир. Бу рәгәмләри чәдвәл шәклинә салаг.

1 илдә 1 тон мәһсул истеһсалы үчүн лазым олан әмәк күнү

өлкәләр\ мәһсуллар	А	Б
Азәрбајчан	10	20
Түркијә	20	10

Чәдвәлдән көрүндүјү кими, Азәрбјачан А малынын, Түркијә исә Б малынын истеһсалында истеһсал хәрчләри бахымындан мүтләг үстүнлүјә маликдирләр. Она көрә дә Азәрбајчан А, Түркијә исә Б малынын истеһсалы үзрә ихтисаслашмалыдыр. Бу заман һәр ики өлкә бу маллар илә тичарәтдән гаршылыглы фајда әлдә едәчәкләр. Чүнки Азәрбјачан өзүнә 10 әмәк күнүнә баша кәлән А малыны верәрәк Түркијәдән Б малыны алыр. Һалбуки әкәр Б малыны Азәрбајчан өзү истеһсал едәрдисә она 20 әмәк күну сәрф етмәли оларды. Түркијә дә Б малынын истеһсалыны тәшкил етмәклә Азәрбајчанла тичарәтдән ејни дәрәчәдә фајда көрәчәкдир. Әкс тәгдирдә гијмәт фәрги нәтичәсиндә Азәрбајчанда истеһлакчылар бир тон А мәһсулу сатмагла чәмиси јарым тон Б мәһсулу әлдә едә билибләр. Һалбуки, ону Түркијәдән даһа чох мигдарда ала биләрләр. Түркијәдә дә ејни вәзијјәт мөвчуддур.

А.Смитин нәзәријјәсинә көрә сәрбәст тичарәтдән тичарәт апаран һәр ики өлкә игтисади сәмәрә әлдә едир. Лакин, бу заман о һесаб едирди ки, харичи тичарәтә дөвләтләр имкан дахилиндә аз мүдахилә етмәлидирләр.

Лакин, һәјат көстәрди ки, А.Смитин мүтләг үстүнлүкләр нәзәријјәси мәнтигли олмагла камил дејилдир. Белә ки, әкәр һәр һансы бир өлкә һеч бир истеһсал саһәсиндә мүтләг үстүнлүјә малик дејилдирсә, о заман нечә олачагдыр? Дикәр өлкәләр бу өлкә илә тичарәт едәчәкми? Белә бир суал да чавабсыз галыр: истеһсал хәрчләри бахымындан мүтләг үстүнлүјә малик олмајан һәр һансы бир өлкә, мәкәр бејнәлхалг тичарәтдән игтисади сәмәрә әлдә едә билмәзми?

Д. Рикардонун мүгајисәли үстүнлүкләр нәзәријјәси. Мүтләг үстүнлүкләр нәзәријјәсинин чаваб верә билмәдији суаллары

Д.Рикардо мүгајисәли үстүнлүкләр нәзәријјәси илә ајдынлашдырмышдыр. О, өз нәзәријјәси илә сүбут етмишдир ки, һәр һансы бир өлкә бу вә ја дикәр малын истеһсалында истеһсал хәрчләри бахымындан мүтләг үстүнлүјә малик олмадығы һалда да өлкәләр арасында харичи тичарәт апарыла биләчәк вә бу тичарәтдән һәр ики өлкә мәнфәәт әлдә едә биләр. Рикардоја көрә о гәдәр ки, өлкәләр арасындакы гијмәтләрдә аз да олса фәрг галмагда давам едир, һәр бир өлкә нисби үстүнлүјә маликдир. Јәни бу өлкәдә һәмишә елә бир әмтәә тапмаг мүмкүндүр ки, мөвчуд истеһсал хәрчләринин нисбәтиндә онун истеһсалы дикәр өлкәдәки истеһсалдан даһа сәрфәли олсун. Һәмин өлкә мәһз белә малын истеһсалы вә ихрачы үзрә ихтисаслашмалыдыр.

Д.Рикардо өз нәзәријјәсини Инкилтәрә вә Португалија арасында маһуд-шәраб (М-Ш) тичарәтини мисал кәтирмәклә изаһ етмишдир. Мисалда, Португалија һәр ики малы даһа аз әмәк сәрф етмәклә истеһсал едир. Јәни, мүтләг үстүнлүкләр нәзәријјәсинә көрә бу өлкә һәр ики һалда да үстүнлүјә маликдир. Буна бахмајараг бу тичарәтдән һәр ики өлкә дә фајда әлдә едир. Чүнки, Португалија шәраб истеһсалында, Инкилтәрә исә маһуд истеһсалында мүгајисәли маја дәјәри бахымындан үстүнлүјә маликдир.

Шәраб вә маһудун ики өлкәдәки мүтләг истеһсал хәрчләри ашағыдакы кимидир: (1 илдә 1 ваһид мал истеһсалы үчүн сәрф олунан әмәк мигдары)

	Шәраб	Маһуд
Португалија	80	90
Инкилтәрә	120	100

Көрүндүјү кими Португалија һәр ики малын истеһсалында да мүтләг истеһсал хәрчләри бахымындан үстүнлүјә маликдир.

Мүгајисәли истеһсал хәрчләри исә ашағыдакы шәкилдә өзүнү көстәрир:

	1 ваһид шәрабын маһудла мүгајисәдә истеһсал хәрчләри	1 ваһид маһудун шәрабла мүгајисәдә истеһсал хәрчләри
Португалија	80/90 М = 0,89 М	90/80 = 1,1 Ш
Инкилтәрә	120/100 М = 1,2 М	100/120 = 0,83 Ш

Мүгајисәли истеһсал хәрчләри бахымындан 0,89 < 1,2 олдуғу үчүн шәраб истеһсалында Португалија; 0,83 < 1,1 олдуғу үчүн исә маһуд истеһсалында Инчилтәрә үстүнлүјә маликдир. Беләликлә, Д.Рикардо бејнәлхалг тичарәтин мөвчудлуғу үчүн өлкәләр арасындакы мүгајисәли истеһсал хәрчләринин фәргли олмасыны вачиб шәрт һесаб етмишдир. Мүгајисәли истеһсал хәрчләри ады чәкилән ики өлкәдә фәргли олдуғу үчүн бу өлкәләр арасында шәраб-ипәк тичарәти инкишаф едә биләр. Чүнки, белә тичарәт һәр ики өлкә үчүн фајдалыдыр.

Д.Рикардо нәзәријјәсинин мәнтиги нәтичәси ондан ибарәтдир ки, харичи тичарәтин мәнбәи малларын истеһсалына сәрф олунан мәсрәфләрин мүтләг һәчминдән асылы олмајараг бу малларын истеһсал хәрчләринин јалныз мүгајисәли фәргидир. Јухарыда көстәрилән мисалда тичарәтин гаршылыглы фајдалылығынын мүгајисәли үстүнлүјү белә бир фактла изаһ олунур ки, бир өлкәдә шәраб истеһсалы маһуда нисбәтән баһа баша кәлир вә шәрабла маһудун истеһсал хәрчләринин мүтләг һәчми әслиндә нәзәрә алынмыр. Бундан башга һәмин ми-

салларда мəhсулун дəjəри jалныз əмəк сəрфи илə өлчүлүрдү вə истеhсал үчүн лазым олан дикəр амиллəр: капитал вə истеhсал васитəлəри нəзəрə алынмырды. Рикардо нəзəриjjəсиндə ишчи гүввəсинин өлкə дахилиндə həрəкəти нəзəрдə тутулмагла өлкəлəр арасында там həрəкəтсиз олдуғу фəрз едилирди. Hалбуки, мүасир дүнjада вəзиjjəт белə деjилдир: ишчилəр нə өлкə дахилиндə там həрəкəтли, нə дə өлкəлəр арасында там həрəкəтсиз даjанмышдыр.

Д.Рикардо нəзəриjjəси истеhсал хəрчлəринин сабит олмасы шəртини əсас көтүрмүшдүр вə истеhсал хəрчлəринин артыб-азалмасы шəрти нəзəрə алынмамышдыр. Күнүмүздə исə истеhсал həчми артдыгча онун истеhсал хəрчлəри дə дəjишир.

Бундан башга, классик нəзəриjjə əмəк мəhсулдарлығынын өлкəлəр арасында фəргли олдуғуну нəзəрдə тутур. Лакин, бу нəзəриjjə əмəк мəhсулдарлығы сəвиjjəсинин мүхтəлиф өлкəлəрдə фəргли олмасынын сəбəбини изаh етмир. Рикардо өлкəлəрə əмəк мəhсулдарлығы нисбəти jүксəк олан малларын истеhсалыны кенишлəндирмəjи төвсиjjə етмишдир. Hалбуки, həр бир өлкəдə истеhсал шəртлəри (иглим, тəбии сəрвəтлəр, ишчи гүввəсинин кеjфиjjəти) дə фəрглидир вə харичи тичарəт апаркəн бу да нəзəрə алынмалыдыр. Классик нəзəриjjəдə инсанларын зөвгүнүн вə технолокиjанын даим дəjишмəси, харичи тичарəтин кəлирлəрин jенидəн бөлүшдүрүлмəси үзəриндə тə'сири нəзəрə алынмамышдыр.

Классик нəзəриjjəнин көстəрилəн чатышмазлыглары вə фəрзиjjəлəри Д.Рикардодан сонра кəлəн игтисадчылар тəрəфиндəн арадан галдырылмыш вə нəзəриjjə даhа да инкишаф етдирилмишдир.

4. Харичи тичарәтдән әлдә едилән газанч вә тичарәт шәртләри.

Өлкәләрин бејнәлхалг тичарәтдән әлдә етдикләри газанчы ајдынлашдырмаг үчүн һәр шејдән әввәл фәрз едәк ки, бу өлкәләр бир-бири илә тичарәт әлагәси јаратмамышлар. Бу һалда Д.Рикардонун кәтирдији мисалда маһуд вә шәрабын һәр ики өлкә дахилиндәки гијмәтләри истеһсал хәрчләри илә мүәјјән едиләчәкдир.

Инкилтәрәдә 1 ваһид шәраб истеһсалы үчүн 120 әмәк күнү, 1 ваһид маһуд истеһсалы үчүн исә 100 әмәк күнү тәләб олунур. Бу заман харичи тичарәт олмадығы һалда:

1 ваһид шәраб = 120/100 = 1,2 ваһид маһуд дәјишән мүбадилә нисбәти өзүнү көстәрәчәкдир.

Португалијада исә 1 ваһид шәраб истеһсалы 80 әмәк күнүнә, 1 ваһид маһуд истеһсалы исә 90 әмәк күнүнә баша кәлир. Маһуд вә шәраб арасында дәјишән мүбадилә нисбәти:

1 ваһид шәраб = 80/90 =0,89 маһуд ваһиди олачагдыр.

Инди ики өлкә арасында тичарәт әлагәсинин олдуғуну фәрз едәк. Инкилтәрә тичарәт васитәсилә бир ваһид шәрабы 1,2 ваһид маһуддан аз бир гијмәтлә идхал едирсә, ачыг-ашкар тичарәтдән газанч әлдә едәчәкдир. Чүнки, тичарәт олмадығы һалда 1 ваһид шәраб истеһсалы үчүн 1,2 ваһид маһуддан мәһрум олачагдыр. Дикәр тәрәфдән Португалија Инкилтәрәјә 1ваһид шәраб ихрач етмәклә 0,89 ваһиддән чох маһуд идхал

едә билирсә тичарәтдән газанч әлдә едәчәкдир. Чүнки, тичарәт олмадығы һалда о 0,89 ваһид маһуду әлдә етмәк үчүн 1 ваһид шәрабы итирмәли олачагдыр. Нәтичәдә, бу ики өлкә арасында тичәрәтдә маһуд вә шәраб арасындыкы бејнәлхалг мүбадилә нисбәти 1 ваһид шәраб үчүн 1,2 илә 0,89 ваһид маһуд арасында олдуғу үчүн тичарәт һәр ики өлкә үчүн фајдалы олачагдыр.

Ики өлкә арасындакы мүбадилә нисбәтинин 1 ваһид шәраб үчүн 1 ваһид маһуддан ибарәт олдуғуну фәрз едәрәк мүһакимәләримизи бир аз да дәринләшдирәк. Бу мүбадилә нисбәтиндә Инкилтәрә үчүн маһуд ихрач едиб, Португалијадан шәраб идхал етмәк газанчлы олачагдыр. Чүнки, тичарәт олмадығы һалда Инкилтәрә 1 ваһид шәраб әлдә едә билмәк үчүн 120 әмәк күнү сәрф етмәлидир. Белә исә тичарәт јолу илә 100 әмәк күнү сәрф етмәклә истеһсал етдији маһуду Португалијаја ихрач едәрәк әвәзиндә 1 ваһид шәраб алыр. Беләликлә, Португалија илә тичарәт мүнасибәти јаратмаг Инкилтәрәјә 1 ваһид шәрабы тичарәт олмадығы вахта нисбәтән 20 әмәк күнүнә гәнаәт етмәјә имкан верир. Бундан әлавә гәнаәт едилмиш бу 20 әмәк күнү еһтијаты илә о даһа чох маһуд истеһсал едә билир.

1 ваһид шәраб = 1 ваһид маһуда мүбадилә нисбәти Португалија үчүн дә фајдалыдыр. Португалија тичарәт олмадығы һалда 1 ваһид маһуд әлдә едә билмәк үчүн 90 әмәк күнү сәрф етмәјә мәчбурдур. Белә одугда, Инкилтәрә илә тичарәт апардығы һалда 80 әмәк күнүнә истеһсал етдији 1 ваһид шәрабы ихрач етмәклә 1 ваһид маһуд идхал едә биләр. Беләликлә Португалија шәраб истеһсалында ихтисаслашмаг вә ихрач

етмәклә бејнәлхалг гијмәтлә ихрач едәчәји маһуд үзрә 10 әмәк күнүнә гәнаәт едәчәкдир.

Көрүндүјү кими, мүгајисәли истеһсал хәрчләри фәргли олдуғу тәгдирдә һәр өлкә мүгајисәли үстүнлүјә малик олдуғу малы ихрач етмәк вә мүгајисәли үстүнлүјә малик олмадығы малы исә идхал етмәклә харичи тичарәтдән фајдаланыр. Сәрбәст харичи тичарәт мә"лум мигдар малы өлкә дахилиндә истеһсал етмәк үчүн сәрф етмәјә мәчбур олдуғу реал әмәк күнүнә (маја дәјәринә) гәнаәт етмәк имканы верир. Башга сөзлә, ејни мигдар мал үчүн харичи тичарәт васитәсилә даһа аз иш күнү сәрф етмәк имканы әлдә едилмиш олур. Беләликлә, сәрбәст тичарәт бејнәлхалг ихтисаслашманы тәшвиг едәрәк ашағыдакы үстүнлүкләри тә"мин едир: һәр бир өлкәјә имкан верир ки, бу вә ја дикәр әмтәәни ихсаслашмадан әввәлкиндән аз олмајан мигдарда истеһлак етсин вә бу заман һәмин әмтәәни истеһсал етмәк үчүн зәрури олан реал иш вахты сәрфини минимума ендирсин.

Лакин, бурада реал мүбадиләнин пулун иштиракы илә апарылдығы нәзәрә алынмыр. Өлкәләр өз араларында һесаблашма апармаг үчүн бир валјутаны дикәринә мүбадилә едирләр. Д.Рикардо сүбүт едә билмишдир ки, милли валјутанын мүбадилә мәзәннәси нәзәрә алындыгда да јухарыда көстәрилән үстүнлүк сахланылыр. Бу заман һәмин өлкәдә идхал-ихрач әмәлијјатлары үзрә өдәмәләрдә таразлығын позулмасы мүмкүндүр.

Бүтүн бунларла әлагәдар олараг дүнја игтисади әдәбијјатында истифадә олунан "*бејнәлхалг тичарәт шәртләри*" анлајышыны ајдынлашдырмаг лазымдыр.

Бејнәлхалг тичарәт шәртләри дедикдә һәр һансы бир ихрачат ваһидинин идхалат ваһидинә мүбадилә едилдији нисбәт нәзәрдә тутулур. Практикада бу ихрач вә идхал олунан мал ваһидләри гијмәтләринин бир-биринә нисбәти кими һесабланыр. Мәсәлән, ил әрзиндә ихрач олунан малларын үмуми дәјәри I_x, ихрачат мигдары I_m; ихдалатын үмуми дәјәри I_d, идхалат мигдары исә I_{dm} оларса о заман өлкәнин

Ихрачат ваһидинин гијмәти: $I_{xq}= I_x/Л_m$;

Идхалат ваһидинин гијмәти исә: $I_{dq}=I_q/Л_{qm}$
олачагдыр.

Мәсәлән, тутаг ки, А өлкәсинин 1993, 1994 вә 1995-чи илләрдә ихрачат вә идхалаты ашағыдакы рәгәмләрлә ифадә олунмушдур:

	Ихрачат		Идхалат	
	Мәбләғ (млн.дол.)	Мигдар (мин тон.)	Мәбләғ (млн. дол.)	Мигдар (мин тон)
1993	1000	1000	1500	3000
1994	1800	1200	2400	4000
1995	3150	1500	3500	5000

Бу һалда ихрачат ваһидинин гијмәтләри белә һесабланачагдыр:

1993: I_{xq}= 1000/1000=1.0

1994: I_{xq} = 1800/1200=1.5

1995: I_{xq} = 3150/1500=2.1

Идхалат гијмәтләри дә ејни гајда илә һесабланыр вә ашағыдакы кими олачагдыр: 1993 — 0,5; 1994 — 0,6 вә 1995 — 0,7.

Ихрачат вә идхалат ваһидләринин гијмәтләринә әсасән А өлкәсинин бејнәлхалг тичәрәт шәртләри ашағыдакы кими олачагдыр:

1993: 1/0,5=2

1994: 1.5/0.6=2.5

1995: 2.1/0.7=3.0

Рәгәмләр көстәрир ки, А өлкәсинин бејнәлхалг тичәрәт шәртләри һәмин өлкәнин хејринә дәјишир. Чүнки, харичи тичарәт шәртләри 1993-чү илдә 2-дән, 1994-чү илдә 2,5-ә вә 1995-чи илдә 3-ә јүксәлмишдир. Башга сөзлә көстәрилән илләрдә ихрачат гијмәтләри идхалат гијмәтләринә нисбәтән сүр'әтлә артмышдыр. Бунун нәтичәсиндә дә һәмин өлкә сатдығы мал ваһидинә нисбәтән даһа чох мал сатын ала билир. Бејнәлхалг тичарәт шәртләринин дәјишмәсини даһа асан изләмәк үчүн индексләшдирмә апарылыр. Игтисади нәзәријјәдә бир чох бејнәлхалг тичарәт шәртләри анлајышы вардыр. Дүнја игтисади әдәбијатында ән чох истфадә олунан вә ән садә анлајыш ихрачат гијмәт индексинин идхалат гијмәт индексинә нисбәти шәклиндә һесабланыр. Бу ашағыдакы формула илә ифадә олуна биләр:

$$N = I_{xq}/I_{dq}$$

Бурада:

N – бејнәлхалг тичарәт шәртләри;

I_{xq} – ихрачат гијмәт индекси;

I_{dq} – идхалат гијмәт индексидир.

Көстәрилән индексин реал вәзијјәти даһа дүзкүн әкс етдирмәси үчүн әсас шәрт ихрач вә идхал олунан малларын мүмкүн гәдәр даһа чох һиссәсинин һесабламаларда нәзәрә алынмасыдыр. Бејнәлхалг игтисади әдбијјатда тичарәт шәртләри мәвһуму вериләркән хүсуси, гејд олмазса, көстәрилән формула илә һесабланмыш индексләр нәзәрдә тутулур.

Бејнәлхалг тичарәт шәртләринә гыса вә узун мүддәтли амилләр олмагла ики амил тә'сир едир. Гыса мүддәтли амилләрә харичи тичарәт сијасәти, валјута мәзәннәсиндә баш верән дәјишмәләр, биртәрәфли трансфер өдәмәләри вә конјуктура далғаланмалары аиддир. Узун заман әрзиндә исә бејнәлхалг тичәрәт шәртләри игтисадијјатын истһсал вә истеһлакынын структурунда баш верән дәјишикликләрлә мүәјјән едилир.

Үмумијјәтлә бејнәлхалг тичарәт шәртләриндә јахшылашма ихрачат гијмәт индексинин идхалат гијмәт индексинә нисбәтән сүрәтлә артмасы, өлкәнин бејнәлхалг базарда сатыналма күчүнүн артмасы демәкдир. Өлкә мә"лум мигдарда ихрачат илә даһа чох мал идхал едәрәк харичдән игтисади тәрәгги үчүн вачиб олан инвестисија маллары вә хаммал әлдә едә билир. Бејнәлхалг тичәрәт шәртләринин өлкә үчүн јахшылашмасы ихрач маллары гијмәтинин јүксәлмәсини көстәрир вә бу да өлкәјә харичи капитал ахыныны артырыр. Беј-

нәлхалг тичарәт шәртләринин өлкә үчүн писләшмәси әкс нәтичәләр доғурур.

5. Һекшер–Оһлинин истеһсал амилләринин нисбәти вәзијјәти вә Леонтјев тәзады.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, классик мүгајисәли үстүнлүкләр нәзәријјәси өлкәләр арасында мүгајисәли үстүнлүјү изаһ едәркән малларын истеһсалында олан јалныз әмәк амилинин иштиракыны нәзәрә алырды. Башга сөзлә онлар бу үстүнлүјү малын истеһсал функсијаларында (истеһсал амилләринин мигдары вә алынан мәһсулун һәчми арасында олан нисбәт) олан фәргдә көрүрдүләр. Әкәр истеһсал функсијалары өлкәләр арасында ејни оларса, бу һалда малларын истеһсал хәрчләри дә ејни олачаг вә нәтичәдә мүгајисәли үстүнлүјә көрә ихтисаслашма вә харичи тичарәт дә олмајачагдыр. Классик игтисадчылар өлкәләр арасында истеһсал функсијалары вә истеһсал хәрчләринин нә үчүн фәргли олдуғу сәбәбләрини изаһ етмәмишләр.

Исвеч игтисадчылары Ф.Һекшер вә Б.Оһлин XX әсрин 30-чу илләриндә һәмин суаллара чаваб вермәклә бејнәлхалг тичарәт ахынларынын истигамәтләри вә структурунун һансы амилләрлә мүәјјән едилмәси һаггында мүасир анлајышларын әсасыны гојдулар.

Һекшер вә Оһлин нәзәријјәсинә көрә өлкәләр арасында истеһсал хәрчләриндәки нисби фәргин әсасыны истеһсал амилләринин дүнјада гејри–бәрабәр бөлкүсү тәшкил едир. Һәмин нәзәријјәнин маһијјәти Оһлинин өз сөзләринә көрә аша-

гыдакындан ибарәтдир: "Һәр һансы бир өлкә малик олдуғу бол истеһсал амилләриндән интенсив сурәтдә истифадә олунан малларын истеһсалыны тәшкил етмәклә үстүнлүк газаныб. Дикәр тәрәфдән, нисбәтән аз вә ја һеч олмајан истеһсал амилләри интенсив истифадә едилән малларын истеһсалында исә үстүнлүјә малик дејилдир."

Башга сөзлә өлкәләр бол амилләрин интенсив истифадә олунмасы илә истеһсал едилән маллары ихрач вә онлар үчүн кәсирли истеһсал амилләринин интенсив истифадәсилә һазырланан маллары исә идхал едирләр. Бурада һәр шејдән әввәл бол истеһсал амилләри вә ондан интенсив истифадә олунма анлајышыны ајдынлашдырмаг лазымдыр. Ады чәкилән алимләрин фикринчә мәсәлән, өлкәнин малик олдуғу ишчи гүввәси о заман изафи һесаб едилир ки, онун мигдары илә дикәр истеһсал амилләри арасында нисбәт бүтүн башга өлкәләрдән јүксәкдир. Мәһсул о заман әмәк тутумлу һесаб едилир ки, онун дәјәриндә ишчи гүввәсинә чәкилән хәрчләрин пајы дикәр мәһсулларын дәјәриндә олдуғундан чохдур.

Мә'лум олдуғу кими һәр һансы ики өлкәдә, гаршылыглы тичарәт башланана гәдәр бу вә ја дикәр малын гијмәтиндәки мүхтәлифлик чох мүхтәлиф сәбәбләрлә: һәмин малын истеһсал технолокијасындакы фәрглә, она олан тәләбатын характери, иглим фәрги, вә с. илә изаһ едилә биләр. Лакин, Һекшер вә Оһлин һесаб едирдиләр ки, тәләб вә технолокијада олан фәргләр бејнәлхалг аләмдә гијмәтләрдәки бүтүн фәргин һамысыны реал һәјатда изаһ едә билмәз. Онлар көстәрирдиләр ки, мүгајисәли хәрчләрин фәргинин мәнбәи истеһсал амилләринин фәргидир. Әкәр А өлкәсиндә 1 ваһид маһуд истеһсалы 2 ваһид буғдаја, вә башга өлкәләрдә исә 1 ваһид буғдадан да

игтисади сијасәтдә ән чох диггәт чәкән проблемләрә чеврилмишдир. Она көрә дә, игтисади инкишаф вә бејнәлхалг тичарәт арасында мөвчуд олан гаршылыглы әлагәләр диггәтлә өјрәнилмәлидир.

Истеһлак вә харичи тичарәт. Игтисади инкишаф чәмијјәтин зөвгүндә вә маллара үстүнлүк верилмәсиндә дәјишикликләр јарадыр. Харичи тичарәтә ачылан өлкәләрин әһалиси әввәлләр өлкәдә мөвчуд олмајан маллар илә гаршы-гаршыја чыхыр вә онлары истеһлак етмәјә башлајырлар. Башга сөзлә, харичи тичарәт јени еһтијатлар јарадыр вә онларын тә'мин олунмасы зәрурәтини доғурур. Бејнәлхалг тичарәт мүасир истеһлак стандартынын зәиф инкишаф етмиш өлкәләрдә јајылмасына јол ачыр. Бүтүн бунлар исә өлкә истеһсалынын дахили структурунда да дәјишикликләрә мејдан верир. Идхалата әсасланан истеһлакын артмасы харичи тичарәт һәчминин артмасына, әксинә, ихрачат јөнлү инкишаф модели исә харичи тичарәтин һәчминин азалмасына сәбәб олур.

Мә'лумдур ки, адамбашы һесабы илә кәлирин артма процеси әһалинин фәрди истеһлакынын гурулушунда дәјишиклијә сәбәб олур вә бу заман адәтән тәләбин характериндә ики ганунаујғунлуг өзүнү көстәрир.

Һәр шејдән әввәл, фәрди кәлирләр артдыгча әһалинин мүхтәлиф нөв мал вә хидмәтләрә олан тәләби гејри-бәрабәр артыр. Кәлирләр артдыгча тәләбин үмуми һәчминдә шәрти олараг илкин тәләбат маллары адланан мал групунун пајы азалыр, лјүкс маллар адланан дикәр мал групунун пајы артыр.

өзүнү көстәрән техники, игтисади вә сосиал саһәдәки структур дәјишикликләри нәзрдә тутулур.

илә артыг әсас тәһлил објекти кими ајры-ајры өлкәләр дејил, трансмилли корпорасијалар өн плана чәкилмишдир.

Бу мәсәлә америка тәдгигатчылары С.Фобок вә К.Симмондс тәрәфиндән белә әсасландырылмышдыр: "Ән'әнәви тичарәт нәзәријјәсинин чатышмазлығы истеһсалын бејнәлмиләлләшмәси просесинин кетдикчә артан әһәмијјәти вә перспективини көстәрәркән гисмән мәсәләнин дүзкүн гојулмамасындан ирәли кәлир. Тичарәт нәзәријјәси суалы белә гојур: Нә үчүн милләтләр тичарәт едир? Бу дәгиг суал дејил. Иш адамлары тичарәт едир вә чохлу мигдарда мәһсул өлкәдән өлкәјә дашыныр, анчаг бу заман һәмин мәһсуллар бир фирма сәрһәддиндән кәнара чыхмыр. Она көрә дә суал белә гојулмалыдыр: Мал вә хидмәтләр нә үчүн өлкәләр арасында дашыныр? Һәмин суала чаваб верәркән ајдын олур ки, гәрар гәбул едән ваһид милләт дејил коммерсија мүәссисәсидир."

Һәгигәтән, араштырмалар көстәрир ки, харичи тичарәт әмәлијјатларынын мүһүм һиссәси фирма дахили мүбадиләдән ибарәтдир. Белә ки, статистик мә'луматлардан мә'лум олур ки, дүнја тичарәтинин тәхминән 70%-и, сатылан патент вә лисензијаларын 80-90%-и вә капитал ихрачынын исә 40%-и фирма дахилиндә баш верир.

8. Бејнәлхалг рәгабәт күчү.

Америка игтисадчысы М.Портер неоклассик бејнәлхалг тичарәт нәзәријјәсини фирманын харичи тичарәт фәалијјәти һагтындакы нәзәријјәјә ујғунлашдырмаға чалышмышдыр. О

азалмасы уғрунда кедир. Истеһсал хәрҹләринин азалдылмасы зәрурәти вә онун тәркибиндә әмәк тутумлулуғунун артмасы һәмин мәһсулун истеһсалынын әмәк еһтијатлары бол вә учуз олан инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә кечмәсинә јол ачыр. Көрүндүјү кими, мәһсул инкишаф етмиш өлкәләрдә мејдана кәлир, стандартлашма дөврүндә исә онун истеһсалы ишчи гүввәси учуз олан инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә кечир. Һәмин просес мүасир мәрһәләдә "сәнајенин бејнәлхалг аләмдә јенидән бөлкүсү" ады илә кениш јајылмышдыр.

Мәһсулун һәјат дөврү адланан һипотеза әслиндә бир чох саһәләрин инкишаф тарихинә ујғун кәлир. Мәсәлән, әкинчилик мин илләр бундан әввәл ајры-ајры мәдәни биткиләрин јетишдирилдији өлкәләрдән бүгүн дүнјаја јајылмышдыр. Һәлә биринчи дүнја мүһарибәсиндән әввәл јаранмыш бир чох саһәләр - тохучулуг, көндәри, резин мә"мулатлары, селүлоз-кағыз исә индики дөврдә үчүнчү дүнја өлкәләринә кечмишдир. Нефткимја, јарымкечиричиләр вә бу кими дикәр саһәләрин дә һәмин кениш рекиона көчүрүлмәси тәмајүлү өзүнү көстәрир. Үмумијјәтлә, инкишаф етмиш өлкәләрин, хүсусән Авропа өлкәләринин чох әмәк тутумлу истеһсал саһәләриндән тәмизләнмәси вә онларын дүнјанын информасија мәркәзинә чеврилмәси просеси кедир.

Сәнајенин бејнәлхалг аләмдә јенидән бөлкүсү просесиндә һәлледичи ролу трансмилли ширкәтләр ојнајыр. Онлар мәһсулун стандартлашма дөврүндә учуз ишчи гүввәсиндән үстүнлүк әлдә етмәк үчүн истеһсалы дүнја мигјасында јенидән јерләшдирирләр.

Бејнәлхалг тичарәтин маһијјәти вә структурунун даһа ајдын баша дүшүлмәсиндә мәһсулун һәјат дөврү адланан нәзәријјәнин кәтирдији јенилик ондан ибарәтдир ки, бу нәзәријјә

Јени технолокијанын харичи тичарәтдә тәтбиги илә әлагәдар нәзәријјә Познер тәрәфиндән 1961-чи илдә ирәли сүрүлмүшдүр. Бу нәзәријјә идарәчилик техникасында, истеһсал просесиндә вә ја әмтәәләрдә мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф дәрәчәләрдә мејдана кәлән технолоҗи јениликләрин бејнәлхалг тичарәтдә доғурдуғу нәтичәләрин изаһына јөнәлмишдир.

Технолоҗи јенилик истеһсалда мүхтәлиф өлкәләр арасында фәрглилик јарадыр вә јенилијин тәтбиг едилдији мал үзрә һәмин өлкә мүһүм мүгајисәли үстүнлүк әлдә едир. Һәмин јенилик дикәр өлкәләрә јајылана гәдәр истеһсал олунан маллар бу јенилијә малик олмајан дикәр өлкәләрә ихрач едилир. Ону ихрач едән өлкә исә бу саһәдә инһисар вәзијјәтиндә олачагдыр. Бу инһисар вәзијјәтинин өмрү һәмин јенилији башга өлкәләр мәнимсәјәнә гәдәр давам едәчәкдир. Техники тәрәгги дурмадан давам етдији вә базарлара даим јени-јени маллар дахил олдуғу үчүн технолоҗи үстүнлүк бир малдан башга мала, бир өлкәдән башга өлкәјә кечир вә һәмишә давам едир.

Технолоҗи инкишаф вә елми тәдгигатлара сәрф едилән хәрчләр арасында сых әлагә вардыр. Бир гајда олараг технолоҗи сычрајышлар елми тәдгигат ишләринә әһәмијјәт верән вә чох вәсаит сәрф едән өлкәләрдә өзүнү көстәрир. М. Познерин технолоҗи үстүнлүк моделинә көрә һәр һансы бир өлкәдә кәшф едилмиш технолоҗи јениликдән тичәрәт едән һәр ики өлкә игтисади фајда әлдә едир. Онун көрүшүнә көрә һәтта јени техника дикәр өлкәләрдә дә јајылдыгча аз инкишаф етмиш өлкә даһа чох фајда әлдә едир, јениликчи вәзијјәтиндә олан өлкә исә кетдикчә бу јенилик үзрә өз үстүнлүјүнү итирир. Лакин, елми-техники тәрәггинин лидери јениликләр һа-

Техноложи үстүнлүк вә бејнәлхалг тичарәт. Харичи тичарәт нәзәријјәләри сонралар игтисадчы алимләр тәрәфиндән даһа да зәнкинләшдириләрәк мүасир дүнјанын реаллыгларына ујғунлашдырылмаға чалышылмышдыр.

Ајдындыр ки, күнүмүздә 160-дан чох мүстәгил дөвләт арасында кедән милјонларла мал вә хидмәт тичарәти садәләшдирилмиш шәкилдә мүгајисәли үстүнлүкләр нәзәријјәси илә бир-ики дөвләт вә бир-ики мал вә хидмәт мүбадиләси әсас көтүрүлмәклә изаһ едилә билмәз. Бејнәлхалг тичарәт инкишаф етдикчә гаршыја јени-јени суаллар чыхыр. Мәсәлән, АБШ нә үчүн бөјүк мигдарда автомобил, видеокамера вә с. ихрач едир вә ејни заманда нә үчүн ејни нөв малы идхал едир? Игтисадчылар бејнәлхалг тичарәт саһәсиндә араштырмаларыны давам етдирир. Бу заман нәзәр алмаг лазымдыр ки, истеһсал амилләри анлајышы һәјатын реаллыгларына ујғун олараг "елми - тәдгигат ишләри", "ишчи гүввәсинин кејфијјәти" вә " истеһсалын физики имканлары" анлајышлары илә кенишләндирилмишдир.

Мүасир дүнјада дурмадан артан елми-техники тәрәгти бејнәлхалг тичарәтдә апарычы амилә чеврилмишдир. Дүнја өлкәләри, һәр шејдән әввәл сәнајечә инкишаф етмиш өлкәләр бејнәлхалг тичарәт каналларына кетдикчә даһа чох јени вә мүрәккәб мәһсуллар дахил едирләр. Һал-һазырда дүнја тичарәтинин јарысындан чохуну кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары вә хаммал дејил, мәһз сәнаје мәһсуллары тәшкид едир. Һәр һансы бир өлкәдә сәнаје мәһсулларына әсасланан ихрачатын сүр'әтли инкишафы бу саһәдә габагчыл технолокијанын интенсив тәтбиг едилмәсинин нәтичәсидир.

Артан истеһсал хәрчләри шәртиндә истеһсал имканлары әјриси сабит дејилдир.

Бу вәзијјәт әјринин мәркәзә тәрәф габарыг олдуғундан да көрүнүр. Дикәр тәрәфдән мә'лум олдуғу кими әјри үзәриндәки һәр һансы бир нөгтәнин әјилмәси маржинал мүбадилә нисбәтини (имтина олунан нисби истеһсал хәрчләрини) көстәрир. Маржинал мүбадилә нисбәти истеһсал имканлары әјриси бојунча дәјишдији үчүн малларын нисби гијмәтләри дә

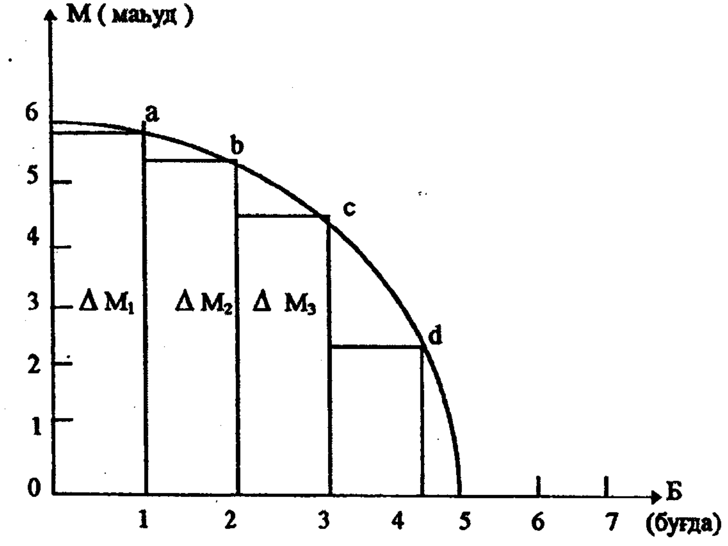

Шәкил 2

әјри үзәриндәки һәр нөгтәдә фәргли олачагдыр. Мә'лум олдуғу кими гијмәтин әмәлә кәлмә просесини јалныз истеһсал хәрчләри шәрти мүәјјән едә билмәз. Бунун үчүн истеһлакчынын вердији үстүнлүјү екс етдирән тәләб шәрти дә мә'лум олмалыдыр. Лакин, бурада биз тәләб амилинә тохунмуруг.

чәјә кәлдиләр ки, имтина олунан саһәләр һесабына кенишләнән саһәләрдә һәр нөвбәти мал ваһидинин истеһсалы дикәр саһәләрдә даһа чох мәһсул һәчминдән имтина едилмәси илә мүшаијәт олунур.

Артан истеһсал хәрчләри вә харичи тичарәт. Истеһсал хәрчләринин артмасы һалында да харичи тичарәт истеһсал хәрчләри сабит олдуғу һалда вердији ејни нәтичәләри верир. Һәр ики өлкә мүгајисәли үстүнлүјә малик олдуғу малын истеһсалы үзрә ихтисаслашманы артырмагла игтисади фајда әлдә едә биләр. Истеһсал хәрчләри артдыгда истеһсал имканлары әјриси шәкил 2-дә көстәрилдији кимидир. Еһтијатларын һамысынын маһуда сәрф едилдији 6 нөгтәсиндән а,в, c,d нөгтәләринә тәрәф ирәлиләдикчә буғданын биринчи, икинчи, үчүнчү вә дөрдүнчү ваһидләринин (тонуну) истеһсал хәрчләри имтина едилән маһуд бахымындан кетдикчә артыр. Бурада $\Delta M_1<\Delta M_2<\Delta M_3$ - дүр, јәни буғданын икинчи ваһидинин истеһсал хәрчләри биринчининкиндән, үчүнчүнүнкү исә икинчининкиндән бөјүкдүр. Она көрә дә а нөгтәсиндән d нөгтәсинә тәрәф ирәлиләдикчә буғда истеһсалынын кетдикчә даһа әлверишли амилләрлә һәјата кечирилдији мә'лум олур.

Истеһсал хәрчләри сабит олдуғу шәртдә истеһсал имканлары әјриси һәм һәр һансы бир малын имтина едилән дикәр мала көрә истеһсал хәрчләрини, һәм дә һәр ики малын мүбадилә нисбәти олан гијмәтини көстәрир.

Тәләб шәрти исә һәр ики малдан истеһсал едиләчәк мигдары әкс етдирир. Артан истеһсал хәрчләри шәртиндә исә истеһсал имканлары әјриси һәм дә гијмәт әјриси дејилдир.

ахтардыглары бу суала неоклассик вә сонра кәлән игтисадчылар даһа кениш вә һәјата даһа ујғун шәкилдә ајдынлашдырмаға чалышмышлар.

Алтернатив истеһсал хәрҹләри. Гејд едилдији кими, классик игтисадчылар мүгајисәли үстүнлүкләр нәзәријјәсини изаһ едәркән мәһсул истеһсалында истеһсал амили кими јалныз әмәји әсас көтүрмүшдүләр. Сонралар неоклассик игтисадчылардан, мәсәлән, Дж.Вајнер мәһсулун һазырланмасында әмәкдән башга дикәр истеһсал амилләринин дә иштирак етдијини нәзәрә алараг Д. Рикардо нәзәријјәсини арашдырмыш вә ејни нәтичәјә кәлмишдир. Г.Хаберлер исә алтернатив истеһсал хәрҹләри анлајышыны ирәли сүрәрәк харичи тичарәт мәсәләләрини даһа кениш әсаслара бағламышдыр. Онун көрүшүнә көрә харичи тичарәтә дахил олан малларын мүгајисәли гијмәтләри истеһсал хәрҹләриндә олан фәргләрлә мүәјјән едилир. Лакин, бу истеһсал хәрҹләри Д.Рикардода олдуғу кими јалныз әмәк сәрфиндән ибарәт дејилдир. Бу заман истеһсал хәрҹләрини һәмин малы истеһсал етмәк үчүн идхал нәтичәсиндә истеһсалындан имтина олунан малын истеһсал хәрҹләри мүәјјән едир. Башга сөзлә, бу көрүшә көрә алтернатив истеһсал хәрҹләри (бу бә'зән јарадылмыш јени имкан да адландырылыр) харичдә мүгајисәли үстүнлүјә малик олан вә идхал олунан малын өлкәдә истеһсалындан имтина едилмәси нәтичәсиндә гәнаәт едилмиш бүгүн истеһсал амилләринин үмуми истеһсал хәрҹләри демәкдир. Бурада мал истеһсалында истифадә олунан истеһсал амилләринин мигдары артыг арха плана кечир. Јәни артыг бизим үчүн һәр һансы бир малын истеһсалында истифадә олунан амилләрин

АБШ капитал бахымындан зәнкин бир өлкә һесаб едилир. Белә олдугда нәзәријјәнин шәртләринә көрә бу өлкә капитал тутумлу маллары ихрач етмәли, әмәк тутумлу маллары исә идхал етмәлидир. Леонтјевин фактики мә'луматлара әсасланан тәһлили исә бу мүддәанын там әксини үзә чыхармышдыр. АБШ әмәк тутумлу маллары ихрач едир, капитал тутумлу маллары исә идхал едир.

Леонтјевин нәтичәләри узун мүддәт елми арашдырмаларын објекти олмушдур. Әсас фикир ајрылығына сәбәб олан арашдырма техникасы кәнара гојуларса гәбул едилән әсас мүддәа бу олмушдур: АБШ-нын әмәк тутумлу мал ихрач етмә көрүнүшү алдадычыдыр.Чүнки, АБШ һәлә о дөврдән јүксәк ихтисаслы кадрларын һазырланмасына башга бир чох өлкәләрлә мүгајисәдә даһа чох гајғы көстәрир вә даһа чох капитал гојур. Зәманәтли маариф шәбәкәси јаратмышдыр. Бу амил АБШ-ын харичи тичарәтинин маһијјәтини мүәјјән едән мүһүм бир амилдир вә бәшәри капитал кими гијмәтләндирилмәлидир

6. Истеһсал вә харичи тичарәт.

Классик игтисади мәктәб бир сыра фәрзијјәләр гәбул едәрәк өлкәләрин харичи тичарәтлә мәшғул олма сәбәбләрини изаһ етмәјә чалышмыш вә мәсәләни јалныз тәклиф бахымындан арашдырмышлар. Һансы мал һансы мигдарда вә һансы хәрчләрлә истеһсал едилмәли вә бу маллар бир-бири илә нечә мүбадилә олунмалыдыр? Классик игтисадчыларын чаваб

Өлкәләр изафи амилләрдән максимум истифадә олундуғу маллары ихрач етмәлидирләр. Бу заман азад тичарәт һәмин амилләрин гијмәтләрини тәнзимләмәлидир. Харичи тичарәт, һәмчинин әмәк һагты, фаиз дәрәчәләри, рента өдәмәләрини дә тәнзимләмәлидир. Истеһсал амилләринин гејри-бәрабәр бөлкүсү бејнәлхалг инвестисијалары тәшвиг етмәлидир. Нәһајәт бејнәлхалг тичарәт вә бејнәлхалг инвестисијалар гаршылыглы шәкилдә бир-бирини әвәз етмәлидир.

Лакин, бејнәлхалг тичарәтин сонракы инкишафы гаршыја јени-јени суаллар гојурду вә Һекшер-Оһлин нәзәријјәсиндә ирәли сүрүлән фәрзијјәләрин реал һәјатда өзүнү там көстәрдијини демәк мүмкүн дејилдир. Јалныз ону көстәрмәк кифајәтир ки, бу нәзәријјәдә реал һәјатда күчлү тә'сирә малик олан тәләб амили нәзәрә алынмамышдыр. Һалбуки, бу амил нәтичәсиндә нәзәријјәдә ирәли сүрүлән әсас мүддәалар илә әлдә едилән нәтичәләр тамамилә бу мүддәаларын әксинә ола биләр.

Игтисадијјат үзрә сонралар Нобел мүкафатына лајиг көрүлмүш рус мәншәли В.В. Леонтев Һекшер-Оһлин нәзәријјәсинин нә дәрәчәдә реал һәјата ујғунлуғуну 1947-чи илдә АБШ-ын мисалында тәһлил етмишдир. Тәһлилин нәтичәләри кәскин елми мүбаһисәләрә јол ачмыш, лакин үмумијјәтлә гәбул едилмиш вә игтисади әдәбијјата *Леонтев тәзады* (зиддијјәти) ады алтында дахил олмушдур.

Јухарыда көстәрилдији кими, Һекшер–Оһлин нәзәријјәсинә көрә һәр бир өлкә нисби үстүнлүјә малик олдуғу амилдән интенсив истифадә етдији малын истеһсалы вә ихрачы үзрә ихтисаслашмалы, нисби үстүнлүјә малик олмадығы малы исә идхал етмәлидир. Бу шәртләр дахилиндә, мәсәлән,

ләрә олан гытлығын азалмасына сәбәб олур. Ихрачат нәтичәсиндә өлкәдә бол олан истеһсал амилләринә тәләб артдығы үчүн онларын гијмәтләри дә артачагдыр. Дикәр тәрфдән идхалат илә өлкәдә гыт вә баһалы олан амилә тәләб азалачағы үчүн гијмәтләрдә азалма өзүнү көстәрәчәкдир. Һәмин нәзәријјәјә көрә харичи тичарәт өлкәләрин малик олдуглары изафи амилләрин гијмәтини ашағы салараг, өлкәләр арасында истеһсал амилләринин гијмәтләринин тәнзимләнмәсинә кәтириб чыхарыр. Мә'лум шәртләр дахилиндә истеһсал амилләри гијмәтләрин тәнзимләнмәсинә јөнәлмиш бу просес, әслиндә гијмәтләрдә там бәрабәрлик тә'мин едиләнә гәдәр давам етмәлидир. Лакин, реал игтисади һәјатда өзүнү горујуб сахлаја билмәси өлкәләр арасында истеһсал амилләри гијмәтләринин там олмасыны тә'мин едә билмир. Бундан башга өлкәләр арасында истеһсал функсијаларынын фәргли олмасы, истеһсал амилләринин ејни типли олмамасы, харичи тичарәтин тариф вә квоталар илә мәһдудлашдырылмасы вә инһисарларын мөвчудлуғу кими амилләр гијмәтләрин там тәнләшмәсинә мане олур.

Үмуми олараг Һекшер–Оһлин нәзәријјәси харичи тичарәтин ашағыдакы схемини верирди:

Харичи тичарәт игтисади структуру максимум фәргләнән (истеһсал амилләринин гејри-бәрәбәр бөлкүсү нәтичәсиндә) өлкәләр арасында ән чох вә хүсусән сәмәрәли олмалыдыр. Ејни типли истеһсаллары бир өлкәдә чәмләшдирмәк лазымдыр. Харичи тичарәт о заман сәмәрәли олур ки, о ајры-ајры дөвләтләри ејни типли мәһсулларын истеһсалындан имтина етмәјә сөвг едир, јә'ни истеһсалын саһәләрарасы ихтисаслашмасыны артырыр.

аз хәрчә баша кәлирсә бунун сәбәби ашағыдакыдыр: А өлкәсиндә башга өлкәләрә нисбәтән буғда истеһсалында интенсив истифадә олунан амилләр чох, маһуд истесалында истифадә олунан амилләр исә аздыр. Фәрз едәк ки, буғда истеһсалында интенсив истифадә олунан амил “торпаг”, маһуд истеһсалында исә - ”әмәкдир”. Һәмчинин фәрз едәк ки, буғда вә маһудун истеһсал хәрчләри јалныз “капитал” вә “әмәк” хәрчләриндән ибарәтдир. Бу һалда әкәр А өлкәси буғданы ихрач вә маһуду идхал едирсә, бу Һекшер–Оһлин нәзәријјәсинә көрә маһудун әмәк тутумлу, буғданын исә “торпаг тутумлу” олмасынын нәтичәсидир.

Белә вәзијјәт (бүтүн дикәр ејни шәртләр дахилиндә) ону көстәрир ки, торпағын ичарәси башга өлкәләрә нисбәтән учуз баша кәлир, бу исә ишчиләрә башга өлкәләрә нисбәтән чох әмәк һагты верилмәси үчүн шәраит јарадыр. Торпағын учуз олмасы әкинчиликдә хәрчләрин маһуд истеһсалына нисбәтән аз олмасыны шәртләндирир. Вә әксинә, ишчи гүввәсинин чатышмазлығы А өлкәсиндә маһуд истеһсалынын баһалы олмасына сәбәб олур. Һекшер вә Оһлин тичарәт әлагәләри јаранана гәдәр гијмәтләрдә олан фәрги мәһз бунунла изаһ едир. Һәмин нәзәријјәјә әсасән, истеһсал амилләри илә нисби тә’мин олунан вә онлардан истифадә олунма дәрәчәси тичарәт аләгәләри јарандыгдан сонра А өлкәсиндә маһудун дејил, буғданын ихрачыны шәртләндирир. Һекшер вә Оһлин нәзәријјәсинә көрә һәр бир өлкә мүгајисәли үстүнлүјә малик олдуғу мал истеһсалы үзрә ихтисаслашараг, ону ихрач едир. Ихрачат бу малын истеһсалы үчүн истифадә олунан маллар тәләбатыны артырыр. Дикәр тәрәфдән өлкәдә нисбәтән аз олан амилләрлә истеһсал едилән маллар идхал едилир ки, бу амил-

Алман игтисадчысы Енгелин ады илә адланан бу ганунауј-ғунлугда илкин тәләбат малларына әрзаг, лјүкс маллар исә узун мүддәтли истифадә олунан маллар (сојудучу, телевизор вә с.) аид едилмишдир. Бу гануна көрә гијмәтләр вә демографик дәјишикликләр (аиләнин тәркиби вә сајы) сабит галдығы һалда кәлирләрин артымы әрзаға олан истеһлак хәрчләринин пајынын азалмасына кәтириб чыхарыр. Бу заман әрзаға олан тәләб артыр, лакин бу артым кәлирләрин артымындан кери галыр. Аилә бүдчәсинин тәдгиги нәтичәсиндә јаранмыш һәмин ганун истәр ајры-ајры аилә, истәрсә дә бүтөв бир өлкә үзрә реал һәјатда өзүнү доғрулдур. Јәни, керчәк һәјатда игтисади инкишафын нәтичәси олараг адамбашына кәлирин артмасы тәләбин структурунда дәјишиклик јарадыр. Бу дәјишиклик исә кәлирләри аз еластиклијә малик олан әрзаг, һәр шејдән әввәл тахыл истеһсалчыларынын әлејһинә олур.

Енгел гануну белә бир нәтичәјә кәлмәјә имкан верир ки, көстәрилән ганунаујғунлуг лјүкс маллар вә илкин тәләбат маллары гијмәтләринин дәјишмәсинә сәбәб олур. Кәлирин артмасы лјүкс малларына олан тәләби вә мүвафиг олараг онларын гијмәтләринин нисби артмасына кәтириб чыхарыр. Бу исә һәмин малларын идхалаты үзрә ихтисаслашмыш өлкәләрин сүр'әтли инкишафына јол ачыр. Илкин тәләбат маллары истеһсал едән мүлкијјәтчиләри вә өлкәләри исә һәмин маллара олан тәләбин вә мүвафиг сурәтдә гијмәтләрин нисби олараг азалмасы просеси көзләјир.

Истеһсал амилләринин динамикасы вә харичи тичарәт. Һәјат динамизми истеһсал амилләринә дә аиддир. Заман кечдикчә онлар кәмијјәт вә кејфијјәт дәјишиклијинә мә'руз галырлар. Һәр һансы бир өлкәдә, мә'лум олдуғу кими, игти-

сади артым: истеһсал амилләринин мигдарча артымын вә ја истеһсал технолокијасында тәтбиг олунан јениликләрин нәтичәсиндә баш верир. Истеһсал амилләриндән капитал вә кадрларын ихтисаслары сүр'әтлә артыр. Әмәк еһтијатлары нисбәтән јаваш, лакин сабит олараг артыр. Һәтта кәнд тәсәррүфаты үчүн јарарлы торпагларын саһәси вә истифадә олунасы фајдалы газынтыларын мигдары да артма мејли көстәрир. Бәс бунлар бејнәлхалг тичарәтә нечә тә'сир көстәрир?

Һәр бир өлкәдә мүхтәлиф истеһсал амилләринин артымы мүхтәлиф пропорсијаларда өзүнү көсәтәрә биләр. Бу фәргин харичи тичарәтә тә'сирини ајдынлашдырмаг үчүн әввәлчә, һәгигәтдә мүмкүн олмајан, белә фәрзијјә гәбул едәк ки, куја бүтүн өлкәләрдә истеһсал амилләри тамамилә ејни сүр'әтлә артыр. Бу фәрзијјәни тәһлил едән С.Б.Линдер белә нәтичәјә кәлир ки, бу һалда өлкәләрарасы тичарәт ахынынын шәртләри вә дүнја гијмәтләринин нисбәти дәјишмәз галарды. Јалныз истеһсалын вә харичи тичарәтин мүтләг һәчми дәјишәрди. Харичи тичарәтә истеһсал амилләри бахымындан тә'сир көстәрән әсас чәһәт истәр бу амилләрин мүхтәлиф нөвләринин вә истәрсә дә онларын өлкәләр арасындакы артым сүр'әтинин арасындакы фәргдир.

Бу фәргли артым вахт кечдикчә өлкәнин малик олдуғу мүгајисәли үстүнлүјүн дәјишмәсинә сәбәб олур. Мәсәлән, кечән әсрин икинчи јарысында АБШ даһа чох дағ-мә'дән сәнајеси мәһсуллары ихрач едән бир өлкә иди. Һал-һазырда исә бу өлкә һәмин мәһсулларын һамысыны харичдән кәтирир. Башга сөзлә, өлкә кечән әсрдә даһа чох торпаг тутумлу мал ихрач едән өлкәдән, әмәк-капитал тутумлу мал ихрач едән өлкәјә чеврилмишдир. Бу просес она көрә баш вермишдир ки, бу өл-

кәдә торпаг амилинин артымы чох јаваш, әмәк-капитал амилинин артымы исә чох сүр'әтли олмушдур.

Истеһсал амилләринин артым сурәти арасындакы фәргин харичи тичарәтә көстәрдији тә'сирин каналлары чохсајлыдыр. Бу тә'сир өзүнү һәм тәләб, һәм дә тәклиф васитәсилә бүрузә верир. Бу заман мүәјјәнедичи мәсәлә истеһсал амилләринин һансы саһәләрдә даһа сүр'әтлә артмасыдыр: идхал илә рәгабәт вәзијјәтиндә олан саһәләрдә; јохса ихрачат саһәләриндә. Һәмин фәргли артымы американ алими П.Х.Линдерт "Дүнја тәсәррүфат әлагәләринин игтисадијјаты" китабында ајдын изаһ едир.

Истеһсалы әвәзедән саһәдә артым. Бу просеси изаһ етмәк үчүн һәр шејдән әввәл фәрз едәк ки, мәсәлән, АБШ-да капитал амили сүр'әтлә инкишаф едир вә идхал илә рәгабәт вәзијјәтиндә олан (јәни һәмин мал һәм харичдән идхал едилир, һәм дә өлкәдә истеһсал едилир) маһуд истеһсалында бу амилдән интенсив истифадә едилир. Ејни заманда фәрз едәк ки, ихрач малы олан буғда истеһсалында әкилән торпаг вә дикәр амилләрин мигдары дәјишмир. Бу заман идхал (маһуд) саһәсиндә интенсив истифадә олунан капиталын артымы бу капиталын кәлирлилијини азалдыр. Капитал учуз олдуғу үчүн тәбиидир ки, истеһсалчылар истеһсалын һәчмини кенишләндирмәјә чалышырлар. Лакин истеһсалын артым сүр'әти мүхтәлиф саһәләрдә (јәни маһуд вә буғда истеһсалында) ејни дәрәчәдә олмајачагдыр. Истеһсал хәрчләринин тәркибиндә капитал амилинин хүсуси чәкиси маһуд истеһсалында буғда истеһсалына нисбәтән чох олдуғу үчүн капиталын учузлашмасы маһуд истеһсалчылары үчүн даһа әһәмијјәтли олачагдыр. Бунун нәтичәсиндә исә бу өлкәдә маһуд истеһсалы буғда истеһ-

салына нисбәтән даһа сүр'әтлә артачагдыр. Маһуд истеһсалынын артымы исә һәмин малын идхалыны азалдачаг, даһа доғрусу идхалы әвәз едәчәкдир. Бунунла да өлкәнин дүнја базарындан бу мәһсул үзрә асылылығы азалачагдыр. Бу просес әкәр бөјүк мигјасда һәјата кечмиш оларса дүнја тичарәтинә (мүвафиг олараг гијмәтләрин, һабелә онун тичарәтинин азалмасына) да тә'сир көстәрәчәкдир.

Дүнја игтисади конјуктуруна тә'сир едә билмәјән кичик игтисади потенсиала малик олан өлкәләрдә идхалы әвәзетмә сијасәтинин елми әсасларла апарылмасы бу өлкәдә бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн үстүнлүкләриндән сәмәрәли истифадә едилмәси вә игтисади инкишафын сүр'әтләндирилмәси үчүн әлверишли шәраит јарадыр. Азәрбајчан кими кечид дөврүндә олан вә бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн үстүнлүкләриндән кечмишдә сәмәрәли шәкилдә истифадә олунмамыш өлкәләрдә идхалы әвәзетмә сијасәтинә даһа бөјүк еһтијач вардыр. Мәсәлән, зәнкин тәбии сәрвәтләрә вә әлверишли иглим шәраитинә малик олан республикамызда әһалинин истеһлак малларына олан еһтијачынын бөјүк әксәријјәтинин гијмәтли валјута илә харичдән алынмасы, јалныз тәсәррүфатсызлығын нәтичәсидир вә өлкәнин игтисади инкишафыны сарсыдан башлыча амилләрдән биридир. Бу вәзијјәт јалныз мәгсәдјөнлү вә елми әсаслара дајанан идхалы әвәзетмә сијасәти васитәсилә арадан галдырыла биләр.

Ихрачатын кенишләндирилмәси саһәсиндә артым. Инди фәрз едәк ки, ихрачат саһәсиндә, јәни буғда истеһсалында истифадә олунан јахшы торпаг саһәсиндә артым мөвчуддур. Бу заман тутаг ки, капитал вә дикәр амилләрин тәклифи дәјишмәз галмышдыр. Ајдындыр ки, әлавә торпаг саһәләри ичарә

һаггынын азалмасына сәбәб олачагдыр ки, бу да фермерләри буғда саһәләрини кенишләндирмәјә сөвг едәчәкдир. Белә вәзијјәтдә өлкәдә буғда истеһсалынын артымы маһуд истеһсалына нисбәтән сүр'әтли олачагдыр. Әлавә истеһсал олунан буғданын мүәјјән һиссәси ихрача јөнәләчәкдир. Бу вәзијјәт буғданын истеһсал хәрчләри дүнја гијмәтләри сәвијјәсинә гәдәр јүксәләнәдәк давам едәчәкдир. Ихрач олунан буғда истеһсалынын АБШ-да артмасы (әкәр бу бөјүк мигјасда оларса) дүнја тичарәтинин һәчмини кенишләндирәчәк вә буғданын дүнја гијмәтләринин ашағы дүшмәсинә сәбәб олачагдыр. Аз игтисади потенсиала малик олан өлкәләрдә дә ихрачы кенишләндирмә сијасәти дүнја мигјасында мүгајисәли үстүнлүкләрдән сәмәрәли шәкилдә истифадә олунмасы нәтичәсиндә бу өлкәләрин игтисади инкишафынын (дикәр амилләрин сабит галмасы шартилә) сүр'әтләндирилмәсинә кәтириб чыхарачагдыр.

Бу заман белә бир чәһәти нәзәрә алмаг лазымдыр: дүнја тәсәррүфат системиндә кетдикчә даһа лајигли јер тутан јени сәнаје өлкәләринин тәчрүбәси көстәрир ки, ихрачат потенсиалынын кенишләндирилмәси сијасәти јеридиләркән о дөвләтләр даһа чох игтисади нәтичә әлдә едир ки, бу дөвләтләр бүтүн гүввәләри јалныз һәр һансы бир мал нөвүнүн ихрачат потенсиалынын кенишләндирилмәсинә јөнәлтмирләр. Даһа чох мал групунун ихрачынын кенишләндирилмәси инкишафын даһа зәманәтли инкишафы үчүн әлверишли шәраит јарадыр. Бу бахымдан Азәрбајчанда да ихрачат потенсиалынын кенишләндирилмәси ишиндә бүтүн үмидләри јалныз нефтә бағламаг нә елми, нә дә практик чәһәтдән дүзкүн олмазды. Һәјат чохтәрәфли ихрачат сијасәтин јүрүдлмәсини тәләб едир.

Мүасир мәрһәләдә идхалы әвәзетмә вә ихрачат потенсиалын кенишләндирилмәси сијасәти әһәмијјәтли тәсәррүфат наилијјәтләри әлдә етмиш өлкәләрдә һөкумәтин јеритдији игтисади сијасәтин мүһүм тәркиб һиссәләридир. Узун әсрләр боју базар игтисадијјаты шәраитиндә јашамыш өлкәләрин зәнкин тәчрүбәси көстәрир ки, идхалы әвәзетмә вә ја ихрачатын кенишләндирилмәси заманы бу вә ја дикәр саһәләрин сүр'әтли инкишафыны тә'мин етмәк үчүн малијјә-кредит механизминдән кениш истифадә едилмәли, бу саһәләрә әлавә капитал гојулушу тәшвиг едилмәли, верки дәрәчәләри ашағы салынмалыдыр.

Рыбчински нәзәријјәси. "Һолландија хәстәлији".

"Касыблашдырычы артым". Истеһсал амилләринин гејри-бәрабәр артымы бир сыра дикәр игтисади нәтичәләр дә доғурур. Һәр һансы бир истеһсал амилинин сүр'әтли артымы, онун интенсив истифадә олундуғу игтисадијјат саһәсиндә хүсуси чәкисинин чохалмасына сәбәб олур. Бу бүтүн дикәр шәртләр дахилиндә дикәр истеһсал саһәсинин нисби азалмасына кәтириб чыхарыр. Чүнки, учузлашмыш истеһсал амили даһа чох истифадә олунан саһә һәм дә истеһсал амилләрини дикәр саһәләрдән өзүнә даһа чох чәлб едир. Рыбчински нәзәријјәсинин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, гијмәтләрин сабит галмасы вә игтисадијјатда јалныз ики саһәнин мөвчуд олдуғу шәрти дахилиндә һәр һансы бир истеһсал амилинин артымы маллардан биринин истеһсалынын азалмасына сәбәб олур.

Јени фајдалы газынтыларын кәшфи, мәсәлән, Канада вә Бөјүк Британијада олдуғу кими, е'маледичи сәнаје вә дикәр мүһүм саһәләрин инкишафынын зәифләнмәсинә кәтириб чы-

хара биләр. Јахуд е'маледичи сәнаіенин сүр'әтли инкишафы даг-мә'дән сәнајесинин инкишафынын зәифләнмәсинә вә хаммал үзрә дүнја базарларындан асылылығын артмасына сәбәб ола биләр. Бу вә ја дикәр истеһсал амилиндән интенсив истифадә олунмасы нәтичәсиндә јени ихрачат имканларынын ачылмасы да өлкәдә бир сыра мүһүм проблемләр јаранмасына сәбәб олур. Бунлардан игтисади әдәбијјатда "Һолландија хәстәлији" вә "Касыблашдырычы игтисади артым" ады илә дахил олмуш проблемләр дигтәти чәлб едир.

"Касыблашдырычы артым" һәр һансы бир өлкәдә бу вә ја дикәр мал ихрачынын сүр'әтли артымы дүнја тичарәтиндә гијмәтләрин азалмасына тә'сир етдији һалларда баш верә биләр. Чүнки, бу һалда тичарәт шәртләри бу өлкәләрин әлејһинә дәјишәр вә нәтичәдә онун вәзијјәти писләшә биләр. "Һолландија хәстәлији" исә Шимал дәнизиндә тәбии газ јатагларынын истисмар олунмасы илә өзүнү көстәрмишдир. Һәгигәтән бу еһтијатлар дөвријәјә чәлб олундугча вә харичдән даһа чох валјута вә гызыл дахил олдугча елә фикир јаранырды ки, Һолландијанын сәнаје ихрачы даһа чох тәнәззүлә уғрајыр.

Белә бир игтисади вәзијјәтин јаранмасынын һәгигәтән әсаслары вардыр. Чүнки, јени тәбии сәрвәтләрин дөвријәјә бөјүк мигдарда вә көзләнилмәдән дахил олмасы истеһсал амилләринин е'маледичи сәнаје саһәләриндән бу јени саһәләрә чәлб олунмасына, нәтичәдә исә е'маледичи сәнаје саһәләриндә мәнфәәтин вә истеһсалын азалмасына сәбәб ола биләр. Бунун гаршысыны исә әсасландырылмыш мүвафиг тәшвигедичи игтисади сијасәтлә алмаг мүмкүндүр.

Хаммал ихрачынын нәтичәләри. Сонралар игтисадчылар мүгајисәли үстүнлүјүн мүәјјән шәртләр дахилиндә

мәнфи нәтичәләр доғура билмәси еһтималы үзәриндә дә дүшүнмәјә башладылар. Хаммал ихрач едән өлкәләрдә бу хүсусән нараһатчылыг доғурур. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин мәнафејини тәмсил едән аркентиналы игтисадчы Раул Пребиш вә башгалары һаглы олараг белә бир фикри мүдафиә едирләр: хаммал ихрач едән зәиф инкишаф етмиш өлкәләрдә кәнд тәсәррүфаты вә тәбии хаммалын ихрачынын кенишләндирилмәси онлар үчүн игтисади чәһәтдән сәрфәли дејилдир. 1876-1948-чи илләрә аид узун дөвр үчүн апарылмыш һесабламалар көстәрир ки, бејнәлхалг тичарәт шәртләри кәнд тәсәррүфаты маллары вә хаммал ихрач едән инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин әлејһинә дәјишмиш вә гијмәт индекси 147-дән 89-а енмишди. Һәмин алимләр инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә төвсијјә едирләр ки, онлар хаммал ихрачыны даһа чох кенишләндирмәк әвәзинә еһтијатлары чидди шәкилдә мүасир е'маледичи сәнаје саһәләринин инкишафына јөнәлтсинләр. Онлар һәмчинин төвсијјә едирләр ки, бу өлкәләр идхалы әвәзетмә сијасәти јеритмәклә сәнаје мәһсулларынын идхалыны мәһдудлашдырсынлар. Бу төвсијјәләр Азәрбајчан кими кечид игтисадијјаты шәраитиндә олан вә ихрачатынын тәхминән 80 %-ни хаммал тәшкил едән өлкәлр үчүн дә олдугча актуалдыр.

III ФӘСИЛ.

ХАРИЧИ ТИЧАРӘТ СИЈАСӘТИ.

1. Харичи игтисади сијасәт һаггында үмуми анлајыш.

"Харичи игтисади сијасәт" дедикдә дөвләтин бејнәлхалг игтисади әлагәләр саһәсиндә гаршыја гојдуғу мәгсәдләрин һәјата кечирилмәсинә јөнәлдилмиш һөкумәт фәалијјәтинин мәчмуу нәзәрдә тутулур.

Кениш мә'нада харичи игтисади сијасәт харичи тичарәт вә истеһсал амилләри ахынынын истигамәти, тәркиби вә һәчминә тә'сир көстәрмәк үчүн һөкумәтин һәр нөв фәалијјәтинин мәчмуундан ибарәтдир.

Харичи игтисади сијасәт јеридилән үмуми игтисади сијасәтин тәркиб һиссәсидир вә өлкәдәки бүтүн игтисади фәалијјәтлә сых бағлыдыр. Харичи игтисади фәалијјәт саһәсиндә гәбул едилән гәрарлар күндәлик һәјатын бүтүн саһәләринә өз тә'сирини көстәрир. Мәсәлән, бејнәлхалг тичарәти мәһдудлашдыран һәр һансы бир һөкумәт сијасәти гијмәтләр васитәси илә дәрһал истеһлакчыларын вәзијјәтинә тә'сир едир. Мүасир мәрһәләдә дөвләтин игтисади сијасәтиндә дахили вә харичи

игтисади сијасәти бир-бириндән һәр һансы бир хәтт үзрә ајырмаг мүмкүн дејилди. Чүнки, үмуми игтисади сијасәтин көстәрилән ики истигамәти бир-бири илә сых сурәтдә бағлыдыр. Мәсәлән, харичи игтисади сијасәтин мүһүм һәјата кечирилмә васитәси үмуми милли пул вә малијјә сијасәтидир. Белә ки, үмуми милли пул вә малијјә сијасәти бејнәлхалг тичарәтә вә капитал гојулушларына чидди тә'сир көстәрир вә буна көрә дә өлкәнин харичи игтисади әлагәләри илә билаваситә әлагәдардыр. Јахуд мәшғулијјәт саһәсиндә көрүлән тәдбирләр дә өлкәнин харичи игтисади әлагәләриндә өз әксини тапыр. Вә әксинә: бејнәлхалг тичарәт, харичи јардым, харичи капитал гојулушлары вә өдәниш балансы саһәсиндә гәбул едилән гәрарлар милли кәлирин артымы вә бөлкүсүндә, мәшғулијјәт вә гијмәтләрин сәвијјәсиндә өз әксини тапыр.

Харичи игтисади сијасәт ашағыдакы әсас истигамәтләрдә һәјата кечирилир:

а) харичи тичарәт сијасәти;

б) өдәниш балансы сијасәти;

в) харичи инвестисија сијасәти;

г) харичи јардым сијасәти.

Харичи тичарәт сијасәти өлкәнин харичи тичарәтинин низамланмасына јөнәлдилмиш тәдбирләр системинин мәчмуу, харичи игтисади сијасәтин апарычы саһәләриндән биридир. Харичи тичарәт сијасәти кениш мә'нада малијјә мәнбәләри јарадылмасы вә истифадә олунмасына хидмәт едир. Мәсәлән, идхалатдан алынан веркинин малијјә мәнбәји олдуғу ајдындыр. Ихрачат малыны тәшвиг етмәк үчүн бүдчәдән верилән субсидијалар да һәр һансы бир малы һимајә едәрәк мәнбәләрин бу малын истеһсалына јөнәлмәсинә сәбәб

олур. Харичи тичарәт сијасәти гаршыја гојулан мәгсәддән асылы олмајараг игтисади мәнбәләрин јенидән бөлүшдүрүлмәсинә тә'сир көстәрир.

Харичи тичарәт сијасәтинин әсас васитәси тариф вә гејри-тариф тәнзимләмәләридир. Бу тәнзимләмә васитәләри үзәриндә аз сонра ајрыча дајанылачагдыр. "Өдәниш балансы сијасәти" анлајышы вә проблемләри үзәриндә дә ајрыча дајанылачагдыр. Бурада јалныз харичи игтисади сијасәтин тәркиб һиссәси кими өдәниш балансы сијасәтинин үмуми чәһәтләринә диггәт јетириләчәкдир. Өдәниш балансы сијасәти һөкумәтин өдәниш балансынын мүвазинәтини тә'мин етмәк үчүн һәјата кечирдији тәдбирләрин мәчмуудур. Өдәниш балансынын кәсирини өдәмәк үчүн көрүлән тәдбирләри гыса вә узун мүддәтли тәдбирләрә бөлмәк олар. Гысамүддәтли тәдбирләрә бу кәсири өдәмәк үчүн дикәр дөвләтләрдән, бејнәлхалг тәшкилатлардан вәсаит әлдә едилмәси вә ја өзүнүн малик олдуғу бејнәлхалг еһтијатлардан истифадә едилмәси үзрә тәдбирләр дахилдир. Узунмүддәтли тәдбирләрә исә бунлар дахилдир:

1) пул вә малијјә сијасәтиндән истифадә олунараг игтисадијјатда девалвасија јарадылмасы јолу илә өдәниш балансынын кәсир вермәмәсини тә'мин етмәк;

2) милли валјутаны девалвасија (ревалвасија) етмәк;

3) бејнәлхалг игтисади фәалијјәтләр үзәринә валјута нәзарәти гојмаг;

4) харичи тичарәт балансы кәсирлә бағланырса тариф дәрәчәләрини јүксәлтмәк вә идхалатда мәһдудијјәтләри артырмаг, ихрачатын артырылмасы үчүн тәдбирләр көрмәк.

Бу тәдбирләрин һамысы бирликдә вә јахуд һәр бири ајры-ајры гәбул едилә биләр.

Өдәниш балансында мүвазинәт јарадылмасы мәгсәди илә јеридилән сијасәт 250-иллик тарихә маликдир. Лакин, әсримизин 30-чу илләринә гәдәр нәзәријјә өдәниш балансынын мүвазинатынын сабит валјута мәзәннәләриндә дәјишиклик едилмәси јолу илә чох бәсит бир јолла тә'мин едилмәсини нәзәрдә тутурду. Шүбһәсиз, бу нәзәријјә классик там рәгабәт механизми вә гијмәтләрин там еластик олдуғу еһтималындан доғурду. 30-чу илләрдән башлајараг өдәниш балансы кәсир верән өлкәләрдә пул тәклифинин азалмасы вә бунун әксинә, мүсбәт галыг верән өлкәләрдә пул тәклифинин артмасы нисби гијмәтләрдә дәјишиклик јаранмасына сәбәб олмушдур. Дикәр гијмәтләр вә маашлар там еластик олсајды јухарыдакы дәјишикликләр мәшғуллуға һеч бир тә'сир көстәрмәјәчәк вә истеһсал әввәлки сәвијјәдә давам едәчәк. 30-чу илләрин бөһраны көстәрди ки, гијмәт дәјишмәләри сабит валјута мәзәннәсини тә'мин едә билмир. Она көрә дә, Кејнс нәзәријјәсинә көрә өдәниш балансынын мүвазинаты даһа кениш игтисади әсасларла тә'мин олунмаға башлады. Чүнки, һәјат ачыг шәкилдә көстәрир ки, өлкәдә кәлир вә мәшғуллуг сәвијјәсинә өдәниш балансы кәсири билаваситә тә'сир көстәрир, гијмәтләрин ашағы дүшмәси базардан пулун чәкилмәси илә нәтичәләнир, бу исә кәлир вә мәшғуллуг сәвијјәсинин даһа да ашағы дүшмәсинә сәбәб олур. Дикәр тәрәфдән, өдәниш балансы мүсбәт галыг верән өлкәләрдә пул тәклифи кенишләнир, кәлир вә мәшғуллуг сәвијјәси јүксәлир. Гијмәтләрдә артма мејли олдуғу үчүн инфлијасија тәһлүкәси јараныр.

Базар игтисадијјаты системиндә ишсизлик вә инфлјасија кими чох һәссас вә чидди проблемләрин һәлли үчүн там мәшғуллуг вә гијмәтләрин сабитлијинин тә'мин олунмасы апарылан игтисади сијасәтин башлыча мәгсәдләриндән бири-дир. Бу мәсәләләр өдәниш балансы сијасәтинин мәркәзи проблемләриндәндир. Чүнки, өдәниш балансында таразлығын позулмасы дәрһал кәлир, мәшғуллуг вә гијмәтләрин сәвијјә-синдә әкс олунур. Она көрә дә өдәниш балансы сијасәти ис-тәр үмуми игтисади сијасәтин, истәрсәдә харичи игтисади си-јасәтин мүһүм тәркиб һиссәсидир.

Харичи инвестисија сијасәти узун мүддәтли бејнәлхалг капитал гојлушлары саһәсиндә көрүлән тәдбирләри әһатә едир. Бу капитал гојлушлары өзүндә бејнәлхалг бирбаша өзәл харичи инвестисијалары вә бејнәлхалг узунмүддәтли портфел гојулушларыны бирләшдирир. Бирбаша харичи капитал гоју-лушлары бејнәлхалг аләмдә капитал трансфери олмагла, ејни заманда тәшәббүсчүлүк, техноложи јенилик, риски өз үзәринә көтүрмә вә тәшкилатчылыг тәдбирләрини тә'мин едир. Муа-сир игтисадијјатда олдугча мүһүм рол ојнајан бејнәлхалг ка-питал гојлушларыны һәјата кечирән трансмилли корпораси-јаларла әлагәдар харичи игтисади сијасәт харичи инвестисија сијасәтинин апарычы саһәсидир. Бејнәлхалг капитал һәрәкә-тинә трансмилли корпроасијаларын бирбаша капитал гоју-лушларындан башга бејнәлхалг пај сәнәдләри, истиграз бу-рахмаг вә бејнәлхалг базарларда истигразлар алыб-сатмагла әлагәдар олан еһтијатлар да дахилдир.

Харичи јардым сијасәти бир дөвләтдән вә ја бејнәлхалг тәшкилатдан башга дөвләтә јардым верилмәси вә алынма-сы, һабелә јардым алан өлкәдә бу јардымын истифадәси үз-

рә тәдбирләри әһатә едир. Бу сијасәт харичи игтисади сијасәтин ән кәнч саһәсидир. Мүасир мәрһәләдә бу сијасәт башлыча олараг инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә инкишаф етмиш дөвләтләр вә бејнәлхалг тәшкилатлар тәрәфиндән мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн (игтисади инкишафын тә'мин олунмасы, өдәниш балансы кәсиринин өдәнилмәси, милли валјутанын сабитлијинин тә'мин олунмасы, милли мүдафиә вә с.) верилән јардымларла әлагәдар мәсәләләрин тәнзимләнмәсинә јөнәлдилмишдир.

2. Көмрүк тарифләри. Маһијјәти вә формалары.

Харичи тичарәт нәзәријјәси вә харичи тичарәтин чохиллик инкишаф тарихи көстәрир ки, өлкәләр арасында сәрбәст тичарәт һәјата кечирилдикдә бејнәлхалг ихтисаслашманын јаратдығы бүтүн үстүнлүкләрдән фајдаланмаг мүмкүндүр. Лакин, там сәрбәст харичи тичарәт јалныз нәзәри чәһәтдән мүмкүндүр. Тәчрүбәдә исә дөвләтләр харичи тичарәтә бу вә ја дикәр шәкилдә мүдахилә едирләр.

Харичи тичарәтә мүдахилә етмәк үчүн истифадә едилән ән мүһүм васитәләрдән бири **көмрүк тарифләридир. Көмрүк тарифләринин маһијјәти.** Көмрүк тарифләри харичи игтисади сијасәтин, о чүмләдән харичи тичарәт сијасәтинин ән гәдим вә ән кениш јајылмыш васитәләриндән бирридир. Бурада ики мүһүм анлајыш бирләшмишдир: "Көмрүк" ифадәси һәр һансы бир мал көмрүк сәрһәддиндән кечирилдикдән сонра өдәнән верки вә рүсумлары; "тариф" ифадәси исә бејнәлхалг

тичарәт објекти олан бүтүн маллара тәтбиг едилән веркиләри мүәјјән едән чәдвәлләри әкс етдирир.

Һәр һансы бир өлкәнин көмрүк тарифләри көмрүк рүсуму алынан малларын системләшдирилмиш сијаһысындан ибарәтдир. Бу маллар өз мәншәји (сәнаје, битки, даг–мә'дән вә с. мәһсуллары) вә һәмин малларын е'малы дәрәчәсиндән (хаммал, јарымфабрикат, һазыр мәһсуллар) асылы олараг груплашдырылыр. Һәр бир мал үчүн һәмин мала тәтбиг едилән рүсум дәрәчәси көстәрилир.

Көмрүк системинин һүгуги әсасыны көмрүк тарифләри вә онларын тәтбиги нормалары һаггында ганунлар тәшкил едир. Бу ганунлар көмрүк тарифинин принсипини, мал тәснифатыны, көмрүк формализмини мүәјјән едән гајда вә әсаслары, ајры-ајры маллара тәтбиг едилән рүсум дәрәчәләрини мүәјән едирләр. Мүасир мәрһәләдә көмрүк тарифләринин мүәјјән едилмәси үзрә сәлаһијјәтләрин ганунверичи органдан ичраедичи органа верилмәси мејли өзүнү көстәрир. Бејнәлхалг һүгуг системиндә көмрүк тарифләринин тәтбиги вә фәалијјәти бејнәлхалг тичарәт мүгавиләләри вә разылашмалары илә низамланыдырылырлар. Бу мүгавилә вә разылашмалар икитәрәфли (ики дөвләт арасында) вә чохтәрәфли (коллектив) шәкилдә өзүнү көстәрир.

Көмрүк рүсумларынын нөвләри. Көмрүк рүсумлары ики үсулла мүәјјән едилир. Биринчи үсулда рүсум дәрәчәләри мал гијмәтинә нисбәтән фаизлә һесабланыр. Мәсәлән, чајын гијмәтиндән 10%. Белә рүсум дәрәчәләри малын гијмәтиндән алынан рүсум, јахуд адвалорем рүсуму адланыр. Икинчи үсулда рүсум малын чәкисиндән, һәчминдән вә јахуд сајындан пул мәблағи шәклиндә алыныр. Мәсәлән, һәр сентнер буғдадан

1$. Бу шәкилдә алынан рүсум спесифик рүсум адланыр. Бундан башга, бә'зән гарышыг рүсум дәрәчәләри дә тәтбиг едилир. Бу һалда бә'зи маллар үчүн тарифдән һәм адвалорем вә һәм дә спесифик рүсум дәрәчәләри көстәрилир вә көмрүк органларына тапшырылыр ки, онлардан ән чоху тәтбиг едилсин. Белә рүсум дәрәчәләри алтернатив адланыр. Спесифик веркиләрин һесабланмасы вә топланмасы асандыр. Бунлар хүсусән стандарт маллар үчүн даһа асан тәтбиг едилир. Лакин, идхал олунан малларын гијмәтләри јүксәлдикчә веркинин һимајәчилик ролу азалыр, гијмәтләри азалдыгда исә һимајәчилик ролу артыр.

Адвалорем веркиләр стандарт олмајан маллара даһа асанлыгла тәтбиг едилир. Чүнки, адвалорем веркиләрдә чү'зи дә олса мөвчуд олан кејфијјәт фәрги нәзәрә алыныр. Бундан башга бу верки нөвүнүн һимајәчилијә тә'сири е'тибарлыдыр. Лакин бу верки тәтбиг олунаркән веркијә чәлб олунма дәјәринин мүәјјән едилмәсиндә чәтинликләр өзүнү көстәрир. Она көрә дә идхал олунан мал веркијә чәлб олунаркән малын көмрүк дәјәринин мүәјјән едилмәси мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Адвалорем веркисиндә малын көмрүк дәјәри мүәјјән едиләркән F.O.B. вә S.J.F. анлајышларындан истифадә едилир. F.O.B. кәминин көјәртәсиндә тәһвил верилмәсини нәзәрдә тутур. S.J.F. тәһвилиндә исә малын дәјәринә сығорта вә фрахт (су јоллары илә дашынан малын јол хәрчи) дә әлавә едилир.

Көмрүк тәчрүбәсиндә әсасән үч тариф системи тәтбиг едилир: тәк сүтунлу (single-column), гоша сүтунлу (double-column) вә үч сүтунлу (triple-column) тариф системләри. Көмрүк веркиләри бир ганун илә тәтбиг едилирсә буна "автоном тариф" (autonomous tarif) дејилир. Әкәр веркиләр бејнәлхалг

мүгавиләләр вә гаршылыглы көрүшләр нәтичәсиндә мүәјјән едилирсә бу нөв тарифләрә “разылашдылырмыш” тарифләр (conventional) дејилир. Көмрүк веркиләри бејнәлхалг мүгавиләләрлә мүәјјән едиләрсә онлары тәктәрәфли гәрарларла дәјишдирмәк мүмкүн дејил.

Тәк сүтунлу тариф системләри автоном маһијјәт дашыјыр вә өлкәләрә фәрг гојмур.

Гоша сүтунлу тариф системләриндә һәр мал үчүн ики верки дәрәчәси гојулур. Әкәр һәр ики верки ганун илә гојулмушса бурада ”максимум-минимум” анлајышындан истифадә едилир. Әкәр “максимум” верки дәрәчәси ганун илә гојулмуш, “минимум” исә бејнәлхалг мүгавиләләрлә гојулмушса белә бир вәзијјәтдә гисмән “автоном” гисмән дә “разылашдырылмыш” тариф системләри тәтбиг едилмиш олур. ГАТТ үзвләри өлкәләринин тариф системләри ики сүтунлудур. Јүксәк тарифләр ГАТТ үзвү олмајанлара тәтбиг едилир. Минимум тарифләр исә икитәрәфли мүгавиләләр бағланараг гаршылыглы күзәштләр верилмәсини тә’мин едир.

Үч сүтунлу (чох сүтунлу) тариф сиситемләриндә үч мүхтәлиф верки дәрәчәси олур. Бу систем гоша сүтунлу тариф системинә даһа ашағы бир верки дәрәчәсинин әлавә олунмасы илә јараныр. Бу систем “үстүнлүк системи” (preferential system) адланыр вә бир чох өлкәләр арасында тичарәти тәшвиг етмәк мәгсәди дашыјыр. Һал-һазырда дүнја өлкәләринин демәк олар ки, һамысы чох сүтунлу тариф тәтбиг едирләр. Бу күн Азәрбајчанда ики сүтунлу, Русијада исә үч сүтунлу тариф тәтбиг едилир. Үч сутунлу тарифин ән јүксәк фаиз дәрәчәси адәтән тичәрәт мүгавиләләри олмајан өлкәләрә тәтбиг едилир.

Көмрүк рүсумлары идхал, ихрач вә транзит малларындан алынмасындан асылы олараг идхал, ихрач вә транзит рүсумлары адланырлар. Мүасир мәрһәләдә көмрүк рүсумлары үмумиjjәтлә jалныз идхал малларына тәтбиг едилир. Бунунла jанашы һәр һансы бир малын ихрачыны мәһдудлашдырмаг вә кәлир әлдә етмәк үчүн ихрачатдан да көмрүк веркиси алына билир. Кәлир әлдә етмәк үчүн ихрачатдан верки алынмасы бир гаjда олараг хаммал истеһсал едән өлкәләр тәрәфиндән тәтбиг едилә билир. Лакин, адәтән jүксәк ихрачат веркиләри мүәjjән мүддәт кәлир тә'мин етсә дә сон нәтичәдә бу вә jа дикәр малын гиjмәтини jүксәлдәрәк онун ихрач һәчминә мәнфи тә'сир көстәрә билир. Мүасир мәрһәләдә беjнәлхалг тичарәтин инкишафына мане олмамаг үчүн транзит веркиләри дә өз әһәмиjjәтини итирмишдир.

Көмрүк тәчрүбәсиндә чәза характерли вә демпинг әлеjһинә jөнәлдилмиш көмрүк рүсумлары да тәтбиг олунур. Бу заман милли базара сиjаси вә вә игтисади бахымдан өлкә үчүн арзу едилмәз олан малларын дахил олунмасынын гаршысынын алынма мәгсәди күдүлүр. Бу нөв көмрүк рүсумларынын тәтбиг едилмәси заманы әсас чәтинлик демпингин мөвчуд олмасыны сүбут етмәкдир. Бу заман демпинг - малын дүнjа базарларында өз истеһсал хәрчләриндән ашағы гиjмәтә сатылмасы кими мүәjjән едилир. Лакин, буну сүбут етмәк үчүн фирмалар лазыми сәнәдләри чәтинликлә тәгдим едирләр. Она көрә дә тәчрүбәдә демпниг долаjы jолларла сүбут олунур. Мәсәлән, беjнәлхалг тәшкилатлар демпинги маллары дүнjа вә дахили базар гиjмәтләриндән ашағы гиjмәтә сатылмасы кими мүәjjән едирләр.

Тичарәтдә демпингләр адәтән өзүнү даими (мәһведичи) вә ја бирдәфәлик (тәсадүфи) олараг ики формада көстәрир.

Милли игтисадијјат үчүн даһа тәклүкәли олан даими демпинг инһисарлар тәрәфиндән өз рәгибини учуз гијмәтләрлә базардан чыхармаг үчүн јеритдији сијасәтлә әлагәдардыр. Бу заман инһисарлар даими базары бир нечә тәркиб һиссәләринә бөлүр вә бу һиссәләрин бириндә гијмәтләри јүксәлдир вә әлавә мәнфәәт әлдә едирләр. Бу исә она имкан верир ки, мәһсулларын бир һиссәсини харичи базарда учуз гијмәтә сатсын. Бирдәфәлик демпинг исә, тәсадүфи јаранмыш изафи малдан хилас олмаг үчүн ону учуз гијмәтә харичи базарда сатмаг зәрурәтиндән ирәли кәлир.

Бејнәлхалг тәшкилатлар демпинг әлејһинә јүксәк көмрүк рүсумларынын тәтбиг едилмәсинә ичазә верирләр вә буна азад рәгабәт принсипинин позулмасына гаршы мүбаризә тәдбири кими бахылыр.

Көмрүк тарифләринин функсијалары. Бејнәлхалг тичарәтдә алынан көмрүк веркиләриндән башлыча ики мәгсәд күдүлүр: 1. дөвләт хәзинәсинә кәлир тә'мин етмәк; 2. милли сәнајени харичи рәгабәтдән горумаг (һимајәчилик).

Көмрүк веркиләри дөвләтин кәлир әлдә етмәсинин асан јолларындан бири олдуғу үчүн бејнәлхалг тичарәт сијасәтинин ән гәдим васитәләриндән биридир. Бу веркиләр адәтән асанлыгла вә гыса бир заманда аз хәрчлә хәзинәјә кәлир тә'мин едә билир. Бу мәнбә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә хүсусән мүһүм кәлир мәнбәји кими истифадә едилир. Бу веркиләр һәмчинин харичдән идхал едилән малларын гијмәтләрини дахили базарда артырмагла бу маллары истеһсал едән јерли истеһсалчылары һимајә едир, јәни харичи рәгабәтдән

горуіур. Көмрүк тарифләри васитәсилә һимајәчилик дәрәчәси бу тарифләрин идхалаты нә дәрәчәдә мәһдудлашдырмасындан асылыдыр . Әкәр гаршыја там һимајәчилик мәгсәди гојулурса дахили вә харичи истеһсачыларын истеһсал хәрчләри арасындакы фәрг (биринчиләрин әлејһинә олан) верки илә там арадан көтүрүлмәлидир. Әкәр һимајәчилик гисмән һәјата кечирилирсә о заман бу фәрг гисмән арадан көтүрүлмәлидир.

Көмрүк веркиләри ики әсас функсијаны јеринә јетирмәклә өлкәнин өдәниш балансына да өз тә'сирини көстәрир. Белә ки, тарифләрдә баш верән һәр һансы бир дәјишиклик харичи тичарәт вә мүвафиг олараг өдәниш балансына тә'сир едир. Өдәниш балансындакы дәјишиклик исә сон нәтичәдә өлкәдә гијмәтләрин үмуми сәвијјәсинә, истеһсала, кәлир бөлкүсү вә мәшғулијјәтә тә'сир едир.

3. Көмрүк тарифләринин тәтбигинин игтисади нәтичәләри.

Сәрбәст тичарәтин, истәр дүнја игтисадијјаты үчүн бүтөвлүкдә, истәрсә дә ајры-ајры өлкәләр үчүн бөјүк фајдалар вердији мә'лум олдуғу һалда дүнја тәчрүбәсиндә бејнәлхалг тичарәтә манечилик төрәдән васитәләрдән, о чүмләдән көмрүк рүсумларындан нә үчүн истифадә олунур? Көмрүк рүсумларынын игтисади нәтичәләри нәдән ибарәтдир?

Тичарәт сәдләринин (көмрүк рүсумлары вә с.) тәтбиг олунмасынын мәнфи вә мүсбәт чәһәтләрини тәһлил едәрәк

американ игтисадчысы П.Х.Линдерт ашағыдакы нәтичәләрә кәлир:[1]

1. Көмрүк тарифләри тичарәт едән өлкәләрдә демәк олар ки, һәмишә әһалинин рифаһ сәвијјәсини ашағы салыр.

2. Даһа дәгиг дејилсә, көмрүк тарифләри тичарәт едән өлкәләрдә, о чүмләдән онун тәшәббүсчүсү олан өлкәдә рифаһ сәвијјәсини чох вахт ашағы салыр.

3. Бир гајда олараг тарифләрин гојулмасы илә әлдә едилән наилијјәтләрә башга јолларла, өзү дә даһа јахшы нәтичәләрә наил олмаг мүмкүндүр.

4. Сәрбәст тичарәт сијасәтиндән кәнара чыхмаг исә ашағыдакы һалларда өзүнү доғрулдур:

а) "Оптимал тарифдән" истифадә олундугда: әкәр өлкә һәр һансы бир малын дүнја гијмәтинә тә'сир көстәрә билирсә, тарифин елә бир сәвијјәсини тапмаг олар ки, өлкә халис мәнфәәт әлдә етсин;

б) тариф ән оптимал гәрар кими гәбул олундугда; јә'ни әкәр өлкә игтисадијјатында дахили һәлл олунмаз проблемләр мөвчуддурса, тарифин тәтбиги бә'зән мөвчуд игтисади пассивликдән фајдалы ола билир;

в) ајры-ајры халис харичи тичарәт проблемләри һәлл едилдикдә, бә'зән көмрүкләрин тәтбиги башга игтисади тәдбирләрдән даһа сәмәрәли олур;

г) көмрүк рүсумлары идхалатла рәгабәт апаран истеһсалчылар үчүн һәмишә сәрфәлидир, бахмајараг ки, милләтин үмуми рифаһ сәвијјәси бу заман ашағы дүшүр.

[1] Р.Х.Линдерт. Көстәрилән әсәри, сәһ. 114

Һәр һансы бир өлкәдә тарифләрин доғурдуғу игтисади нәтичәләри истәр макроигтисади бахымдан, истәрсә дә бу вә ја дикәр мал вә јахуд да мә'лум бир базар үчүн арашдырыб мејдана чыхармаг мүмкүндүр. Бу нәтичәләри даһа ајдын анламаг үчүн, садәлик наминә мүһакимәләримизи јалныз бир мал үзәриндә апараг. Бу заман фәрз едәк ки, зөвгләр, дикәр малларын гијмәтләри, истеһлакчы кәлирләри, технолокија вә истеһсал хәрчләринә тә'сир едән амилләр сабит галыр.

Јалныз һесаб едәк ки, идхала гојулан көмрүк тарифи малын (мәсәлән, автомабилин) өлкә дахилиндәки гијмәтини верки мигдары гәдәр јүксәлдир.

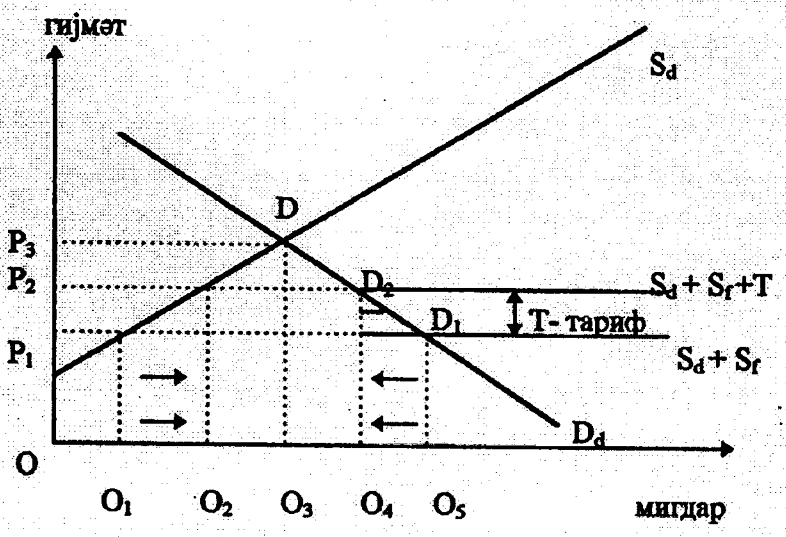

Шәкил 4

Шәкил 4- дә Dd вә Sd хәттләри автомобилә олан тәләб вә тәклифи әкс етдирир. Харчи тичарәт олмадығы һалда тәләб вә тәклиф D нөгтәсиндә кәсишир вә дахили гијмәт P_3

сәвијјәсиндәдир. Бу гијмәтләрлә сатылан автомабил истеһсалы вә истеһлакы OO_3 мигдарындадыр. Өлкәдә сәрбәст харичи тичарәт режими тәтбиг едилдикдә харичи тәләб (мисалда там еластик һесаб олунур) S_f дахили тәләбә әлавә олуначагдыр: S_d+S_f Бу вәзијјәтдә кәсишмә нөгтәси D_1 нөгтәсинә кечир вә OO_5 мигдары гәдәр автомабил P_1 гијмәти илә истеһлак едилир. Бу мигдардан OO_1 бир өлкә дахилиндә истеһсал едилир, O_1O_5 гәдәр исә идхал едилир.

Өлкәдә Т гәдәр адволорем көмрүк веркиси гојулдугда сәрбәст тичарәтин јаратдығы тәләб әјриси S_d+S_f+T олур. Бу заман кәсишмә нөгтәси D_2-јә кечир. Көмрүк рүсуму гојулмасы нәтичәсиндә дахили гијмәт P_1-дән P_2 -јә јүксәләчәк вә истеһлак O_1O_5 гәдәр азалачагдыр. Көмрүк веркисинин тәтбиги нәтичәсиндә дахили гијмәтләрин јүксәлмәси истеһсалы тәшвиг едәчәк вә дахили истеһсал OO_2 сәвијјәсинә јүксәләчәкдир. Бүтүн бунларын нәтичәсиндә исә идхалат O_1O_5-дән O_2O_4 мигдарына гәдәр азалачагдыр.

Көмрүк тарифләринин истеһлакчылара тә'сири.

Көмрүк тарифләринин тәтбигиндән илк нөвбәдә истеһлакчылар зијан чәкирләр. Истеһлакчыларын харичи маллары сатын алмасы ону көстәрир ки, онлар мәһз бу маллара үстүнлүк верирләр. Лакин, көмрүкләрин гојулмасы илә әлагәдар олараг истеһлакчылар бу малларын алынмасына даһа чох пул сәрф едәчәкләр вә јахуд онлардан аз мигдарда сатын алмаға мәчбур олачаглар. Она көрә дә көмрүкләр истеһлакы мәһдудлашдырыр. Истеһлакын азалмасы идхал олунан малын тәләб еластиклијинә тә'сир көстәрир вә идхалы да азалдыр. Истеһлакын азалмасы исә әһалинин рифаһ сәвијјәсинә мәнфи тә'сир көстәрир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, идхал малларынын

гиjмәтинин артмасы, сон нәтичәдә јерли малларын да гиjмәтинин артмасына сәбәб олур.

Көмрүк тарифләринин һимајәчилик ролу. Көмрүк веркиләринин идхал малларынын дахили гиjмәтләрини артырмасы јерли истеһсалчылары харичи рәгабәтдән горуjараг истеһсалын кенишләнмәси үчүн шәраит јарадыр. Шәкил 4-дә Т мигдарында көмрүк веркиси гиjмәтләри P_1-дән P_2-јә јүксәлдир. Бунун нәтичәсиндә дахили истеһсалын мигдары O_1O_2 гәдәр артыр. Истеһсалчылар мадди вә малиjјә еһтиjатларыны игтисадиjјатын башга саһәләриндән чыхарараг јүксәк гиjмәтләрлә рәгабәтә давам кәтирә биләчәкләри бу саһәјә капитал гојачаглар. Чүнки OP_2 гиjмәти јүксәк маржинал истеһсал хәрчләриндән даһа чохдур. OO_2 истеһсал һәчми әслиндә "идхалы әвәзетмә" демәкдир.

Лакин мүасир игтисадчыларын әксәриjјәти һесаб едирләр ки, сәрбәст тичарәтин мадди фајдалары даһа чохдур. Һимајәчилик милли истеһсалчылара рәгабәт тәзјигини азалдыр вә сон нәтичәдә истеһсалын сәмәрәлилијини дә азалдыр, мәһдуд мәнбәләрин исрафчылығына јол ачыр. Чүнки, һәр бир ваһид истеһсал артымы даһа јүксәк реал истеһсал хәрчләри илә баша кәлир. Бундан башга, әкәр һимајәчилик сијасәти узун мүддәт вә биртәрәфли гајдада изафи тәтбиг едиләрсә (мәсәлән, 60-70-чи илләрдә Латын Америкасы өлкәләриндә олдуғу кими) изафи горунан мүәссисәләр көмрүк диварлары архасында истеһсалын мәһсулдарлығынын артырылмасы гајғысына галмыр, онларын јени вә ән јени технолокијанын тәтбигинә мара ғы азалыр.

Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, идхал илә рәгабәт вәзиjјәтиндә олан мал истеһсал едән јерли истеһсалчылар тари-

фин тәтбигиндән о заман удурлар ки, тариф реал олараг идхалы азалтмыш олсун. Истеһлакчыја идхал малы нә гәдәр баһа кәлирсә, о бир о гәдәр чох јерли мала үз тутур. Бу заман исә јерли истеһсалчылар һәм даһа чох мал сатышындан, һәм дә јүксәк гијмәтләрдән фајдаланырлар.

Лакин, үмуми өлкә мигјасында көтүрүләрсә тариф тәтбигиндән истеһлакчыларын иткиси јерли истеһсалчыларын әлдә етдији мәнфәәтдән даһа чохдур. Чүнки, истеһсалчылар јалныз јерли малларын гијмәтинин артмасындан мәнфәәт әлдә етдикләри һалда, истеһлакчылар һәм јерли, һәм дә харичи маллары јүксәк гијмәтлә сатын алмаға мәчбурдурлар.

Көмрүк тарифләри дөвләтин кәлир мәнбәји кими. Тарифин идхалатчы өлкәдә игтисади нәтичәләри јалныз истеһсалчы вә истеһлакчыларын вәзијјәтинә тә'сири илә битмир. Көмрүк гадағанедичи олмадыгда о, дөвләтә кәлир кәтирир вә дөвләтин мүһүм кәлир мәнбәләриндән бирини тәшкил едир. Көмрүк кәлириндән дахил олан веркинин үмуми мигдары идхал едилән малын мигдарынын мал ваһидинә гојулмуш верки мәбләғинә вурулмасы јолу илә һесабланыр.

"Оптимал" көмрүк тарифләри. Классик харичи тичарәт нәзәријјәси "оптимал" көмрүк тарифләринин тәтбиг едилмәси илә "сәрбәст тичарәт" идејасындан мүәјјән гәдәр кәнарлашмағы мүмкүн һесаб едирләр. Бунун маһијјәти ондан ибарәтдир: әкәр өлкә кифајәт гәдәр бөјүкдүрсә, о идхал олунан малларын гијмәтини бу маллара олан тәләби азалтмагла ашағы сала биләр. Бу һалда һәмин өлкә "тичарәт шәртләрини" јахшылашдырмаг, јә'ни харичи сатычылары гијмәтләри ашағы салмаға мәчбур етмәк үчүн көмрүк тарифләри гәбул едә биләр. Тәчрүбәдә белә һал истеһлакы аз еластиклик сәвијјә-

синə малик олан кəнд тəсəррүфаты маллары үчүн характерикдир.

Бу һалда харичи сатычы идхал рүсуму тəтбиг едилдикдəн сонра мүһүм ихрачат базарыны итирмəмəк үчүн гијмəтлəри ашағы салмаға мəчбур олур.

Белə вəзијјəт "Маслер тəзады" адланыр вə шəкил 5-дə верилмиш графикдə өз əксини тапмышдыр.

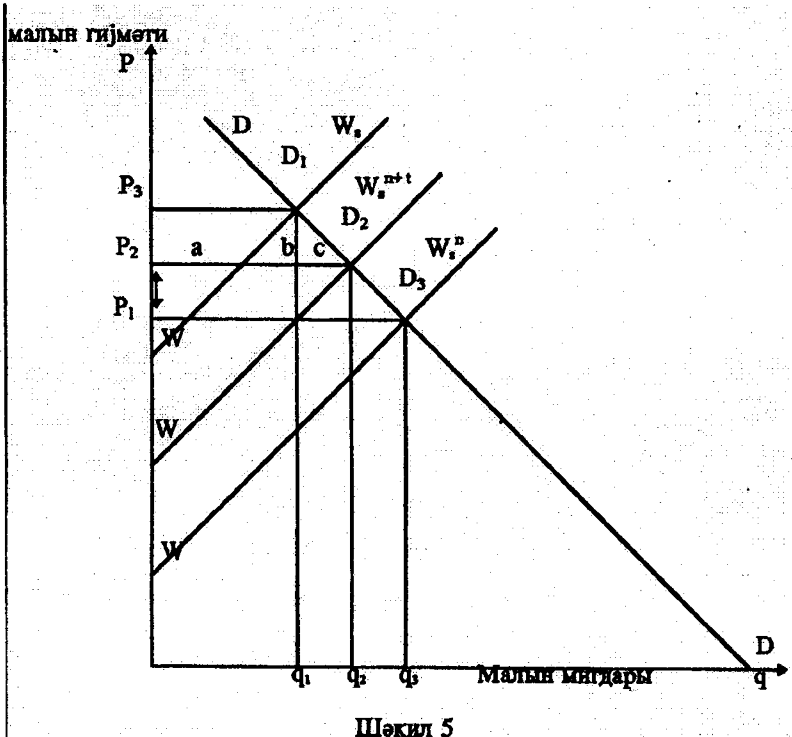

Шəкил 5

Графикдə WW_s хəтти көмрүк тарифи тəтбиг едилəнəдəк дүнја базарында мала олан тəклифин динамикасыны көстəрир; WW_s^n хəтти Т тарифи тəтбиг едилəн анда базарда тəклифин вəзијјəтини көстəрир ки, бу заман харичи сатычы базары итирмəкдəн горхараг Т тарифинин мигдарындан чох,

јә'ни P_1P_2 гәдәр ашағы салдылар; WW_s^{n+T} хәтти тариф тәтбиг едилдикдән сонра мал тәклифини әкс етдирир. $q_1q_2q_3$ параметри алынан малларын мүвафиг мигдарыны, $ДД_1$ хәтти исә гијмәтдән асылы олараг идхал малына олан тәләбаты көстәрир.

Графикдән көрүндүјү кими, гијмәтләр ашағы дүшдүкчә истеһлакчы мәсрәфләринин һәчми сатышын үмуми һәчминин q_1-дән q_2-јә гәдәр бирқә артмасы $P_3D_1q_1O$ дүзбучаглысы әвәзинә $P_2D_2q_2O$ дүзбучаглысынын саһәси илә мүәјјән едиләчәк, истеһлакчы фајдасы исә "а" дөрдбучаглысы вә "в" вә "с" үчбучаглысы мигдарында олачагдыр.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, ихрачатчыларын гијмәти ашағы салмасы үчүн әсас шәрт идхал едән вә көмрүк рүсумуну артыран өлкәдә истеһлакын бөјүк һәчмдә олмасыдыр.

Көмрүк рүсумунун реал һимајәчилик (мүдафиә) сәвијјәси. Һәр һансы бир мала гојулан көмрүк тарифи јалныз һәмин малы истеһсал едән фирмалары һимајә етмир. О, һәмчинин һәмин фирмада ишләјән фәһлә вә гулугчуларын кәлирләрини һимајә едир.

Инкишаф етмиш сәнаје өлкәләриндә көмрүк тарифләри елә гурулур ки, веркијә чәлб олунма сәвијјәси малын е'малы дәрәчәси артдыгча чохалыр. Мәсәлән, е'мал олунмамыш хам памбыг идхалына көмрүк рүсуму гојулмадығы һалда памбыг парча иплији үчүн бу тариф 7-9% , һазыр мәһсул үчүн исә 20% сәвијјәсиндә ола билир.

Бунунла да һәр һансы бир өлкәнин памбыг-парча мә'мулаты истеһлакчысы рүсумсуз харичи памбыг сатын алараг реал мүдафиә сәвијјәсинә малик олур ки, бу да көмрүк рүсумунун номинал мигдарындан хејли чохдур. Тәчрүбәдә бу мигдар

рүсумсуз вә ја рүсумла идхал олунан хаммалын хүсуси чәкиси нә гәдәр јүксәкдирсә бир о гәдәр чох олур.

Көмрүк мүдафиәсинин реал сәвијјәси ашағыдакы формула илә мүәјјән едилир:

$$q = \frac{a_1 t_1}{t - a_1}$$

Бурада: t-сон мәһсул идхалына гојулан көмрүк рүсумунун номинал сәвијјәси:

a_1- көмрүк рүсуму олмадығы һалда сон мәһсулун гијмәтиндә идхал олунан хаммал дәјәринин пајы;

t_1 - идхал олунан хаммала гојулан номинал тариф.

Формуладан ајдын олур ки, мүдафиә сәвијјәси јалныз хаммал вә һазыр мәһсула гојулан рүсумун фәрги артдығы һалда јүксәлмир. О һәмчинин малын е'мал сәвијјәси азалдыгча да артыр. Шүбһәсиз, инкишаф етмиш сәнаје өлкәләринин белә сијасәти хаммал ихрач едән инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин зијанынадыр.

70-чи илләрдә апарылмыш һесабламалар АИБ, АБШ вә Јапонијада е'мал олунан малларын көмрүк мүдафиәсинин һәгиги сәвијјәсини үзә чыхарды.

Күнүмүздә номинал вә реал тариф нисбәтләри арасындакы фәргләр чидди нәтичәләр доғурур. Инкишаф етмиш сәнаје өлкәләриндә ән ашағы номинал тарифләр хаммала, ән јүксәк тарифләр исә сәнаје мәһсулларына тәтбиг едилир. Белә вәзијјәтдә сәнаје мәһсулларына тәтбиг едилән реал тарифләр исә даһа јүксәкдир ки, бу да инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин сәнаје өлкәләринә һазыр мал ихрач етмәси јолунда манечиликдир.

Рүсумларын номинал дәрәчәләри (t__) вә реал мүдафиә сәвијјәси (q)

Маллар	ӨЛКӘЛӘР					
	АБШ		АИБ		ЈАПОНИЈА	
	ДӘРӘЧӘЛӘР					
	t_1	q	t_1	q	t_1	q
Хам памбыг	6.1	-	-	-	-	-
Памбыг иплији	8.3	12.0	7.0	22.8	8.1	25.8
Памбыг мә'мулатлары	15.6	30.7	13.6	29.7	7.2	34.9
Фындыг (хам)	18.2	-	-	-	-	-
Тәмизләнмәмиш фындыгдан јағ	18.4	24.6	7.5	92.9	7.6	97.7
Тәмизләнмиш фындыгдан јағ	22.4	64.9	-	-	10.	324.8

---

* В.Б.Буглай, Н.Н.Ливенцев. Көст. әсәри, сәһ. 47.

Һимајәчи көмрүк тарифләринин тәтбигинин мүдафиәси үчүн кәтирилән аргументләр. Нәзәријјәчиләр арасында "сәрбәст тичарәт" тәрәфдарлары үстүнлүк тәшкил етсә дә, бә'зән сијасәтчиләр арасында "һимајәчилик" тәрәфдарлары чохлуг тәшкил едир. Бу заман онлар һимајәчилик сијасәтини мүдафиә етмәк үчүн адәтән ашағыдакы аргументләри ирәли сүрүрләр:

Өлкә мүдафиәсинин тә'мин едилмәси зәрурәти. Игтисади маһијјәтдән чох, һәрби-сијаси характер дашыјан бу аргумент, өлкәнин мүдафиәсини тә'мин етмәк үчүн лазым олан стратежи материал вә маллары бурахан саһәләрин көмрүк ру-

суму илә һимајә олунмасы мәгсәдини күдүр. Бу идејанын тәрәфдарлары көстәрирләр ки, гејри-сабит дүнјада һәрби-сијаси мәгсәдләр (өзүнүмүдафиә) игтисади (дүнја еһтијатларынын сәмәрәли јерләшдирилмәси) мәгсәдләрдән јүксәк олмалыдыр. Тәчрүбәдә бу сијасәтин һәјата кечирилмәси вә еһтијатларын стратежи саһәләрин хејринә бөлүшдүрүлмәси милли тәһлүкәсизлијин тә'минатыны јүксәлдир, лакин истеһсалын сәмәрәлилијини азалдыр.

Дахили мәшгуллуғун артырылмасы. Өлкә дахилиндә ишчи јерләринин сајыны, хүсусән истеһсалын дурғунлуг дөврләриндә горујуб сахламаг мәгсәдилә дә сијасәтчиләр бә'зән бу вә ја дикәр мал нөвләринә рүсум гојулмасыны тәләб едирләр. Бу тәләб макроигтисади көстәричиләрин тәһлили нәтичәсиндә мејдана чыхыр. Белә ки, мә'лум олдуғу кими, ачыг игтисадијјатда мәчму мәсрәфләр=истеһлак хәрчләри+капитал гојулушлары+дөвләт мәсрәфләри +халис ихрачат. Бурада халис ихрачат ихрачатла идхалат арасында олан мүсбәт фәргдир. Белә бир шәраитдә идхалатын азалдылмасы нәтичәсиндә мәчму мәсрәфләрин артмасы кәлирләрин вә мәшғулијјәтин әһәмијјәтли дәрәчәдә артмасына сәбәб олараг өлкәнин дахили игтисади инкишафына мүсбәт тә'сир көстәрир. Лакин, бу заман башга мәсәләләри дә нәзәрә алмаг лазымдыр:

1. Һәр һансы бир мәһсул нөвү үзрә идхалын азалмасы мәшғулијјәтин структуруна тә'сир көстәрсә дә онун үмуми сәвијјәсини дәјишдирә билмир, чүнки мәшғулијјәт бир саһәдә артса да, о бири саһәдә азалыр.

2. Мә'лумдур ки, бүтүн өлкәләр идхал мәһдудијјәти гојдугда ејни заманда мүвәффәгијјәт газана билмәзләр. Бир өлкәнин ихрачы о бири өлкә үчүн идхалатдыр. Она көрә дә ид-

халатын мәһдудлашдырылмасы илә мәшғулиііәт сәвиііәсинин артырылмасы “гоншуну мүфлис етмәк” сијасәтидир.

3. Белә һалда рүсумдан зијан чәкән гоншу өлкә дә чаваб тәдбири көрмәјә мәчбур олачагдыр. Бу исә тичарәт сәдләринин јенидән артырылмасы кими горхулу мејлин башламасына јол ача биләр.

Сабитлик наминә истеһсалын диверсификасијасынын артырылмасы. Бу аргумент белә бир мүддәаја әсасланыр ки, јүксәк ихтисаслашмыш игтисадиііатда (мәсәлән, Кувејтин нефт игтисадиііаты, гәнд үзрә ихтисаслашмыш Кубанын игтисадиііаты вә с.) кәлирләр дүнја базарларында конјуктура кәлир дәјишмәләриндән чидди сурәтдә асылыдыр. Она көрә дә һесаб олунур ки, сәнајенин диверсификасијасыны (бурахылан мәһсул чешидләринин сајынын артырылмасы) тәшвиг етмәк вә харичдән асылылығы азалтмаг үчүн көмрүк вә тичарәт сәдләринин гојулмасы лазымдыр. Бу јолла харичи сијаси вә игтисади сарсынтылардан горунмагла дахили сабитлијин тә'мин олунмасы вачиб һесаб едилир.

Игтисадиііатын кәнч саһәләринин горунмасы. Ән чох истифадә олунан бу аргументин мә'насы ондан ибарәтдир ки, зәиф инкишаф етмиш өлкәләрдә игтисадиііатын јени саһәләрини мүдафиә етмәк үчүн мүвәггәти тарифләрин тәтбиги өзүнү доғрулдур. Она көрә ки, һәмин тарифләр гүввәдә олдуғу мүддәтдә јарадылан јени сәнаје саһәси тәчрүбә топлајана вә истеһсал хәрчләрини харичи мал илә көмрүјүн көмәји олмадан рәгабәт мүбаризәсинә давам кәтирә биләчәк һәддә гәдәр азалданадәк идхалы мәһдудлашдырыр. Һесаб олунур ки, бу һимајәчилик нөвү јалныз һәмин сијасәти јеридән инкишаф етмәкдә олан өлкә үчүн дејил, һәм дә үмумиііәтлә дүнја тәсәр-

руфаты системи үчүн фајдалыдыр. Бу заман әсас мәсәлә тарифин мүвәггәти олмасы аргументидир.

Мүасир мәрһәләдә јени технолокијанын тәтбиги илә јени-јени истеһсал саһәләринин вахташыры мејдана кәлмәси һәмин сијасәтин кәләчәкдә дә һәјата кечириләчәјинә дәлаләт едир. Бу сијасәтдән јалныз инкишаф етмәкдә олан өлкәләр дејил, Јапонија кими јүксәк инкишаф етмиш сәнаје өлкәси дә, мәсәлән, компјутер сәнајесинин һимајә едилмәси үчүн истифадә едир.

Һәмин сијасәтин әлејһинә ашағыдакы аргументләр кәтирилир:

1. Көмрүк ганунларыны дәјишдирмәк о гәдәр да асан олмадығы үчүн онлар мүвәггәти "характер" дашымаја биләр. Беләбир тәһлүкә гејд олунур ки, кәнч саһәләр рентабеллији тә'мин етмәдән, көмрүкдән әлдә етдији мәнфәәтин бир һиссәсини һәмин ганунларын сахланылмасы үчүн рүшвәт вә с. шәкилдә сијаси гүввәләрә сәрф едә биләрләр.

2. Кәнч саһәләрин мүдафиәси үчүн дикәр игтисади тәдбирләр (мәсәлән, бирбаша субсидијалар) һәјата кечирмәк олар.

3. Тариф мүдафиәси һеч дә һәмишә сәмәрәли ола билмәз.

Кәнч дөвләтләрин дөвләт кәлирләринин горунмасы зәрурәти. Идхалдан верки алынмасы сосиал проблемләр ичиндә боғулан зәиф инкишаф етмиш өлкәләр үчүн бу проблемләри һәлл етмәк мәгсәдилә һәјата кечирилдикдә өзүнү доғрулдур. Милли кәлири зәиф инкишаф етмиш бу өлкәләрин чохунда көмрүк кәлирләри бүдчә кәлирләринин 1/4 илә 3/5-и арасында олур. Бурада чох вахт сосиал проблемләрин һәлли игтисади сәмәрә мәвһумундан үстүн планда дурур.

Һимајәчи көмрүк тарифинин тәтбигинә әкс аргументләр. Сәрбәст тичарәтин игтисади чичәкләнмәјә јол ачдығы һимајәчилијин исә әкс нәтичәләр доғурдуғу һагда ашағыдакы тарихи фактлар ирәли сүрүлүр:

1. АБШ конститусијасы ајры-ајры штатлара рүсум тәтбиг етмәји гадаған едәрәк Американы нәһәнк азад игтисади зонаја чевирмишдир. Игтисадчылар АБШ-ын игтисади чәһәтдән чичәкләнмәсиндә бу мәсләјә бөјүк әһәмијјәт верирләр;

2. XIX әсрин орталарында Бөјүк Британијанын нисбәтән азад бејнәлхалг тичарәт сијасәти јеритмәси онун сәнајеләшмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр.

3. Авропа Игтисади Бирлијинин јаранмасы үзв өлкәләр арасында көмрүк рүсумларынын арадан галдырылмасына јол ачды. Игтисадчылар јекдил олараг көстәрирләр ки, бу сон он илликләрдә Гәрби Авропанын сүр'әтли инкишафында вачиб амил олмушдур.

4. 30-чу илләрин орталарындан дүнјада көмрүк сәдләринин азалма мејли хүсусән икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра дүнја игтисадијјатынын сүр'әтли инкишафына јол ачмышдыр.

5. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин инкишаф јолунун тәһлили көстәрир ки, милли сәнајени мүдафиә мәгсәдилә идхал мәһдудијјәтини кениш тәтбиг едән өлкәләрин игтисади инкишаф сүр'әти нисбәтән зәиф, ачыг игтисадијјат сијасәти јеридән өлкәләринки исә јүксәк олмушдур.

4. Харичи тичарәт сијасәтинин дикәр нөвләри: гејри-тариф мәһдудлашдырмалары.

Сәрбәст тичарәтин мәһдудлашдырылмасында тарихән көмрүк тарифләри мүһүм рол ојнамышдыр. Бејнәлхалг тичарәтин сү'әтлә инкишаф етдији XX әсрин икинчи јарысында гејри-тариф тәнзимләмәләринин (мәһдудлашдырмаларынын) ролу хејли артмышдыр.

Бејнәлхалг тичарәтин мәһдудлашдырылмасынын 50-дән чох үсулу вардыр. Сәнаје өлкәләри, истәрсә дә инкишаф етмәкдә олан өлкәләр бу үсулларын чохундан истифадә едирләр. Идхалы арзуолунмаз мала мүхтәлиф стандартлашма тәләбләри гојулмасы вә с. кими чохсајлы мәһдудлашдырма үсулларынын әсас нөвләринә ашағыдакылар аиддир: харичи тичәрәт үзәриндә дөвләт инһисары, дөвләт истеһлакынын јалныз јерли маллар илә өдәнилмәси, бүрократик-инзибати әнкәлләр (бунлар бә'зән сүн'и олараг сәрбәстләшдирилир), мүрәккәб валјута нәзарәти вә с.

Бу әнкәлләрдән чоху өлкәнин һәгиги еһтијачларына чаваб верәрәк тәбии характер дашыдығы һалда, бә'зиләри ачыг-ашкар харичи тичарәтдә ајры-сечкилик сијасәтинә хидмәт едир.

Гејри-тариф мәһдудлашдырмалары ики група бөлүнүр: а) мигдар мәһдудлашдырмалары вә б) дикәр гејри-тариф мәһдудлашдырмалары.

а) Мигдар мәһдудлашдырмалары: квоталар.

Сәрбәст тичарәтин гејри-тариф мәһдудлашдырылмасында истифадә олунан ән мүһүм васитә квоталардыр. Харичи ти-

чарәти долаjы јолла мәһдудлашдыран көмрүк тарифләриндән фәргли олараг квоталар васитәсилә идхалат мигдары вә ја дәјәри билаваситә мәһдудлашдырылыр.

Квота системи, бир гајда олараг ихрачата нисбәтән идхалат чох олдуғу һалларда мүвазинат јаратмаг мәгсәдилә һәјата кечирилир вә идхалат үзәриндә нәзарәт системи гојулур. Тәчрүбәдә квоталар мүхтәлиф шәкилләрдә тәтбиг едилир. Мәсәлән, Азәрбајчан гаршыдакы илдә 1000 әдәд велосипед идхал етмәји гәрара алмышдыр. Буна "идхал квотасы" дејилир. Тутаг ки, Азәрбајчан дахили еһтијачлары нәзәрә алараг гаршыдакы илдә 100 мин тон дизел јаначағы ихрач етмәјә ичазә вермишдир. Бу исә "ихрач квотасыдыр". Белә квоталара "глобал", јахуд ајры-сечкилик салмајан (non-discriminatory) квоталар дејилир. Чүнки, гојулмуш мигдар мәһдудијјәти дахилиндә идхал вә ихрач истәнилән өлкә илә апарыла биләр.

Тәчрүбәдә сечичи (selective), ајры-сечкилик салан (discriminatory) квоталар да мөвчуддур. Мәсәлән, Азәрбајчан Мачарыстандан 1000 әдәд автобус алынмасыны планлашдырса бу "сечичи" квотадыр. Белә квоталар өлкәләр арасында бағланан тичарәт мүгавиләләри илә мүәјјән едилир. Бә'зән "Тариф квоталары" да тәтбиг олунур. Бу заман идхал олунан малын мигдары вә ја дәјәри үзәриндә лимит гојулур вә идхалат лимитдән чох олдугда јүксәк тариф дәрәчәси тәтбиг едилир.

Идхалаты мәһдудлашдырмаг үчүн һансы һалларда тарифдән дејил, квоталардан истифадә олунур?

Дүнјада квоталар илк дәфә 1929-30-чу илләрин "бөјүк игтисади бөһраны" вахты тәтбиг олунмаға башламышдыр. Тарифләр дөвләтә кәлир мәнбәји тәшкил етдији үчүн гәдим за-

манлардан тәтбиг олунур. Квоталар исә дөвләтә билаваситә кәлир кәтирмир. Квотаны 1930-чу илдә илк дәфә Франса тәтбиг етмиш вә бунунла өлкәдә тәләбаты еластик олмајан буғда истеһсалчыларыны горумаға чалышмышдыр. Бу заман, әкәр Франса өлкәјә учуз буғда идхалыны квоталар илә дејил, тарифләрлә мәһдудлашдырсајды, тәләбат сәвијјәси аз-чох сабит олан буғда үзрә дахили истеһсалын һәчмини артырмаг вә ја идхалы азалтмаг мүмкүн олмајачагды. 30-чу илләрдән сонра квоталар мүхтәлиф мәгсәдләрлә һәјата кечирилир вә ән чох инкишаф етмиш өлкәләрдә кениш истифадә едилир.

Дөвләт тарифләрә нисбәтән квоталара бир нечә сәбәбә көрә үстүнлүк верир. Һәр шејдән әввәл, харичи рәгабәт кетдикчә сәртләшдији һалда идхал квоталары тарифләрә нисбәтән мәгсәдә даһа е'тибарлы чатмаға имкан верир. Чүнки, валјута мәзәннәси вә идхал малына дахили тәләбат дәјишмәз галдығы шәраитдә сәрт рәгабәт гијмәтләрин ашағы дүшмәсинә сәбәб оларса, јүксәк тариф гојулмасына башлајараг идхалын һәчми азалмаг әвәзинә арта биләр. Бу һалда идхала лимитјә'ни идхал квотасы е'тибарлы мүсбәт нәтичә верир.

Тариф дәрәчәләринин артырылмасы бејнәлхалг тичарәт сазишләри илә низамландығы үчүн квоталар дөвләтә маневр етмәк үчүн даһа кениш имкан верир. Әкәр идхал илә рәгабәт вәзијјәтиндә олан саһә тәхирәсалынмадан һимајә олунмалыдырса, чох вахт дөвләт биртәрәфли гајдада тарифләри артыра билмир. Она көрә дә сәрт идхал квоталарынын тәтбиги чох вахт даһа асан олур. Дөвләт органлары һәмчинин һесаб едирләр ки, онлар харичи тичарәтдә јерли фирмалара гаршы өз бөлүшдүрүчү функсијасыны да квоталар васитәсилә даһа асан јеринә јетирирләр.

Лисензијаларын бөлүшдүрүлмәси үсуллары. Квоталарын үмумилли сәмәрәлилији чох вахт бу квоталарын ичра едилмәсинин, јә'ни лисензијаларын кимә верилмәсинин дөвләт органлары тәрәфиндән нечә мүәјјән едилмәсиндән асылыдыр. Тәчрүбәдә идхал лисензијаларынын бөлүшдүрүлмәсинин ашағыдакы үсуллары мөвчуддур:

1. Конкурс әсасында һәррач (ауксион) кечирилмәси;
2. Ачыг үстүнлүк верилмәси системи (fixed tavaritirim);
3. Лисензијаларын "мәсрәф үсулу" илә бөлүшдүрүлмәси (resourse-using application procedures).

Бу үсуллардан һәррач үсулу ән учуз вә ән әдаләтлиси, "мәсрәф үсулу" исә ән баһалысыдыр.

Идхал лисензијалары дөвләт тәрәфиндән ја һәррач васитәсилә, јахуд да кизли шәкилдә сатыла биләр. Адәтән һәррач ашағыдакы шәкилдә һәјата кечирилир. Дөвләт һәр үч ајдан бир һәр һансы бир малын мүәјјән олунмуш мигдарда идхалы үчүн лисензијанын бу вә ја дикәр конкрет вахтда вә јердә ачыг сатышы һәррачы кечириләчәјини е'лан едир. Һәррач елә тәшкил олунмалыдыр ки, азад рәгабәтин тә'мини үчүн кифајәт гәдәр иддиачы топлансын.

Һәррачда идхал лисензијасына елә бир гијмәт гојулмалыдыр ки, бу гијмәт тәхминән идхалатчынын гијмәти илә һәмин малын өлкә дахилиндәки ән јүксәк гијмәтинә бәрабәр олсун. Белә ачыг һәррачда квота өлкә үчүн тарифә бәрабәр олан мәбләғә баша кәлир.Бу мәбләғ истеһлакчылардан јүксәк гијмәт васитәси илә алыныб дөвләт тәрәфиндән башга мәгсәдләрә (веркиләрин азалдылмасы, сосиал програмларын јеринә јетирилмәси вә с.) сәрф едилән кәлирдән ибарәтдир. Беләликлә, ачыг һәррачдан топланан кәлир тариф кәлирләриндән һеч

нә илә фәргләнмир. Буна бахмајараг ачыг һәррач үсулу тәчрүбәдә, демәк олар ки, истифадә олунмур.

Реал һәјатда дөвләт һакимијјәт органларында коррупсијаларын кениш јајылмыш олмасы нәтичәсиндә конкурс әсасында лисензија бөлкүсү кизли бизнес каналына чеврилир. Лисензијалар даһа чох рүшвәт верән нәһәнк фирмалара верилир. Тәчрүбәдә лисензијаларын бөлүшдүрүлмәсиндә ачыг үстүнлүк вермә үсулу кениш истифадә олунур.

Лисензијаларын бөлүшдүрүлмәсиндә сонунчу үсул онларын "мәсрәф үсулу" әсасында сатылмасыдыр. Бу һалда дөвләт иддиачылары мәчбур едир ки, бир-бири илә гери-гијмәт үсуллары илә рәгабәт апарсынлар. Бурада ән чох вә ән пис үсул "ким тез кәлсә о да тез алачаг" принсипи илә һәрәкәт едилмәсидир. Бу исә фирмалары мәчбур едир ки, өз гијмәтли вахтларыны нөвбәдә дурмаға сәрф етсинләр. Сәнаје хаммалынын лисензијалары чох вахт даһа јүксәк истеһсал күчүнә малик олан фирмалара верилир ки, бу да истеһсал күчләринин бир әлдә изафи топланмасына кәтириб чыхарыр. Беләликлә, ачыг һәррач васитәсилә идхал лисензијаларынын сатылмасы үсулу һәр бахымда сәмәрәлидир. Квоталар тарифләр кими охшар игтисади нәтичәләр доғурур: идхал малынын дахили гијмәтләрини јүксәлдир, идхалаты мәһдудлашдырыр, идхал малына олан тәләби азалдыр вә һәмин малын дахили истеһсалынын артмасына јол ачыр.

в) дикәр гејри-тариф мәһдудлашдырмалары.

Гејри-тариф мәһдудлашдырмалары үзрә сијасәт бејнәлхалг тичарәтин објекти олан мал, хидмәт вә дикәр мәнбәләрин дүнја тәсәррүфаты системинин үмуми потенсиалыны артырмасына мане олан вә дөвләт вә ја хүсуси фирмалар

тәрәфиндән һәјата кечирилән мәһдудлашдырычы бүтүн тәдбирләри әһатә едир.

Бејнәлхалг тичарәтдә мигдар мәһдудлашдырмаларындан башга олдугча чох гејри-тариф мәһдудлашдырма (" non-tarif distortions-obstacles") үсуллары вардыр. Бу мәһдудлашдырмалары "идхал јөнлү" ("import-direktet") вә "ихрач јөнлү" ("export-diretet") олмагла, ики әсас група бөлмәк мүмкүндүр. Идхал јөнлү гејри-тариф мәһдудлашдырмалары идхал малларынын гијмәтләрини өлкә дахилиндә артырараг идхалы әвәз олунан маллары истеһсал едән сәнајечиләри һимајә едир. Бу мәгсәдлә ашағыдакы тәдбирләр һәјата кечирилир:

1. Харичи ихрачатчылара вә ја дахили истеһлакчылара әлавә веркиләр гојулур;

2. Идхал малынын мигдары мәһдудлашдырылыр;

3. Харичи тичарәт һәчмини даралтмаг мәгсәди илә идхалатчы вә харичи ихрачатчыларын гаршылашачағы риск вә гејри-мүәјјәнлик артырылыр;

4. Бә'зән јухарыда көстәрилән тәдбирләрин бир нечәси бирдән тәтбиг олунур.

Ихрач јөнлү гејри-тариф мәһдудлашдырмалары исә өлкә ихрачатыны һәр васитә илә артырмаг үчүн ихрачата верилән јардымлар вә көрүлән дикәр тәдбирләрдән ибарәтдир.

Идхал малларынын гијмәтләрини артырмагла онларын һәчминин азалдылмасы үчүн тариф системинә охшар амилләрдән дә истифадә олунур. Бу амилләр арасында долајы веркиләр ән әһәмијјәтлисидир. Бу веркиләр һәр һансы бир мал вә хидмәтә, онларын истеһсал вә ја сатыш мәрһәләсиндә гојулан веркиләрдир. Бу веркиләр арасында ән мүһүмү әлавә

дәјәр веркисидир ки, һәмин верки Азәрбајчанда да идхал малларына тәтбиг едилир.

Субсидијалар. Сон илләр бејнәлхалг тичарәт сијасәтиндә тариф вә квоталарын јерини јени манечилик васитәләри тутмаға башламышдыр. Јени меркантилизм вә ја јени һимајәчилик адландырылан һимајәчилик өзүнү мүхтәлиф формаларда көстәрир: мәшғуллуғун тә'мин едилмәси вә сәнајенин инкишафы үчүн субсидијалар верилмәси, көнүллү ихрач квоталары, мүтәмади сатыш мүгавиләләри, тичарәтә мане олма сијасәти, референс гијмәтләр, демпинг вә с. Бунлар арасында ән мүһүмү субсидијалардыр.

Субсидијалар – јерли истеһсалчылара игтисади вәзијјәтләрини јахшылашдырмаг үчүн дөвләт тәрәфиндән едилән мадди јардымлардыр. Долаја һимајәчилик васитәси олан белә јардымлар идхалы әвәз едән сәнаједә вә ихрачат саһәсиндә фәалијјәт көстәрән јерли фирмалара верилир. Бу заман рәгабәт габилијјәти зәиф олан јерли фирмаларын јүксәк тәчрүбә вә техникаја малик олан харичи фирмалардан горунмасы мәгсәди күдүлүр. Субсидијалар истеһсалчы фирмалара имкан верир ки, өз мәһсулларыны истеһсал хәрчләриндән ашағы олан бир гијмәтлә сата билсин. Јерли өзәл тәшәббүсчүлүјүн инкишафына чалышан бүтүн дөвләтләр стратежи саһәләрдә чалышан фирмалара белә јардымлар едирләр.

Субсидија өдәмәләри, адәтән, ихрачатчы фирманын мәһсул истеһсалына чәкдији һәгиги хәрчлә, бу мәһсулун сатыш гијмәти арасындакы фәрг, јахуд да һәр бир мал ваһидинә һөкумәт тәрәфиндән мүәјјән едилмиш мәбләғ гәдәр олур. Бу чүр субсидијаларын һазыр мәһсуллара верилмәси ГАТТ тәрәфиндән гадаған олунмушдур. Лакин, дөвләтләр бу

мәгсәд үчүн долајы јоллардан истифадә едирләр. Мәсәлән, һөкумәтләр ихрачатчылара верки күзәштләри едир, сығорта ишиндә јардым едир вә күзәштли кредитләр верирләр. Бундан башга фирмалара учуз хаммал алынмасында јардым едилир, јерли истеһсалчыларын бә'зи маллары дөвләтләр тәрәфиндән јүксәк гијмәтлә сатын алыныр вә онлар харичи базарларда учуз гијмәтлә сатылыр (мәсәлән, АБШ-да кәнд тәсәррүфатына јардым програмы бу јол илә һәјата кечирилир).

5. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә бејнәлхалг тичарәт сијасәти.

Сон вахтлар белә бир фикир тез-тез сөјләнир ки, дүнја тәсәррүфаты системиндә хүсуси груп тәшкил едән вә 2,5 млрд. нәфәр әһалиси олан инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә фәргли бејнәлхалг тичарәт сијасәти јеридилмәлидир.Һәмин груп өлкәләрин дүнја истеһсалында пајы 1960-чы илдә 11,9%-дән 1990-чы илдә 19%-ә јүксәлмишдир, ихрачатынын үмуми һәчми исә 1950-1960-чы илләрдә 27 млрд. доллардан 475 млрд. доллара јүксәлмишдир.[1] Бу өлкәләрин харичи тичарәтинин һәчминин сү'рәтлә артмасына бахмајараг орада касыблыг сәвијјәси артмаг әвәзинә азалыр. Јалныз ону көстәрмәк кифајәтдир ки, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә адам башына мәчму дахили мәһсулун орта үмуми һәчмини 1 ваһид

[1] Б.М.Болотин, В.Л.Шейнис. Экономика развивающихся стран в цифрах.Опыт справочностатистического исследования. 1950-1985. М., 1988. стр. 228.

һесаб етсәк һәмин көстәричи инкишаф етмиш олан өлкәләрдә 1950-чы илдә 9,6 ваһиддән 1985-чы илдә 11,3 ваһидә јүксәлмишдир.[2]

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин бејнәлхалг тичарәтдә ән'әнәви олараг хаммал истеһсалы вә сатышы илә әлагәдар олан мүгајисәли үстүнлүјү дүнја тәсәррүфаты системинин конјуктура далғаланмаларына даһа чох мә'руз галыр вә гејри-сабитдир. Она көрә дә, бә'зән "үчүнчү дүнја" өлкәләри адланан бу өлкәләрин бејнәлхалг тичарәт сијасәтиндә мал сатышы гијмәтләринин сабитләшдирилмәси вә јүксәлдилмәси, бу өлкәләрин сәнаје мәһсуллары ихрачына гојулан тичарәт сәдләринин галдырылмасы вә јени игтисади гајдалар јарадылмасы уғрунда мүбаризә кенишләнир. Онлар сәнаје өлкәләриндән идхал олунан бир чох малларын истеһсалыны өлкә дахилиндә тәшкил едәрәк әвәзетмә сијасәти јеридирләр, ихрачатын инкишафыны кениш тәшвиг едирләр.

Идхалы әвәзетмә сијасәти. (ИӘС) һамыја јахшы мә'лумдур ки, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә игтисади мүстәгиллијин әсасы өлкәдә милли сәнајенин һәр васитәсилә инкишаф етдирилмәсидир. Бу өлкәләрдә милли игтисадијјатын инкишафынын вә сәнајеләшмәнин мүһүм истигамәтләриндән бири гијмәтләри гејри-сабит олан хаммал ихрачынын азалдылмасы вә аграр бөлмә вә дағ-мә'дән сәнајеси һесабына е'маледичи сәнајенин сүр'әтли инкишафынын тә'мин едилмәси үзрә узунмүддәтли дөвләт сијасәтинин јеридилмәсидир.

[2] U.N.Monthly. Bulletin of statistics, N.Y., 1986 July; U.N. Year book of National Accounts Statistics, 1981, Vol, 11, N.9. 1983

Һәлә 30-чу илләрин бөјүк игтисади бөһраны заманы хаммал гијмәтләринин сүр'әтлә ашағы дүшдүјү заман бир чох өлкәләр (мәс., Аркентина вә Австралија) сәнаје маллары идхалынын азалдылмасы һесабына сәнајеләшмәни инкишаф етдирмәјә башладылар. Мүстәгиллик әлдә етмиш өлкәләрдә ИӘС 50-60-чы илләрдә даһа кениш јајылмышды. 70-80-чы илләрдә бир чох инкишаф етмәкдә олан өлкәләр харичи тичарәти вә хүсусән ихрачаты кенишләндирмәк курсуну әсас көтүрмүш олсалар да ИӘС јенә дә кениш јајылмышдыр.

ИӘС-нин јеридилмәси зәрурилијини сүбут етмәк үчүн адәтән ашағыдакы аргументләр кәтирилир:

1. ИӘС-и васитәсилә сәнајеләшмәнин сүр'әтләндирилмәси игтисади инкишаф вә кәскин сосиал проблемләрин һәлли үчүн әлавә сәмәрә верир;

2. Апарылмыш чохлу тәдгигатлар көстәрир ки, идхалын дахили истеһсал илә әвәз олунмасы, хүсусән кениш игтисади потенсиала малик олан өлкәләрдә, ихрачатын кенишләндирилмәсинә нисбәтән даһа фајдалыдыр вә өлкәнин тичарәт шәртләрини өз хејринә дәјишдирир. Бөјүк игтисади потенсиала малик олан "үчүнчү дүнја" өлкәләри бу вә ја дикәр мал вә мал групу ихрачыны сүр'әтлә кенишләндирдикдә һәмин маллары идхал едән өлкәләр тәрәфиндән һимајәчилик тәдбирләри гәбул едилмәси еһтималы вардыр. Һалбуки биринчи өлкәләр дахили истеһсалы тәшкил етмәклә мәһсулу харичи базара чыхартмадан өлкә мигјасында хејли гәнаәт әлдә едә биләрләр;

3. Идхал јерли истеһсал илә әвәз олундугда адәтән учуз вә асан әлдә олунан информасијадан истифадә олунур. Белә ки, инкишаф етмәкдә олан өлкәләр бу вә ја дикәр мал үзрә дүнја

конјуктуруну әсаслы өјрәнмәк вә минләрлә нөв малдан һансынын харичи базарда јахшы сатылдығыны билмәк ишиндә адәтән чәтинлик чәкирләр. Һалбуки һәмин өлкәләр һансы маллара дахили тәләбатын јүкәк олдуғуну јахшы билирләр. Ону да билмәк лазымдыр ки, ИӘС јалныз инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә дејил, инкишаф етмиш сәнаје өлкәләриндә дә (мәс. АБШ вә Јапонијада) бу вә ја дикәр дәрәчәдә истифадә олунмушдур.

Лакин, бир чох тәдгигатларда ИӘС-нин бир чох нөгсанлары да көстәрилир. Мәсәлән, гејд олунур ки, бир чох өлкәләрин (мәс., Аркентина, Чили, Колумбија, Мисир, Чәнуби Кореја, Түркијә вә с.) игтисади тәчрүбәсиндә јерли сәнајенин инкишафы үчүн идхалата јүксәк тичарәт сәдләринин гојулмасы мүәјјән игтисади иткиләрә сәбәб олмушдур. ИӘС сијасәти узун мүддәт вә биртәрәфли гајдада һәјата кечирилдикдә бу иткиләр даһа чох өзүнү көстәрмишдир. Чүнки, јүксәк һимајәчилик сәддләри илә изафи горунан јерли фирмаларын истеһсалын мәһсулдарлығынын артырылмасында марағы олмур.

Ихрачатын тәшвиг олунмасы сијасәти. Өлкәнин башлыча валјута кәлир мәнбәји олан ихрачатын тәшвиг олунмасы сијасәти мүасир дүнјада дөвләтләрин харичи игтисади сијасәтинин апарычы истигамәтләриндәндир. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә бу сијасәт хүсусән бөјүк әһәмијјәтә маликдир вә ихрачат јөнлү (exhfrt-dias) харичи тичарәт сијасәти адланыр. Ихрачат јөнлү харичи тичарәт сијасәти ихрачат үчүн мәһсул истеһсал едилмәси вә истеһсал едилмиш олан малларын ихрачатына шәраит јарадылмасы мәгсәдилә

дөвләтләрин һәјата кечирдији тәшвигедичи тәдбирләр системинин мәчмусуна дејилир.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә јеридилән игтисади сијасәтин әсас мәгсәди игтисади инкишафы сүр'әтләндирмәк вә сүр'әтли инкишафы тә'мин етмәкдир. Бунун үчүн һәмин өлкәләрдә, бир гајда олараг тарифләр вә мигдар мәһдудлашдырмалары илә кәнч сәнаје саһәләри харичи рәгабәтдән горумагла инкишаф етдирилир, нөвбәти мәрһәләдә исә "харичә ачыг" (outward looking) сијасәт јеридилир вә әсас диггәт ихрачатын инкишафына јөнәлдилир. Лакин, дахилдә јүксәк истеһсал хәрчләри илә һазырланан мәһсулларын дүнја базарларында сатылмасы заманы бу өлкәләр чидди чәтинликләрлә үзләширләр. Она көрә дә онлар ихрачатла мәшгул олан фирмалара чидди јардым етмәли олурлар.

Ихрачатын тәшвиг тәдбирләринин нөвләри. Мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф шәкилдә өзүнү көстәрән бу тәтбирләри дөрд әсас група бөлмәк олар:

1. Ихрачата мүкафат системи. Бу системин әсасыны ихрач малы истеһсал едән фирмалара вә ихрачатчылара дөвләт тәрәфиндән бирбаша малијјә јардымлары верилмәси тәшкил едир. Бу сијасәт адәтән, идхалат көмрүк тарифләри вә дикәр васитәләрлә мәһдудлашдырылдығы һалларда тәтбиг едилир.

2. **Ихрачатда верки күзәштләри.** Ихрачат үчүн истеһсал олунан малларын бә'зиләринин истеһсалында истеһсал амили кими идхалат малы истифадә олунур. Өлкәдә тәтбиг олунан көмрүк веркиси һәмин истеһсал малынын гијмәтини јүксәлдир. Ејни вәзијјәт дахили веркиләр ағыр олдугда да өзүнү көстәрир. Она көрә дә ихрачатчылар, гијмәт бахымындан дүнја базарында рәгабәт апара билмәләри үчүн, бу ағыр тә'-

сирләрдән азад олунмалыдырлар. Бунун үчүн исә дөвләтләр ихрачатчылар үчүн веркидән там азад олунма, веркинин ашағы фаиз дәрәчәси илә өдәнилмәси, истеһсал просесиндә өдәнилмиш дахили веркиләрин мал ихрач олунаркан кери гајтарылмасы кими тәдбирләр һәјата кечирирләр.

3. **Истеһсал амилләри саһәсиндә тәшвигедичи тәдбирләр.** Бу нөв тәдбирләри 3 әсас група бөлмәк мүмкүндүр. Биринчи група капитал гојлушлары, мүәссисәләрин капиталы вә ихрачат үчүн верилән кредитләрлә әлагәдар олан тәдбирләр дахилдир. Бурада мәгсәд, һәр һансы бир саһәдә ихрачатчы малијјә чәтинлијинә мәруз галарса она јардым етмәкдир. Ихрачатчы үчүн учуз кредитин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу кредити о, капитал гојлушу вә мүәссисә капиталынын артырылмасы вә сатыш хәрчләринин малијјәләшдирилмәси мәгсәдинә јөнәлдир. Икинчи груп тәдбирләр ихрачатын сығорта олунмасы илә әлагәдардыр. Бу заман ихрачатчы үчүн верилән кредитин зәманәт вә ја сығорталанмасы мәсәләси ортаја чыхыр ки, бу мәгсәдлә дә дөвләт ихрачатчылара јардым едир. Үчүнчү груп тәшвиг тәдбирләринә исә учуз гијмәтлә хаммал тә'мини, нәглијјат хәрчләриндә күзәштләр вә кадр һазырлығы саһәсиндә едилән јардымлар дахилдир.

4. **Харичи базарда мал сатышына дөвләт јардымы.** Бу тәдбирләрә харичи базарлар һаггында мә'лумат топланмасы, харичдә сәркиләрин тәшкил олунмасы, ихрачатчы кадрларын һазырланмасы, мәһсулун габлашдырылмасынын дөвләт тәшкилатлары тәрәфиндән учуз гијмәтләрлә тәшкил олунмасы дахилдир.

6. Харичи тичарәтин бејнәлхалг миғјасда тәнзимләнмәси.

1929-1930-чу илләрдә өзүнү көстәрмиш дүнја игтисади бөһраны ваһид норма вә гајдалар гојулмасы јолу илә бејнәлхалг тичарәт әлагәләринин дүнја миғјасында тәнзимләнмәси зәрурәтини доғурду. Бејнәлхалг ихтисаслашманын үстүнлүкләриндән оптимал истифадә олунмасы вә бу ихтисаслашманын даһа да дәринләшмәси зәрурәти бејнәлхалг тичарәтдә мөвчуд олан тичарәт сәдләринин минимума ендирилмәсини тәләб едирди.

Дүнја тичарәтинин 40%-ни әлиндә чәмләшдирмиш АБШ харичи тичарәтин либераллашдырылмасында даһа мараглы иди вә көмрүк рүсумларынын ашағы салынмасы мејлинин әсасыны гојмуш илк ганун да АБШ-да гәбул едилди. АБШ-да вә сонралар бүтүн дүнјада бејнәлхалг тичарәт сијасәтинин дөнүш нөгтәсини тәшкил едән гаршылыглы тичарәт мүгавиләләри һаггында ганун конгрес тәрәфиндән һәлә 1934-чү илдә гәбул едилмишдир. Бу ганунла харичи тичарәтин либераллашдырылмасына доғру чидди аддым атылмыш олду. Ганунда ики әсас мүддәа нәзәрдә тутулурду:

1. Президентә сәлаһијјәт верилирди ки, Конгресә мүрачиәт етмәдән, дикәр өлкәләрлә гаршылыглы тичарәт мүгавиләләри бағлајараг, тарифләри лазым олдугда 50%-ә гәдәр ашағы салсын;

2. Тарифләрин үмуми олараг ашағы салынмасы.

Тарифләр ајры-сечкилик салынмадан бүтүн өлкәләрә аид едилмәли иди.

Бу принсипләр сонралар бејнәлхалг тичарәтин дүнја мигјасында тәнзимләнмәси мејлинин әсасыны гојду.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра чохтәрәфли тичарәт--тариф мүгавиләләринин бағланмасы үчүн көрүлән ишләр кенишләнмәјә башлады. Бу саһәдә чидди аддым 1947-чи илдә АБШ да дахил олмагла 23 өлкәнин иштиракы илә ГАТТ (General Agreement on Tariffs and Trade) – Тариф вә тичарәт һаггында Баш Сазишин имзаланмасы илә атылмыш олду. Бу күн ГАТТ дүнја тичарәтинин 85%-ни әһатә едән 100-дән чох өлкәни бирләшдирән бир сазиш олмушдур.

ГАТТ гәбул етдији 3 радикал принсип әсасында јарадылмышдыр:

1. Бүтүн үзв өлкәләр үчүн бәрабәр, ајры-сечкилик салмајан режимин шәртсиз гәбулу;

2. Чохтәрәфли данышыглар апарылмасы јолу илә тарифләрин азалдылмасы;

3. Бир чох идхал квоталарынын (јерли кәнд тәсәррүфатынын һимајә олунмасы вә өдәниш балансы мүвазинатын горунмасы илә әлагәдар квоталардан башга) арадан галдырылмасы.

ГАТТ тарифләр вә тичарәтлә әлагәдар өлкәләр арасында данышыглар апарылан бир бејнәлхалг форумдур. О, чох вахт белә данышыгларда бир васитәчи ролуну ојнајыр.

Бејнәлхалг тичарәтин либераллашдырылмасында әлверишли шәраит режиминдә ([illegible]) өз ифадәсини тапан гаршылыглы тичарәт күзәштләри бөјүк рол ојнајыр. Бу режимә ујғун олараг, өз араларында мүгавилә бағламыш өлкәләр бир-биринә (үчүнчү өлкәјә дә тәтбиг едилән) гаршылыглы күзәшт едирләр. Бу күзәшт вә үстүнлүкләр көмрүк мүдафиәсиндән,

jə'ни көмрүк рүсуму дәрәчәләриндә әкс олунур. Бу һалда данышыглар апарылараг сазиш имзаланан кими, һәмин күзәштләр дәрһал бүтүн дикәр өлкәләрә дә ajры-сечкилик салынмадан тәтбиг едилир.

ӘШР-нин маһиjjәти ондан ибарәтдир ки, көмрүк тарифләринин ләғви вә jа азалдылмасы бүтүн иштиракчы тәрәфләрә аид едилир (әкәр бу һалда гәрар биртәрәфли гajдада гәбул едилмиш олса да).

Беjнәлхалг тичарәтин инкишафында ГАТТ тәрәфиндән гәбул олунмуш биртәрәфли гәрарлара jол верилмәмәси принсипи дә чох мүһүмдүр. Милли базарын һимаjә олунмасы һаггында гәрар jалныз чохтәрәфли мәсләһәтләшмәләр апарылдыгдан сонра гәбул олуна биләр.

Тәчрүбәдә ГАТТ -ын әсас принсипләрини һәjата кечирмәк үчүн үзв өлкәләрин үмуми разылығы әсасында тәшкилат механизми (катиблик) jарадылмышдыр. ГАТТ катиблиjи Ченеврә шәһәриндә jерләшмишдир. Бу органын фәалиjjәти конфранс вә сессиjалар чәрчивәсиндә һәjата кечирилир. Адәтән, сессиjалар jүксәк вәзифәли мәмурларын көрүшләри илә башлаjыр, сонра исә раундлар адланан данышыглар башлаjыр. Белә раундлар 1949, 1951,1956,1960,1961-чи илләрдә олмушдур. Бунлар арасында узун мүддәт давам етмиш Токио вә Уругваj раундларыны (1983-дән 1994-чү илә гәдәр давам етмишләр) хүсуси олараг көстәрмәк лазымдыр. Бу сон ики раундда мүзакирә олунан мәсәләләрин саjы артырылмыш вә геjри-тариф тичарәт сәдләри һаггында мәсәлә дә күндәлиjә дахил едилмишдир. ГАТТ фәалиjjәтиндә көмрүк рүсумларынын ихтисары вә jа ләғви үзрә көрүлән ишләр хүсуси әһәмиjjәт кәсб едир. Белә ки, 1945-чи илдә инкишаф

етмиш өлкәләрдә көмрүк рүсумларынын орта сәвијјәси 40-60 % тәшкил етдији һалда (бә'зи мал нөвләри үзрә 70-90%) 90-чи илләрин әввәлләриндә 3-5%-ә гәдәр ашағы салынмышдыр.

1993-чү илин декабр ајында Уругвај раундунда јекун сәнәди һазырланды ки, һәмин сәнәддә бүтүн әввәлки данышыгларын нәтичәләри нәзәрә алынды. Бу сәнәдә әсасән ГАТТ Үмумдүнја тичарәт тәшкилатына (ҮТТ) чеврилмишдир. ҮТТ-нын али идарәедичи органы назирләрин конфрансыдыр. Бу тәшкилат ГАТТ чәрчивәсиндә бағланмыш бүтүн сазишләрин, о чүмләдән Уругвај раунду разылашмаларынын јеринә јетирилмәсинә нәзарәт едәчәкдир. ҮТТ-на үзв олмаг һәр бир иштиракчы өлкә үчүн артыг бағланмыш бүтүн разылашмаларын там һәчмдә јеринә јетирәчәјинин өз үзәринә көтүрүлмәси демәкдир. ГАТТ, даһа дөғрусу ҮТТ өз сәлаһијјәт даирәсини кенишләндирәрәк дүнја игтисади әлагәләринин тәнзимләнмәсиндә чох мүһүм бејнәлхалг органа чеврилмишдир.

IV ФӘСИЛ

БЕЈНӘЛХАЛГ ВАЛЈУТА БАЗАРЫ ВӘ ВАЛЈУТА СИСТЕМЛӘРИ.

1. Валјута вә валјута базары һагтында үмуми анлајыш.

Бејнәлхалг валјута мүнасибәтләри. Мүасир игтисади һәјатда пул өзүнүн классик функсијаларыны јеринә јетирмәклә јанашы мәшғуллуг вә кәлир сәвијјәси, гијмәтләрин сабитлији вә харичи мүвазината тә'сир көстәрән мүһүм игтисади сијасәт аләтләриндән биринә чеврилмишдир. Она көрә дә тәдавүлә нә гәдәр пул бурахылачағы, онун тәклифинин нечә нәзарәт алтында сахланылачағы кими мәсәләләр даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб етмәјә башламышдыр. Ејни заманда бејнәлхалг тичарәтин сүр'әтлә инкишаф етмәси вә бејнәлхалг әлагәләрин интенсивләшмәси нәтичәсиндә пулун өлкә сәрһәдләриндән кәнарда истифадә олунмасы вә бејнәлхалг өдәмәләрин һәјата кечирилмәси үчүн "бејнәлхалг валјута" кими чидди проблемләр дә ортаја атылмышдыр.

Мүасир мәрһәләдә бејнәлхалг валјута мүнасибәтләри дүнја тәсәррүфат әлагәләринин ән мүрәккәб вә ән һәссас саһәләриндән биридир.

Бејнәлхалг валјута мүнасибәтләри – дүнја пулунун фәалијјәти вә өлкәләр арасында мүхтәлиф тәсәррүфат әлагәләринә хидмәт көстәрилмәси илә әлагәдар олан игтисади

мүнасибәтләрдир. Бејнәлхалг валјута мүнасибәтләринин социал-игтисади функсијасы дүнја тәсәррүфаты чәрчивәсиндә капиталын кениш тәкрар истеһсалы үчүн зәрури шәраит јаратмагдан ибарәтдир. Валјута мүнасибәтләринин бејнәлхалг өдәмә системи өлкә дахилиндә фәалијјәт көстәрән пул тәдавүлү ганунуну бејнәлхалг мигјасда спесифик шәкилдә инкишаф етдирир вә һәјата кечирир.

Бејнәлхалг аләмдә мал ахынына паралел, лакин әкс истигамәтдә пул ахыны мөвчуддур. Бу ахын гисмән пул һәрәкәти, гисмән дә гыса вә узунмүддәтли борчларын мејдана кәлмәси шәклиндә өзүнү көстәрир. Пул ахынынын јекуну өлкәнин өдәниш балансында әкс олунур. Бејнәлхалг игтисади әмәлијјатларын маһијјәтини дәриндән баша дүшмәк үчүн бүтүн игтисади пул мүнасибәтләрини бир там шәкилдә нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

Валјута нәдир?

Бејнәлхалг игтисади әмәлијјатлары һәјата кечирмәк үчүн истифадә едилән өдәмә васитәсинә валјута дејилир. Башга сөзлә һәр һансы бир милли пул ваһиди бејнәлхалг һесаблашма вә игтисади мүнасибәтләрин иштиракчысы кими чыхыш етдикдә валјутаја чеврилир. Валјута ролуну јалныз мүхтәлиф өлкәләрин пул ваһидләри (мәс. АБШ доллары, Алман маркасы вә с.) дејил, һәмчинин бејнәлхалг өдәмә васитәси кими пул әвәзинә гәбул едилән чек, хәзинә бонлары, пај сәнәдләри, истиграз вә с. кими дикәр гијмәтли кағызлар да ојнајыр. Она көрә дә валјута дејилдикдә онларын һамысы баша дүшүлмәлидир. Лакин, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һеч дә һәр өлкәнин милли пул ваһидләри бејнәлхалг өдәмә васитәси кими гәбул едилмир. Өдәниш балансы хроники кәсир ве-

рән, борчуну өдәмәкдә чәтинлик чәкән, игтисадијјаты зәиф олан өлкәләрин пул ваһидләри ејни заманда валјута олмагла бәрабәр бејнәлхалг өдәмәләрдә өдәмәваситәси кими гәбул едилмирләр. Чүнки, һәмин пул илә о пулу бурахан өлкәдән лазыми мал вә хидмәт әлдә етмәк чох вахт мүмкүн олмур.

Валјутанын дөнәрлилији. Бир валјутанын дикәр бир валјутаја дәјишдирилмәсиндә һәр һансы бир чәтинлик валјутанын дөнәрлилик (convertibibility) дәрәчәси илә әлагәдар олур. Мәсәлән, Совет Иттифагы дөврүндә доллары совет рублу илә асан дәјишдирмәк мүмкүн идисә, рублу доллара чевирмәк әслиндә мүмкүн дејилди.

Һеч бир мәһдудијјәт гојулмадан дикәр валјуталара дәрһал чеврилә билән вә бејнәлхалг өдәмә васитәси кими гәбул едилән милли пул ваһидләринә дөнәрли валјута дејилир. Милли валјуталарын дөнәрлилији там вә ја гисмән ола биләр. Һал-һазырда өлкәләрин әксәријјәтиндә гејри-резидент, јахуд харичи дөнәрлилик мөвчуддур. Мәсәлән, франсыз банкларында әманәти олан вә Франсанын вәтәндашы олмајан (гејри-резидентләр) бүтүн шәхсләр франк һесабындакы әманәтләрини истәдикләри вахт вә истәдикләри өлкәнин валјутасына там вә ја гисмән дәјишдирә биләрләр. Башга сөзлә, АБШ ихрачатчысы ихрач етдији малын дәјәрини франкла ала биләр. Чүнки, һәмин франкы о истәдији вахт башга валјутаја дәјишә биләр.

Там дөнәрлилик (full convertibility) о демәкдир ки, дөвләт бүтүн өлкә сакинләринә (резидентләринә) вә һабелә гејри-резидентләринә милли валјутаны истәнилән дикәр валјутаја мәһдудијјәт гојулмадан дәјишдирмәсинә имкан верир.

Мөһкәм валјуталар (hard currencies) адәтән там дөнәрли вә нисбәтән сабит дәјәрли олурлар. Онлар, өлкәләрин топлајыб сахламаға чалышдыглары еһтијат активләри ролуну ојнајырлар.

Там дөнәрлилик олмадығы һалларда адәтән рәсми базарла јанашы, дөвләт нәзарәтиндән кәнар гара базар (black market) мејдана кәлир.

Өлкәләрин милли валјуталарынын нә дәрәчәдә дөнәрли олмасы Бејнәлхалг Валјута Фонду (БВФ) тәрәфиндән ашағыдакы (мејарларын) мәһдудијјәтләрин мөвчуд олуб-олмамасы дәрәчәсиндән асылы олараг мүәјјән едилмишдир:

1. Өдәниш балансынын чари әмәлијјатлар һиссәсиндә мәһдудијјәтин олуб-олмамасы;

2. Ихрачата тәтбиг едилән валјута мәзәннәсинин идхала аид валјута мәзәннәсиндән фәргли олуб- олмамасы;

3. Ихрачат вә идхалат әмәлијјатлары үчүн бир чох валјута мәзәннәсинин тәтбиги;

4. Капитал һәрәкәтләри илә көрүнмәјән маддәләрә фәргли мәзәннәнин тәтбиги;

5. Капитал һәрәкәтинә мәһдудијјәт гојулмасы;

6. Харичи өдәмәләрдә истифадә олунан валјуталара фәрг гојулмасы;

7. БВФ-на үзв олан вә үзв олмајан өлкәләр арасында икитәрәфли өдәмә мүгавиләләринин олмасы;

8. Идхалат үчүн тә'минат верилмәси;

9. Идхалатда дәјәр (инкилисчә: suroharge) өдәмәләринин олмасы;

10. Ихарачат кәлирләринин милли мәркәзи банкларда топланмасы зәрурилији.

Көстәрилән он мәһдудијјәтдән һеч биринин тәтбиг едилмәмәси милли валјутанын там дөнәрли валјута олмасы үчүн шәртдир. Бу мәһдудијјәтләрин олмамасы илә јанашы өлкәнин өдәниш балансы хроники кәсир вермәмәли, өлкә ачыг игтисадијјат модели әсасында инкишаф етмәли, өлкә дүнја базарында өзүнү көстәрә биләчәк һәр һансы бөһранлы вәзијјәтдән чыхмаг үчүн зәрури олан гызыл вә валјута еһтијатына малик олмалы, өлкәдә инфлјасија сәвијјәси тичарәт әлагәләринин мөвчуд олдуғу өлкәләрдән јүксәк олмамалыдыр.

Һәр һансы бир өлкә валјутасыны дөнәрли валјутаја чевирмәк үчүн ашағыдакы тәдбирләр көрмәлидир:

1) Харичи тичарәт вә өдәниш балансынын аз-чох мүвафизинатыны тә'мин етмәли;

2) Лазыми валјүта еһтијатлары јаратмалы вә ону горујуб сахламалы;

3) Мүстәгил валјута базарыны јаратмалы;

4) Реал валјута мәзәннәси сијасәтини һәјата кечирмәли;

5) Милли пул вә капитал базарыны мүмкүн гәдәр бејнәлхалг базарлар илә бүтүнләшдирмәли;

6) Идхалат мәһдудијјәтләри вә көмрүк тарифләрини минимум ендирмәклә харичи дүнјаја ачылманы тә'мин етмәлидир.

Валјута мәһдудијјәти. Бир сыра дөвләтләр харичи валјута саһәсиндә бә'зи мәһдудијјәтләр гојурлар. Бу мәгсәдлә идхалын лисензијалашдырылмасы, бир нечә (чохсајлы) мүбадилә мәзәннәсинин тәтбиги, идхал депозитләринә гојулан тәләб вә мигдар нәзарәти кими васитәләрдән истифадә олунур.

Лисензијалашдырма(lisenses) илә һөкүмәт мүбадилә мәзәннәсини тәсбит едир вә мәчбур едир ки, харичи валјута әлдә етмиш ихрачатчы јахуд башга шәхсләр бу валјутаны рәсми мәзәннә илә Мәркәзи банка сатсынлар. Өлкәнин пул сијасәтини һәјата кечирмәк сәлаһијјәтинә малик олан Мәркәзи банк бу јолла әлдә етдији валјутаны харичдән зәрури малларын алынмасы үчүн еһтијачы оланлара тәсбит олунмуш мәзәннә илә сатмагла бөлкүсүнү тәшкил едир. Хәричдән алынан малларын зәрурилијини дөвләт вә ја онун адындан фәалијјәт көстәрән дикәр органлар мүәјјән едир. Бу заман идхалчы харичи валјутаны јалныз мүвафиг малын идхалы үчүн лисензијасы олдугда ала биләр.

Чохсајлы валјута мәзәннәси. Харичи валјутанын горунуб сахланмасынын дикәр јолу бир нечә валјута мәзәннәсинин тәтбиг олунмасыдыр. Бу чохсајлы валјута мәзәннәси (multiple exchange rates)системи адланыр. Бу системин маһијјәти ондан ибарәтдир ки, һөкумәт мүхтәлиф әмәлијјатлар үчүн мүхтәлиф мүбадилә мәзәннәләри тәтбиг едир. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, кечмишдә бу систем кениш јајылмышдыр. Мәсәлән6 БВФ-нун мә'луматларына көрә 1989-чу илдә бирдән чох валјута мәзәннәси: идхалатда -28 өлкәдә вә ихрачатда-32 өлкәдә тәтбиг олунурду. Әкәр һөкумәт идхалаты мәһдудулашдырмаг истәјирсә арзу олунмаз идхал маллары үчүн јүксәк валјүта мәзәннәси тәтбиг едир ки, бу да һәмин маллары баһалашдырыр вә идхалыны мәһдудулашдырыр.

Идхал депозитләринә гојулан тәләб. Идхал депозитинин көчүрүлмәси үзрә тәләб о заман гојулур ки, һөкумәт депозитин көчүрүлмәсини харичи валјутанын истифадә олунмасы һаггында гәрар гәбул едиләнә гәдәр тә'мин олунмасыны тә-

ләб едир. Идхал депозитинин вахтында көчүрүлмәси үзрә тәләб валјүта нәзарәтинин бир формасы олмагла бир чох өлкәләрдә тәтбиг олунур. Идхал депозитинин аванс олараг көчүрүлмәси тәләби илә һөкүмәт ширкәтләри мәчбур едир ки, маллары идхал едәркән онларын мәгсәдә ујғунлуғуну әтрафлы көтүр-гој етсинләр. Бу заман һөкумәт һәмчинин харичи валјутанын һәрәкәтини планлашдырмаг үчүн вахт да газанмыш олур.

Мигдар нәзарәти. Һөкумәт һәмчинин һәр һансы конкрет мәгсәд үчүн ајрылан валјутанын мигдарыны да мәһдудлашдыра билир. Белә нәзарәт формасы туризм саһәсиндә тәтбиг олунур. Бә'зи өлкәләр туристләрин хәричә апардыглары валјута мәбләғини мәһдудулашдырырлар.

Валјута базары. Валјута алгы-сатгысынын һәјата кечирилдији базара валјута базары дејилир. Валјута базарынын бәлли бир мәканы јохдур вә бу әмәлијјатлар үзрә һәр һансы бир "јер ајрылмасы мәчбури дејилдир." Валјута алычы вә сатычылары вә ја онларын васитәчиләринин телефон, факс вә телекс илә бир-бири илә әлагә јарада билмәләри валјута базарынын мөвчудлуғу үчүн кифајәтдир.

Базар валјута алгы-сатгысы илә мәшғул олан коммерсија банклары, валјута комиссиончулары вә мәркәзи милли банклардан ибарәтдир. Коммерсија банклары мүштәриләрин валјуталарыны сатын алыр, онлара истәдикләри валјутаны сатыр. Валјута илә кредит верир вә валјута гојулушларыны дахили вә харичи базарларда ишләдир. Валјута комисиончулары дүнјанын танынымыш малијјә мәркәзләри илә сыхы информасија әлагәсиндә олдуғу үчүн арбитраж

функсијасыны јеринə јетирир, малијјə тəшкилатларына васитəчилик едир.

Мəркəзи милли банклар валјута базарында өлкəнин пул авторитетини формалашдырыр вə зəрури һалларда базара мүдахилə едир. Һəмин банклар базарда валјутаја тəлəб чох олдугда бу тəлəби өз етијатлары һесабына өдəјир, тəклиф чох олдугда исə ону базардан соруб јығыр. Ачыг базар əмəлијјатлары һəјата кечирəрəк валјута - мəзəннəсинин сабитлијини јарадыр вə горујуб сахлајыр. Коммерсија банклары вə валјута комисијончуларынын фəалијјəтинə нəзарəт едир.

Валјута базарында əсас фəалијјəт дүнјанын апарычы малијјə мəркəзлəриндə коммерсија банклары тəрəфиндəн апарылан банклерарасы əмəлијјатлардан ибарəтдир. Һал-һазырда дүнјада коммуникасија шəбəкəлəри олдугча инкишаф етмиш вə дүнја өлкəлəринин чоху мəһдудијјəт гојулмадан фəалијјəт көстəрəн валјута базарына маликдир. Бу исə дүнјада ваһид валјута базарынын мөвчуд олдуғуну көстəрир. Бу нəһəнк базар һəр сəһəр өз фəалијјəтини кичик мигјасда Јени Зеландијада јерли вахтла саат 9-да башлајыр. Бу елə вахтдыр ки, Нју-Јорк базарында əввəлки ахшамын нəтичəлəрини коммуникасија иаситəлəри илə артыг əлдə етмəк олар. Ики јахуд үч саатдан сонра базар Токиода, даһа јарым саат сонра- Сингапурда ачылыр. Бу заман узаг шəрг базары там күчү илə ишлəјир вə диггəт јаваш-јаваш Орта вə Јахын Шəргə јөнəлир. Бомбејдə базар Сингапурдан ики саат сонра ачылыр. Саат јарым сонра исə естафети Абу-Даби, ондан ики саат сонра Чəдда, бир саат сонра-Африка вə Бејрут гəбул едир. Бу мəрһəлəдə тичарəт Узаг вə Јахын Шəргдə јаваш-јаваш сөнүр, лакин, бир гəдəр əсəбилик шəраитиндə кечир. Чүнки, сөвдакарлар һадисəнин Авропада нечə инкишаф едəчəјини көзлəјирлəр. Парис вə Франкфуртда базар Лондон базарына нисбəтəн бир саат əввəл ачылыр. Бу заман базар Токиода бағланмаға һазырлашыр. Она көрə дə Авропа базары Токио базарында əввəлки күн олан вəзијјəт һаггында там тəсəввүр əлдə едə билир. Лонлонда күнорта фасилəси оланда Нју-Јорк базары ачылыр вə Авропада вəзијјəт сəнкимəјə доғру кедəндə Нју-Јоркда базар там күчлү илə ишлəмəјə

башлаjыр. Бурада да фасиләдән сонра вәзиjjәт сәнкимәjә башлаjыр. Естафети вермәjә даһа jер галмыр. Чүнки, Јени Зенландија базары кичик мигјаслы базардыр.

Валјута базары ашағыдакы дөрд әсас функсијаны јеринә јетирир:

1. Мал вә хидмәт сатын алындыгда онларын дәјәринин мал сатын алынан өлкәјә трансфер едилмәси (көчүрүлмәси);

2.Харичи тичарәтлә мәшғул олан фәрд вә гурумлара кредит тә'мин едилмәси.;

3. Валјута рискләринин минимума ендирилмәси үчүн лазым олан тәдбирләрин көрүлмәси;

4. Харичи тичарәтдә мүвазинатын јарадылмасына јардым едилмәси.

Валјута базары там рәгабәтин һөкм сүрдүјү базар типинә ән јахын олан базардыр.

Дүнјанын ән мәшһур малијјә вә валјута базары мәркәзләри Лондон, Нју-Јорк, Торонто, Парис, Франкфурт, Сјурих, Амстердам, Брүссел, Ченеврә вә Токиодур. 1915-чи илә гәдәр дүнјанын ән бөјүк малијјә мәркәзи Лондон иди. Һәмин ил АБШ-да Федерал Резерв Системи јарандыгдан сора Нју-Јорк дүнјанын ән күчлү малијјә мәркәзинә чеврилмишдир.

2.Валјута мәзәннәси.

Валјута базарлары өз функсијаларыны јеринә јетирәркән өлкәнин милли пулу илә харичи валјута арасында мүәјјән гијмәт формалашыр. Бу гијмәтә валјута јахуд мүба-

дилә мәзәнннәси (exchane rare) дејилир. Башга сөзлә валјута мәзәннәсини дикәр бир өлкә валјутасыны әлдә етмәк үчүн тәләб олунан милли валјута ваһидинин мигдары кими дә характеризә етмәк олар.

Дүнјанын дөврү информасија васитәләри һәр күн күндәлик валјута мәзәннәләрини дәрч едирләр. Мәсәлән, Азәрбајчанда идхалатчы харичдән мал алмаг үчүн 1 доллара 4100 манат верирсә, онда валјута мәзәннәси 1 доллар 4100 манатдыр.(апрел 1997-чи ил вәзијјәтинә) Валјута мәзәннәси ики үсулла ифадә олунур: Биринчиси, милли пул ваһидинин нечә әчнәби валјутаја бәрабәр олдуғу көстәрилир. Мәс 1ман=0.21 доллар; 1 ман=..франк вә с. Икинчиси исә бир ваһид әчнәби валјутанын нечә милли валјутаја бәрабәр олдуғу ифадә едилир. Мәс. 1 доллар=4100 манат. Бурада гијмәт чүтлүјү тәрс мүтәнасибдир.Валјута мәзәннәси валјутанын "гијмәти" олмагла јанашы һәр һансы бир малын гијмәтиндән фәрглидир. Чүнки, валјута мәзәннәсиндәки дәјишиклик һәр һансы бир малын гијмәтиндә баш верән дәјишикликдән чох фәргли тә'сир механизминә маликдир. Мәсәлән, буғданын гијмәтиндә өзүнү көстәрән дәјишиклик јалныз буғда чинсинә охшар малларын (мәс.гарғадалы,арпа ,човдар) вә онлардан һазырланан мә'мулатларын гијмәтләринә тә'сир көстәрир. Валјута мәзәннәсиндә баш верән дәјишикликләр исә, әввәлчә бејнәлхалг әлагәләрдә иштирак едән бүтүн мал вә хидмәтләрин базар вә гијмәтләринә, сонра исә бунлар васитәилә дикәр базарлара тә'сир көстәрәрәк игтисадијјатда глобал дәјишикликләрә јол ачыр.

Валјута мәзәннәси валјута базарында формалашыр. Валјута базарларында валјуталарын алыныб-сатылдығы вә

һәр күн газетләрдә дәрч олунан мәзәннәләр “чари” вә ја ”һәгиги” мәзәннә адланыр. Рәсми мәзәннә тәтбиг едән өлкәләрдә рәсми мәзәннә дә мөвчуддур. Она көр дә сәрбәст “чари” мәзәннә илә јанашы рәсми алгы-сатгыда тәтбиг едилән рәсми мәзәннә дә ола билир. Әкәр рәсми мәзәннә илә чари мәзәннә арасында фәрг варса бу фәргин азалдылмасы мәгсәди илә валјута нәзарәти тәтбиг едилир вә валјута хәрчләмәләри үчүн ”әввәлчәдән ичазә” верилмә гајдасы гәбул едилир.

Валјута мәзәннәсинин јүксәлмәси бир ваһид харичи валјута алмаг үчүн даһа чох милли пул вермәк демәкдир ки, бунун нәтичәсиндә милли пул ваһиди өз дәјәрини итирир. Валјута мәзәннәсинин азалмасы исә әкс нәтичә доғурур.

Милли пул ваһиди мәзәннәсинин харичи валјутада тәсбит олунмасына **валјута котировкасы** дејилир. Бу заман милли пул ваһидинин мәзәннәси һәм дүз котировка (1,10,100 ваһид харичи валјута= х ваһид милли валјутаја), һәм дә әкс котировка (1,10,100 ваһид милли валјута=х ваһид харичи валјутаја) формасында мүәјјән едилә биләр. Әксәр өлкәләрдә валјута мәзәннәси мүәјјән едилдикдә дүз, Бөјүк Британијада исә әкс котировкадан истифадә едилир. АБШ-да һәр икиси тәтбиг едилир.

Валјута базарынын пешәкар иштиракчысы үчүн **алыш мәзәннәси** вә **сатыш мәзәннәси** мөвчуддур. Алыш мәзәннәси резидент банкын харичи валјутаны милли валјутаја алдығы мәзәннәјә дејилир. Сатыш мәзәннәси исә - онун харичи валјутаны милли валјутаја сатдығы мәзәннәдир. Дүз кортировкада сатыш мәзәннәси алыш мәзәннәсиндән јүксәк олур. Бу фәрг

марж адланыр вә банкын валјута әмәлијјатларындан мәнфәәтини тәшкил едир вә хәрчләрини өдәјир.
Валјута мәзәннәси өдәмә сәнәдләринин нөвүндән асылы олараг фәргләнир вә телеграф көчүрмәси мәзәннәси, чек мәзәннәси, банкнот мәзәннәси адланыр.

Кросс-мәзәннә анлајышы да мөвчуддур. Бу мәзәннә валјута сөвдәләшмәси иштиракчысынын һеч биринин милли валјутасы олмајан ики харичи валјутанын котировкасыдыр. Мәс. Алманија мәркәзи банкынын тәтбиг етдији долларын иенә олан мәзәннәсинин мүәјјән едилмәси кросс-мәзәннә адланыр. Бу котировкалар да мүхтәлиф банкларда фәргләнир вә валјута арбитражы үчүн шәраит јарадыр.

Нәһајәт валјута мәзәннәси валјута сөвдәләшмәси нөвүндән асылы олараг да фәргләнир. Нәгди (spot) сөвдәләшмә (бу заман валјута ики иш күнү әрзиндә өдәнир) вә мүддәтли (forward) сөвдәләшмә (бу заман валјута дәгиг мүәјјән едилдији заман өдәнир) мәзәннәләри дә мөвчуддур. Spot мәзәннәси валјута базарларында базар мәзәннәсидир. Чари тичарәт вә гејри-тичарәт әмәлијјатлары һәмин мәзәннә илә апарылыр.

Форвард мәзәннәси исә валјута сөвдәләшмәси иштиракчылары тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилир. Һәмин мәзәннә илә мүәјјән конкрет мүддәтдән сонра әмәлијјат һәјата кечирилир.

Валјута арбитражы. Валјута базарлары там либерал ишләдији игтисади системләрдә һәр һансы бир милли пул ваһидинин јалныз бир валјута мәзәннәси олур. Әкәр ики мүхтәлиф валјута базары арасында ејни валјутанын ики фәргли мәзәннәси оларса, бу валјута арбитражынын јаранмасына јол ачар. Валјута арбитражы валјутаны учуз олан базардан алыб баһалы базарда сатмагла мәнфәәт әлдә едир. Бунунла да онлар мүх-

тәлиф валјута базарлары арасында әлагә јарадыр вә онларын ваһид базара чеврилмәсини тә'мин едир. Валјута базарларында сәрт нәзарәт режими мөвчуд олдугда валјута арбитражы фәалијјәт көстәрмир.

Валјута тичарәтинин әсаслары. Валјута тичарәти бир өлкә валјутасынын башга өлкә валјутасына мүбадиләсиндән ибарәтдир. Валјута базарларында сатылан пул активләринин әсас һиссәси бир-бири илә тичарәт едән апарычы банкларда тәләб олунана гәдәр депозит (әманәт) формасында олур. Базарда валјутанын јалныз аз бир һиссәси монета вә нәгд пул сөвдәләшмәсиндән ибарәтдир.

Валјута мәзәннәсинин ән кениш јајылмыш котировкасы банклар арасында тичарәт заманы мејдана кәлир.

Валјута базары банклар арасында сајсыз-һесабсыз баш верән телефон зәнкләри вә радиосигналларла һәјатда јашајыр. Чикаго шәһәриндәки Бејнәлхалг пул базары кими бә'зи ихтисаслашмыш базарлар нәзәрә алынмазса валјута базары алычы вә сатычыларын валјута алыб-сатмасы үчүн чығыр-бағыр салдыглары бир јер дејилдир. Валјута базарында тәчрүбәли маклерләр мүхтәлиф банкларда өз иш јерләриндә отурараг бир-бири илә компүтер вә телефонлар васитәсилә әлагә јарадырлар. Компүтерин терминалы алгы-сатгы баш вермә тарихи көстәрилмәклә бүтүн әсас валјуталарын чари котировка мәзәннәсини әкс етдирир. Һәр бир ири банк өз партнјору илә һансы мәзәннә илә валјута тичарәти апармаға һазыр олдуғу валјута котировкасыны компүтерләр васитәсилә јајыр. Әлверишли мәзәннә илә валјута сатын алмаг истәдикдә һәр шејдән әввәл компүтердә котировкалара бахыр. Әлверишли мәзәннә тапдыгда алычы-банк телефонла дикәр банкла бирбаша әлагә јарадыр вә әмәлијјат һаггында разылашыр. Адәтән һәр чүр формаллыг бир дәгигә әрзиндә һәлл едилир вә сазиш шифаһи бағланыр. Лазым олдугда, сәнәдләр сонра көндәрилир.

Банклерарасы валјута базарында адәтән ири әмәлијјатлар апарылыр. Дәрч олунан котировкаларын мәбләғи ән азы 1 млн. АБШ доллары олур.

Дилерләр адәтән өз телефон данышыгларында вахта гәнаәт етмәк үчүн һәр милјон доллары садәчә олараг доллар адландырырлар.

Фәрдләр вә фирмалар исә валјута тичарәти илә мүхтәлиф сәбәбләрлә мәшғул олурлар. Онларын бә'зиләри мал вә хидмәт алыб сатмаг үчүн әлләриндә олан пулу валјута вә ја валјутаны милли пула чевирирләр. Белә мүштәриләрин әлверишли әмәлијјат апармалары үчүн валјута базары клиринг хидмәти көстәрир.

Валјута рискләринин сығортасы (hedging). Hedging адланан валјута рискләрини сығорта механизми валјута әмәлијјатлары апаранларын мүхтәлиф рискдән горунмасы мәгсәди илә истифадә олунан базар механизмидир. Күнүмүздә валјута тичарәти баш вердији анда алыныб-верилән валјуталарын (spot market) мәзәннәси мүтәмади олараг дәјишиклијә мәруз галыр. Бунун нәтичәсиндә кәләчәкдә валјута өдәмәләри апаран фәрд вә гурумлар мәзәннәнин ојнамасы илә әлагәдар олараг әлавә хәрчә мә'руз гала билир. Валјута мөһтәкирләри нәзәрә алынмазса, һамы өдәнишин баш вердији тарихдәки валјута мәзәннәси илә әмәлијјаты апармағы арзу едир. Бу јол илә һамы валјута мәзәннәсинин ојнамасындан өзүнү горумаға чалышыр.

Hedging механизмдән рискдән доған зәрәрин өдәнилмәси үчүн валјутанын кәләчәк мәзәннәси әсасында алыныб сатылачағы һаггыда сазиш бағланыр.

Бејнәлхалг әмәлијјатлары сығорта едәнләр адәтән милли валјутасы оланлар вә харичи валјута активи вә пассиви арасында баланс јаратмаг истәјән инсанлардыр. Бејнәлхалг ма-

лиjjә сөвдәләшмәләри икинчи дәрәчәли әһәмиjjәт кәсб едәнләр үчүн валjута сығортасы нормал һалдыр.

Валjута мөһтәкирлиjи. Валjута мөһтәкирлиjинин игтисади әсасы валjута мәзәннәсинин кәләчәкдә нечә олачағы һаггында гejри-мүәjjәнликдир. Башга сөзлә мәзәннәнин кәләчәкдә нечә олачағы һаггында мүхтәлиф еһтималлар мөвчуд олур вә белә вәзиjjәтдән бә'зи мөһтәрикләр газанч әлдә едир, дикәрләри исә зәрәрлә чыхырлар.

Мөһтәкир арбитражчыдан фәргли олараг валjута мәзәннәсинин кәләчәкдә нечә олачағы һаггында еһтималлар ирәли сүрүр вә газанч әлдә етмәк үчүн мүддәтли валjута алыб, сатыр.

Даһа дәгиг десәк, мөһтәкир дәjәри дәрһал өдәнилән базардан валjута алыр, мүәjjән мүддәт көзләjир вә еһтималы дүз чыхарса ону мүәjjән газанчла сатыр. О бу заман арбитражчыдан фәргли олараг мүәjjән риск алтына кирир.

Мөһтәкир, валjута мәзәннәсинин кәләчәкдә ашағы дүшәчәjинә әминдирсә о валjута үзрә мүддәтли сатыш мүгавиләси бағлаjыр. Лакин бу анда онун мүгавилә илә тәәһһүд етдиjи мигдарда валjутасы олмур. Әкәр мөһтәкирин еһтималы дүз чыхарса тәәһһүд анындакы учуз мәзәннә илә бир аз сонра мөвчуд олачаг jүксәк мәзәннә арасындакы фәрг онун газанчыны тәшкил едәчәкдир. Онун еһтималы дүз чыхмазса , jәни, әксинә , валjута мәзәннәси jүксәләрсә о зәрәр әлдә етмиш олачагдыр.

Валjутаjа олан тәләб вә тәклиф. Валjутаjа олан тәләб, үмумиjjәтлә "асылы" , "төрәмә" (derived) бир тәләбдир. Чүнки, валjута (бә'зи истисналар олмагла) әслиндә билаваситә өзү үчүн деjил, онун васитәсилә мал вә хидмәт са-

тын алмаг үчүн тәләб едилир. Өлкәнин сакинләри (резидентләри) валјутаны әчнәбиләрә олан борчунун өдәнилмәси үчүн тәләб едирләр. Харичә борчу олмаг, мал вә хидмәт идхалы, харичдә туризм хәрчләри , харичдән дашынмаз әмлак , пај сәнәдләри вә истиграз сатын алмаг, харичә капитал гојулушу, фаиз дәрәчәләриндән јарарланмаг вә нәһајәт валјута мәзәннәсинин дәјишмәсиндән газанч әлдә етмәк мәгсәдилә харичи банклара пул гојмаг харичи валјутаја тәләб јарадыр.

Валјутаја олан тәләб валјута мәзәннәләриндә олан азалма илә тәрс мүтәнасиб олараг артыр. Валјута мәзәннәси артырса валјутаја олан тәләб бир гајда олараг азалыр. Чүнки, јүксәк мәзәннә өлкәдән борч өдәјәнләри мә'лум мигдар харичи валјута үчүн даһа чох милли пул вермәјә мәчбур едир.

Валјутаја олан тәләбә ашағыдакы амилләр тә'сир едир:

1. Харичи өлкәләрдән идхал едилән мал вә хидмәтләрин мигдары вә гијмәти;

2. Харичи өлкәләрә өдәниләчәк борчларын мигдары;

3. Харичә капитал гојулушларынын мигдары.

Валјута тәклифинә әсас е'тибары илә бир өлкәнин башга өлкәдән алачаглары тә'сир едир. Өдәниш балансынын активи пассивиндән чох олдугда өлкә дикәр өлкәләрдән алачаглыдыр. Ихрачатдан өлкәнин алачаглары артыр. Капитал ихрачында исә валјута тәклифи дејил, валјута тәләби јараныр. Бүтүн хидмәт кәлирләри, харичи туристләрин өлкәдә хәрчләдикләри, харичдән алынан јардымлар, валјута тәклифини артырыр. Гыса дејилсә валјута тәклифи һәр һансы бир шәкилдә әлдә едилән вә милли пула чевирмәк үчүн валјута базарына дахил олан харичи валјуталардан ибарәтдир.

Өлкәдә валјута мәзәннәси јүксәлдикдә адәтән валјута тәклифи артыр. Чүнки, јүксәк мәзәннә өлкә сакинләринин (алачагларын) даһа чох милли пул әлдә етмәсинә шәраит јарадыр. Беләликлә, валјута тәклифи валјута мәзәннәси илә дүз мүтәнасибдир. Валјута тәклифинә: 1) харичи мал вә хидмәт ихрачы; 2)харичдән алынан харичи борч вә јардымларын мигдары; 3) харичиләрин өлкәјә капитал гојулушларынын мигдары тә'сир көстәрир.

Валјута мәзәннәси валјута базарында валјута тәләб вә тәклифи илә мүәјјән едилир. Башга сөзлә, бүтүн гијмәтләр кими валјутанын "гијмәти" дә чәми тәләбин чәми тәклифә бәрабәр олдуғу нөгтәдә формаланыр. Валјута мәзәннәси азалдыгда валјута тәклифи азалыр, вә әксинә валјута тәләби артыр.

3. Валјута мәзәннәсинә тә'сир едән амилләр.

Валјута мәзәннәси бејнәлхалг тәсәррүфат әлагәләри системинин ән һәссас саһәсидир вә онун вәзијјәтинә демәк олар ки, өлкәнин игтисади инкишафыны мүәјјән едән бүтүн амилләр бу вә ја дикәр дәрәчәдә тә'сир едир. Бу амилләр ичәрисиндә пул күтләсинин хүсуси ролуну гејд етмәк лазымдыр.

Пулун мигдар нәзәријјәси. Валјута мәзәннәси вә бејнәлхалг өдәмәләрин вәзијјәти милли пул базарынын вәзијјәти илә сыхы әлагәдардыр. Артыг чохдан сүбут олунмушдур ки, тәдавүлдәки пулун һәчми нә гәдәр чохдурса онун дәјәри истәр беј-

нәлхалг аләмдә, истәрсә дә милли базарда бир о гәдәр ашағыдыр.

Ајдындыр ки, тәләб пул базарында пулун мүбадилә васитәси кими истифадә олунмасы нәтичәсиндә јараныр. Мал вә хидмәтләрин мүбадиләси үзрә сөвдәләшмәләри һәјата кечирмәк үчүн һәмишә мүәјјән мигдар пул нәгдијјәси тәләб олунур. Бу мигдар сөвдәләшмәләринин һәчминдән аслыдыр вә истеһсал олунан мәчмуу милли мәһсулун (ммм) мигдары илә сыхы әлагәдардыр.

Әкәр игтисади акент АБШ-да истеһсал олунмуш мал алмаг истәјирсә о АБШ-да вә ја дикәр башга бир өлкәдә јашамасындан аслы олмајараг АБШ доллары әлдә етмәјә чалышачагдыр. Беләликлә, истәр өлкә дахилиндә, истәрсәдә харичдә доллара олан тәләб АБШ-ын МММ-нун бир һиссәсини сатын ала билмәк һүгугу демәкдир.

Өлкәнин милли мәһсулу вә милли валјутасына олан тәләб арасындакы әлагә пулун мигдар нәзәријјәсиндә әсас рол ојнајыр. Мигдар нәзәријјәси тәнлији белә бир мүддәаја әсасланыр: һәр һансы бир өлкәдә пул тәклифи пула олан тәләбә бәрабәрдир ки, бу да минимум дәјәринә дүз мүтәнасибдир. Өлкә үчүн вә дикәр бүтүн өлкәләр үчүн пулун мигдар нәзәријјәси ашағыдакы ики гоша тәнликдә өз эксини тапыр:

$M = к * р * у$, вә

$M = к_f * p_f + y_f$

Бурада М вә M_f-пулун дахили вә харичи тәклифи, Р вә P_f -гијмәтләрин сәвијјәси, у вә y_f -реал (сабит гијмәтләрлә) милли мәһсул, k вә k_f -исә һәссаслыг әмсалыдыр.

Бурада, М бир гајда олараг өлкәнин јалныз вåлјута сијасәти илә мүәјјән едилир, у исә тәклифә тә'сир едән амилләрдән (әмәк мәһсулдарлығы, гураглыг вә с.) асылыдыр.

Мигдар нәзәријјәси тәнлији өлкәләр арасында гијмәт сәвијјәси нисбәтини мүәјјән етмәк үчүн истифадә едилә биләр:

$$P:P_f=(M:\dot{M}_f)\ (K_A:K)(Y_f:Y)$$

Лакин, гејд етмәк лазымдыр ки, көстәрилән амил өлкәләр арасында валјута мәзәннәсини мүәјјән едән һеч дә әсас амил дејилдир. Бурада алычылыг габилијјәти паристети өзүнүн хүсуси ролуну ојнајыр.

Алычылыг габилијјәти паритети.(АГП)

Ики валјутанын мүбадилә нисбәтинин әсасыны тәшкил едән вә мүвафиг өлкәләрдә валјута мәзәннәси динамикасыны гијмәт нисбәтиндәки дәјишикликләрлә әлагәләндирән алычылыг габилијјәти паритети нәзәријјәси мөвчуддур. Нәзәријјәнин әсасында белә бир идеја дајаныр ки, бејнәлхалг тичарәт бу тичарәтдә иштирак едән әсас малларын гијмәтләринин һәрәкәтиндә өзүнү көстәрән фәргли мејлләри тәнләшдирир. АГП нәзәријјәси өз эксини ашағыдакы тәнликдә тапыр:

$$P=r*P_y \ \text{јахуд}\ r=P:P_f$$

Бурада r- харичи валјутанын долларла (јахуд фунт стерлиглә) гијмәтини экс етдирән валјута мәзәннәсидир. P вә P_f исә бу өлкәдә вә бүтүн дикәр өлкәләрдә гијмәт сәвијјәсини (милли валјута илә) экс етдирир.

АГП нәзәријјәси XX әсрин 20-чи илләриндә гә'ти олараг формалашмышдыр. Һәмин нәзәријјәдән истифадә едәрәк игтисадчылар Авропа дөвләтләринә рәсми валјута мәзәннәсинин, јахуд дахили гијмәтләрин сәвијјәсини нечә дәјишдирил-

мәси һагтында төвсијјәләр верирдиләр. Һәлә биринчи дүнја мүһарибәси дөврүндә инфлјасија нәтичәсиндә бу мәсәлә олдугча актуал иди. Сонралар тәсбит олунмуш мәзәннәләр тәтбиг едилдикдән сонра онун актуаллығы итмишдир. 1971-чи илдән дәјишкән валјута мәзәннәләри тәтбиг олунмаға башладыгдан сонра нәзәријјәјә мараг јенә артмышдыр.

АГП нәзәријјәси өз емпирик тәсдигини алмышдыр. Биринчиси, о јүксәк инфлјасија сүр'әтинә малик олан өлкләрдә гијмәтләри вә валјута мәзәннәсини тәһлил едәркән фајдалы олур вә бу һалда демәк олар ки, "ишләјир". Гипер инфлијасија шәраитиндә исә дахили гијмәтләр индекси вә милли валјутанын мәзәннәси әслиндә үст-үстә дүшүр. Икинчиси, мүхтәлиф өлкәләрдә инфлијасија сәвијјәси вә валјута мәзәннәсинин динамикасы арасында коррелјасија узунмүддәтли дөвр (10 илдән чох вахт әрзиндә) үчүн мөвчуддур.

Гысамүддәтли дөвр әрзиндә нәзәријјә хүсусән инфлијасија сәвијјәси ашағы олан өлкләрдә өз кифајәт гәдәр тәсдигини алмамышдыр. Буна бахмајараг нәзәријјә узунмүддәтли дөвр әрзиндә өзүнү кифајјәт гәдәр доғрулдур.

Пул күтләси валјута мәзәннәсинә нечә тә'сир едир?

Бу тә'сири Бөјүк Британијанын мисалында изаһ едәк. Фәрз едәк ки, сәрт пул сијасәти јеритмәклә бу өлкә фунт стерлинг тәклифини (күтләсини) 10% азалтды. Фунт стерлинг мигдарынын азалмасы онун дәјәринин артмасына сәбәб олачагдыр. Сәрт пул сијасәти (буна бә'зән мәһдудлашдырычы пул сијасәти дә дејирләр) өлкәдә банк системи еһтијатларыны азалдачагдыр ки, бу да банклары мәчбур едәчәкдир ки, кредити даһа ағыр шәртләрлә версин, стерлинг вә банк депозитләринин һәчмини азалтсын. Бунлар исә пул күтләсинин

әсасыны тәшкил едир. Кредит шәртләринин ағырлашмасы борч имканларыны писләшдирир, пула олан мәчму тәләби, мәһсул бурахылышыны, иш јерләринин сајыны вә үмуми мәсрәфләри азалдыр. Мәһсул бурахылышы вә иш јерләринин азалмасы бир мүддәт сонра гијмәтләрин тәхминән 40% ашағы дүшмәсинә сәбәб олачагдыр. Бу заман дәрһал вә узун преспективләр үчүн ф.ст. дәјәри јүксәлмәлидир. Беләләликлә, пул тәклифинин 10% азалдылмасы сон нәтичәдә ф.ст. дәјәринин 10% артмасына кәтириб чыхарачагдыр. Бу заман фаизләрин дәгиг ујғун кәлмәси јалныз узун преспективдә мүмкүндүр.

Реал кәлирләрин валјута мәзәннәсинә тә'сири. Фәрз едәк ки, Бөјүк Британијада реал кәлирләр ади һалларда олдуғундан 10% чох артмышдыр. Бу, мәсәлән, дәниздә јени нефт јатагларынын кәшфи илә әлагәдар ола биләр. Әлавә нефт сатышы фунт стерлингә јени тәләб јарада биләр. Мигдар нәзәријјәсинә көрә кәлирин 10% артмасы нефт әмәлијјатлары үчүн фунт стерлингә тәләбин 10% чохалмасы илә нәтичәләнәчәкдир.

Милли кәлир һөкүмәт тәрәфиндән әлавә хәрчләр чәкилмәси (әлавә капитал гојулушлары) вә ја үмуми тәләбин дәјишилмәси нәтичәсиндә дә арта биләр. Милли кәлирин бу чүр артмасы да ф.ст. дәјәринин чохалмасына сәбәб олур. Әлавә пуллар идхалын артырылмасына сәрф едилдикдә бу даһа габарыг өзүнү көстәрир. Бу заман нәзәрә алмаг лазымдыр ки, дахили тәләбин артмасы нәтичәсиндә милли кәлирин чохалмасы валјута мәзәннәсини ашағы салыр.

Валјута мәзәннәсинә тә'сир едән дикәр амилләр. Пул базарында пула олан тәләби мүәјјән едән амилләр дә валјута мәзәннәсинә чидди тә'сир едир. Валјута базары хүсусән фаиз

дәрәчәләринин тә'ситинә чох һәссасдыр. Фаиз дәрәчәләринин мәзәннәјә тә'сир механизмини нәзәрдән кечирәк. Әкәр, јерли фаиз дәрәчәләри 1% артмыш, харичдә исә дәјишмәз галмышдырса, инвесторлар базарда Spot долларлары сатын алмаға чалышырлар. Валјутаја саһиб олмагдан әлдә едилән мәнфәәтин бир һиссәси вә онун кәләчәк мәзәннәси үзрә риск бу валјутада сәһм вә истигразлары гысамүддәтли депозитләрә гојулмасындан алынан фаиз үзриндә гурулур. Беләликлә, көстәрилән доллар Spot мәзәннси үчүн өлкәдә фаиз дәрәчәләринин артмасы инвестисијалара доллары чәзбедичи едир. Доллара дигтәтин артмасы онун мәзәннәсини Spot базарында артырыр. Һәр шеј чох садәдир: долларла фаиз дәрәчәләринин артымы американ валјутасыны даһа чәлбедичи едир вә доллары фаизлә борч вермәјә сәрфәли едир.

Пул мүбадилә васитәсиндән башга јығым, дәфинә васитәси ролуну да ојнајыр. Пулун бу функсијасы валјута мәзәннәси вә валјута тичарәтиндә өзүнә мәхсус рол ојнајыр. Јығым васитәси ролуну ојнајан һәтта гејри-пул активләри дә әввәлчә һәр һансы бир валјутада сатын алыныр ки, бу да пула олан тәләби артырыр. Һәр һансы бир валјутада, о чүмләдән милли валјута мәзәннәсинин һәрәкәтинә тә'сир көстәрир.

4.Валјута сијасәти.

Валјута сијасәти дүнја тәссәрүфат әлагәләри системиндә игтисадијјатын дахили вә харичи динамик таразлығыны тә'мин етмәк, бејнәлхалг өдәмәләри мүәјјән бир сис-

тем дахилиндә јеринә јетирмәк вә харичи өдәниш балансыны тәнзимләмәк мәгсәдилә һөкүмәтин һәјата кечирдији тәдбирләрин мәчмуудур.

Дөвләт өз валјутасынын мәзәннәсини вә дикәр дөвләтләрлә малијјә сөвдәләшмәләрини нечә идарә етмәлидир?

Өлкәдә макроигтисади сабитлији тә'мин етмәк мәгсәдилә валјута проблемләрини һәлл етмәк үчүн мүтәхәссисләр ашағыдакы беш вариантын мүмкүнлүјүнү гејд едир:

1. Валјута мәзәннәсини вә јахуд милли игтисадијјатын шәртләрини дәјишдирмәдән өдәниш балансы кәсиринин малијјәләшдирилмәси.

Бурада ики вариант мүмкүндүр:

а) мүввәгәти малијјәләшдирмә: әкәр балансдакы таразлығын позулмасынын мүввәгәти олдуғу мә'лумдурса садәчә олараг мөвчуд еһтијатлара әл атмаг олар. Лакин, бу заман тәдбир көрмәк лазымдыр ки, еһтијатларын азалмасы дахили базарда пул тәклифинә тә'сир көстәрмәсин. Сонра еһтијатларын сәвијјәсинин бәрпа олунмасыны вә балансда таразлығын јаранмасыны көзләмәк лазымдыр;

б) Әкәр өлкәнин валјутасы һесаблашма васитәси кими чыхыш едирсә вә бејнәлхалг аләмдә апарычы валјуталарындандырса, о заман өлкә бир мүддәт өдәниш балансынын кәсириндән нараһат олмаја биләр.

2. Валјута нәзарәти: дөвләт валјута сијасәтиндә дикәр ифратчылыға кедәрәк өлкәнин харичлә бүтүн сөвдәләшмәләринә нәзарәт едәр. Мәсәлән, о валјута мәзәннәсини дәјишмәдән резидентләрин харичдәки мәсрәфләри үчүн харичи валјута дәјишмәк имканларыны мәһдудлашдыра биләр.

3. **Дәјишкән валјута мәзәннәләри:** өлкә валјута базарына имкан верәр ки, мүстәгил олараг валјута мәзәннәсини мүәјјән етсин вә автоматик олараг таразлығы тә'мин етсин.

4. **Даими тәсбит олунан мәзәннәләр:** рәсми даирәләрдә тәсбит олунмуш валјута мәзәннәсинә ујғунлашмаг үчүн игтисадијјатда дәјишикликләр едә биләрләр. Әкәр өлкә харичдә хроники олараг чәтинлик чәкирсә вә әчнәбиләр бу өлкәнин валјутасындан имтина едирләрсә, пул күтләси тәклифини валјута еһтијатларыны азалтмагла мәһдудлашдырмаг, гијмәтләри ашағы салмаг вә кәлирләри азалтмагла дефлјасија сијасәти јеритмәк олар. Бу сијасәт тәсбит олунмуш паритети дәјишмәдән харичи валјутаја олан тәләб вә тәклиф арасында таразлыг јаранмасына гәдәр давам етдирилмәлидир. Өдәниш балансында таразлыг позулдугда белә сијасәтин јеридилмәси "классик дәрман" адландырылыр.

5. **Валјута мәзәннәләриндә гаршылыглы күзәшт:** өлкә 3 вә 4-чү маддәләри бирләшдирмәклә тәнзимләмәни гисмән өз валјутасынын мәзәннәсинин һәрәкәти илә һәјата кечирә биләр. Бу заман да ики вариант мүмкүндүр.

а) Валјута паритетини дәјишдирмәклә, јахуд Бреттон-Вудс системиндә нәзәрдә тутулдуғу кими: Бу заман өлкә тәсбит олунмуш валјута мәзәннәсини 4-чү маддәдә көстәрилән гајдада игтисадијјатда аз дәјишиклик етмәклә дәстәкләјир. Лакин, бу дәјишикликләр кифајәт етмәзсә валјута девалвасија едилир вә тәсбит олунмуш јени рәсми мәзәннә мүәјјән едилир. Девалвасија – ганунверичилик јолу илә милли пул ваһидинин гызыл мәзмунунун јахуд өлкәнин милли валјутасынын рәсми мәзәннәсинин гызыла јахуд башга валјуталара нисбәтән ашағы салынмасыдыр.

б) идарә олунараг дәјишән валјута мәзәннәси: рәсми дөвләт органлары бу һалда јени паритет јаранана гәдәр валјута мәзәннәсини тәдричән дәјишдирирләр. Јени паритетә доғру ирәлиләдикчә, онлар милли валјутаны әввәлчәдән нәзәрдә тутулдуғу вә е'лан олундуғу мигдарда девалвасија едә биләрләр, јахуд зәрури һалларда әввәлләр нәзәрдә тутулдуғу интерваллара мәзәннәни бөјүк мигдарда ашағы сала биләрләр вә јахуд мәзәннәни әввәлләр е'лан олунмуш мигдарда һәр күн ашағы сала биләрләр. Бу заман һөкүмәт ејни заманда игтисадијјатын јени шәраитә ујғунлашмсы вә вајлута базарында малијјә васаити ахтарылмасы үчүн тәдбирләр көрүр. Өлкәләрин валјута сијасәтинин тәһлили көстәрир ки, илк ики вариант мәһдуд характерә малик олдуғу үчүн тәчрүбәдә там шәкилдә тәтбиг едилир. Сон үч вариантда исә валјута сијасәти валјута мәзәннәси системләри чәрчивәсиндә һәјата кечирилир.

5. Валјута мәзәннәси системләри.

Валјута мүнасибәтләри тарихиндә үч әсас валјута мәзәннәси системи мөвчуд олмушдур:

1. 1879-1934-чү илләрдә (биринчи дүнја мүһарибәси илләриндән башга) гызыл стандарты вә јахуд сабит валјута мәзәннәси системи;

2. 1944-1971-чи илләрдә фәалијјәтдә олан Бреттон-Вудс вә јахуд тәнзимләнә билән валјута мәзәннәси системи адланан системдир. Һәр ики систем тәсбиг олунмуш сабит валјута мәзәннәси системи иди. Анчаг икинчи систем валјута мәзәннә-

ләринин вахташыры олараг дәгигләшдирилмәсинә јол верирди.

3. 1971-чи илдән е'тибарән дәјишкән, сәрбәст далғаланан (fluctuationg), чевик (flexble) вә јахуд үзән (floating) валјута мәзәннәси системи. Бу систем әслиндә идарә олунараг дәјишкән (үзән, далғаланан) валјута мәзәннәси системи адланыр. Чүнки, дөвләтләр өз валјуталарынын дәјәринә тә'сир көстәрмәк үчүн валјута базарынын фәалијјәтинә тез-тез мүдахилә едирләр.

Гызыл стандарты (сабит валјута мәзәннәси) системи. Тарихән өдәниш баланслары гызыл стандарты әсасында тәсбит олунмуш валјута мәзәннәләринин көмәји илә тәнзимләнирди. Бу системдә милли валјутанын дәјәри гызылын чәки ваһиди әсасында мүәјјән едилирди вә мөһкәм тәсбит олунурду. Белә систем, XIX әсрин ахырларында гә'ти олараг формалашды вә Алманија, Италија, Франса, Норвеч, Һолландија, Данимарка вә Исвечдә һаким системә чеврилди. Кечән әсрин 90-чы илләриндә АБШ, Јапонија вә Русија да һәмин системә бирләшди. Һәмин өлкәләрдә кағыз банкнотлар сәрбәст шәкилдә гызыла дәјишдирилирди.

Гызыл стандартында инкилис фунт стерлинги 113,0016 грам халис гызыл мәзмуна малик иди. АБШ доллары исә 23, 22 грама бәрабәр иди. Бу һесабла бир фунт 4,87 долдлар тәшкил едирди. Бир сыра Гәрб игтисадчылары бу системә гајыдылмасы зәрурилијини сүбут етмәјә чалышдыглары үчүн һәмин системин үстүн вә мәнфи чәһәтләрини ајдынлашдырмаг лазымдыр.

Ашағыдакы шәртләри көзләјән өлкәләрдә гызыл стандарты гәбул едилмиш һесаб олунурду:

1. Милли пул ваһидинин мүәјјән гызыл мәзмуну мүәјјән едилмәли иди;

2. Өз гызыл еһтијатлары илә пулун дахили тәклифи арасында сәрт нисбәт тә'мин едилмәли иди;

3. Гызыл идхалы вә ихрачы сәрбәст олмалы иди.

Һәр бир өлкә өз пул ваһидинин гызыл мәзмунуну мүәјјән етдији үчүн мүхтәлиф милли валјуталар өз араларында тәсбит олунмуш мүәјјән нисбәтә малик идиләр вә "гызыл нөгтәләри" адланан мәзәннә һүдудлары ичиндә сабит галырдылар.

Гызыл стандарты системинин үстүнлүкләри:

1. Сабит валјута мәзәннәси бејнәлхалг коммерсија әмәлијјатларында гејри-мүәјјәнлији вә рисги азалдыр вә бунунла да бејнәлхалг тичарәтин кенишләнмәсини тәшвиг едир.

2. Гызыл стандарты өдәниш балансы кәсирләри вә активләрини автоматик олараг тәнзимләјир.

Биринчи дүнја муһарибәси башлајана гәдәр гызыл стандарты системи мүвәффәгијјәтлә тәтбиг олунурду (бахмајараг ки, өдәниш балансы мүвазинатыны тәнзимләмә механизми һеч дә нәзәријјәдә олдуғу кими һәјата кечирилмирди).

Эксәр дүнја дөвләтләринин валјута сијасәти 1918-чи илдән сонра ики мүһүм сарсынтынын: биринчи дүнја муһарибәси вә 1929-1933-чү илләрин Бөјүк депрессијанын тә'сири алтында формалашды.

Аврола өлкәләриндә һәрби хәрчләрин артмасы нәтичәсиндә пул күтләсинин кәскин чохалмасы милли һөкумәтләри мәчбур етди ки, милли валјутанын гызыла дәјишдирилмәсини дајандырсын.

30-чу илләрдә бүтүн дүнјаны әһатә етмиш "Бөјүк депрессија" гызыл стандарты системинин ифласа уғрамасыны даһа

да сурәтләндирди. Истеһсал вә мәшғуллуг үзрә көстәричиләр писләшдикчә һәр бир өлкә өдәниш балансы кәсирләринин даһа да артмасындан горхараг, кениш һимајәчилик тәдбирләри һәјата кечирирди. Чүнки өдәниш балансы кәсиринин артмасы гызылын харичә ахмасына вә мүвафиг олараг ишкүзар активлијин азалмасына сәбәб олурду. Она көрә дә гызыл стандарты системини тәтбиг едән мүхтәлиф өлкәләр ихрачаты тәшвиг етмәк вә идхалаты азалтмаг үчүн өз милли валјуталарыны гызыла нисбәтән девалвасија етмәјә чалышырдылар. Бу девалвасијалар гызыл стандарты системинин әсасларыны сарсытды вә систем ифласа уғрады.

Гызыл стандарты системинин башлыча нөгсаны өлкә игтисадијјатында харичи мүвазинатын тә'мин олунмасы механизми илә әлагәдардыр. Бу мүвазинат нәзәријјәдә нәзәрдә тутулдуғу кими гијмәт сәвијјәси, милли кәлир вә пул мигдарында өзүнү көстәрән дәјишмәләр илә тә'мин олуна билмирди. Вә бу стандарты гәбул едән өлкәләр бир тәрәфдән ишсизлијин артмасы вә кәлирләрин азалмасы, дикәр тәрәфдән исә инфлјасија кими һеч дә хошакәлмәјән макроигтисади просесә мә'руз галырдылар. Онлар ејни заманда мүстәгил пул сијасәти јеритмәк имканындан мәһрум идиләр. Өлкәнин пул сијасәти әслиндә харичи валјутаја олан тәләб вә тәклифдә өзүнү көстәрән дәјишикликләр илә мүәјјән едилирди. Нөгсанлардан бири дә о иди ки, һәмин систем системин үзвләриндән биринин өз гызыл еһтијаты гуртарана гәдәр мөвчуд ола биләрди. Чүнки, рәсми еһтијат ролуну гызыл ојнадығы үчүн, јалныз бу еһтијатлар олдугда һәмин дөвләтләр өз тәәһһүдләрини јеринә јетирә биләрдиләр.

Бреттон-Вудс (тәнзимләнән валјута мәзәннәси) системи. 30-чу илләрин "Бөјүк иггисади бөһраны", бу бөһранла әлагәдар ајры-ајры дөвләтләрин бејнәлхалг тичарәтә гојдуглары сәддләр вә сонралар исә икинчи дүнја мүһарибәси дүнја тичарәти вә дүнја пул системини көкүндән сарсыдыб тамамилә алт-үст етди.

1944-чү илдә јени дүнја валјута системинин әсасларыны ишләјиб һазырламаг үчүн АБШ-ын Бреттон-Вудс шәһәриндә мүттәфиг дөвләтләр бејнәлхалг конфранс чағырдылар. Конфрансда Бреттон-Вудс системи адланан идарә олунан гаршылыглы әлагәдар валјута мәзәннәләри системинин јарадылмасы һаггында разылыға кәлинди. Јени систем көһнә гызыл стандарты системинин үстүнлүкләрини - тәсбит олунмуш валјута мәзәннәләрини горујуб сахламалы, онун нөгсанларыны (ағыр дахили макро-иггисади ујғунлашмалары) арадан галдырмалы иди. Конфрансда јени валјута системинә ишләрлик газандырмаг үчүн Бејнәлхалг Валјута Фонду (БВФ) јарадылмасы һаггында гәрар гәбул едилди.

Идарә олунан гаршылыглы әлагәдар валјута мәзәннәләри системинин әсасыны о тәшкил едирди ки, БВФ үзвләри гызыл стандарты ән'әнәсинә садиг галараг өз пул ваһидинин гызыл (јахуд доллар) мәзмунуну мүәјјән едир. Бунунла да о өз валјутасы илә дикәр үзв өлкәләрин валјуталары арасында валјута паритети мүәјјән етмиш олурду. Сонра, һәр бир өлкә өз валјутасынын мәзәннәсини дикәр валјутаја нисбәтән дәјишмәз сахламалы иди. Бу системи гәбул едән өлкәләр милли валјуталарыны сабит мәзәннә илә АБШ долларына бағлајырдылар. АБШ исә долларын дәјәрини гызылла (1 унсија гызыл=35 доллар) тәсбит етмиш вә белә мүбадилә нисбәтини өз өһдә-

синә көтүрмүшдүр. Милли валјута долларын паритети әтрафында јалныз $^{+-}1\%$ (1971-чи илин декабрындан - 2.25%) далғалана биләрди. Долларын гызыл паритети дәјишә биләрди. Бүтүн дикәр кәнарлашмалар вә паритетин өзүнүн рәсмән дәјишдирилмәси (девалвасија вә ја ревалвасија јолу илә) јалныз БВФ-нун разылығы илә ола биләрди.

Бреттон-Вудс бејнәлхалг валјута системинин әсас принсипләри:

а) Бејнәлхалг тәшкилатлар саһәсиндә: Валјута үзрә бејнәлхалг әмәкдашлығын артмасы мә'лум функсијалара малик олан бејнәлхалг тәшкилатларын (Бејнәлхалг Валјута Фонду вә Бејнәлхалг Бәрпа вә Инкишаф банкы- Дүнја банкынын) јарадылмасыны зәрури етмишдир.

б) Валјута мәзәннәсинин режимләри саһәсиндә: Валјута мәзәннәләри гыса мүддәт әрзиндә дөвләтләр арасында сабит галмалы, лакин "структур гејри-таразлығы" јарандығы һалда тәнзимләнмәли иди. Она көрә дә бу систем сабит, лакин идарә олуна билән валјута мзәннәси системи адланырды.

в) Бејнәлхалг валјута еһтијатлары саһәсиндә: сабит, лакин тәнзимләнә билән валјута мәзәннәсинин сарсылмадан ишләјә билмәси үчүн өлкәләрин кифајәт гәдәр бејнәлхалг нәгдијјә (ликвид) еһтијатларына еһтијачы вардыр. Она көрә дә белә еһтијатларын јарадылмасы гәрарлашдырылмышдыр.

г) Милли валјуталарын дөнәрлилик принсипи гәбул едилмишдир. Чүнки, дүнјада рифаһ сәвијјәсинин јүксәлдилмәсинин мүһүм шәрти олан бејнәлхалг тичарәтин сәрбәстләшдирилмәси вә милли валјуталарын дөнәрли вәзијјәтинә кәтирилмәси вачибдир.

БВФ системин јухарыдакы принсипләр әсасында ишләмәсини тә'мин етмәјә мә'сул һесаб едилмишдир. Фондун үзвләри өдәниш балансында "структур позунтусу" өзүнү көстәрдији һалда БВФ-нун ичазәси илә милли валјуталарын паритетини 10%-дән чох дәјишдирә биләрдиләр. 10%-дән аз дәјишикликләр үчүн фондун ичазәси тәләб олунмурду.

БВФ-нун Бреттоң-Вудс системиндә үч әсас вәзифәси вардыр:

1. Милли валјуталар арасында системли әлагәләри тә'мин етмәк вә валјута базарында јаранан проблемләрин һәлли јолуну тапмаг;

2. Өдәниш балансынын чари әмәлијјатлар бөлмәсиндәки маддәләр үзрә тәтбиг едилән валјута нәзарәтини арадан галдырараг, бүтүн милли валјуталарын бир-биринә сәрбәст чеврилмәсини тә'мин едән бир игтисади систем јарадылмасыны тә'мин етмәк;

3. Өдәниш балансы мүвәггәти кәсирлә бағланан үзв дөвләтләрә нәгдијјә мәнбәләри тапараг, кәсирләри арадан галдырмаг үчүн тәдбирләр көрмәк, баланс кәсирләри мүвәггәти олмајыб "структур-позунтусу" маһијјәти дашыјан өлкәләрә валјута мәзәннәләрини дәјишмәк һаггында төвсијјәләр вермәк.

Бреттон-Вудс системи бејнәлхалг еһтијат шәклиндә гызыл вә доллардан истифадә олунмасыны нәзәрдә тутурду. Гызылын бејнәлхалг еһтијат кими истифадә олунмасы онун гызыл стандарты дөврүндә ојнадығы рол илә әлагәдар иди. Доллар исә белә бир рола ики сәбәбә көрә лаиг көрүлмүшдүр:

1. АБШ икинчи дүнја мүһарибәсиндән ән күчлү игтисадијјатла чыхмышдыр;

2. АБШ күлли мигдарда гызыл еһтијаты (1947-чи илдә дүнја рәсми гызыл еһтијатынын 70%-ни) топламышдыр вә 1934-1971-чи илләрдә харичи малијјә тәшкилатлары илә тәсбит олунмуш сабит гијмәтлә (1 унсија=35 долл.) гызыл алыш вә сатышы сијасәти јеридирди. Бунула да доллар тәгдим олунанда гызыла чеврилирди. Она көрә дә доллар гызылын әвәзедичиси һесаб едилирди. Бу систем бә'зән доллар стандарты да адланырды. Лакин, долларын дүнја валјута еһтијатынын тәркиб һиссәси кими истифадә олунмасы бејнәлхалг валјута әмәлијјатларынын иштиракчыларыны дилемма гаршысында гојурду. Буну 50-60-чы илләрдә јаранмыш вәзијјәт бүгүн ајдынлыгы илә изаһ едир. Өлкәләрдә гызыл проблеми онун мигдары илә әлагәдар өзүнү көстәрирди. Мә'лум олдуғу кими , дүнја гызыл еһтијатынын артымы чыхарылан гызылын һәчминдән асльщыр. Лакин, гызыл еһтијатынын артымы бир гајда олараг бејнәлхалг тичарәтин вә малијјә мүнасибәтләринин кенишләнмәсиндән кери галырды. Она көрә дә доллар дүнја валјута еһтијаты кими кетдикчә даһа бөјүк рол ојнајырды. Онда белә бир суал ортаја чыхырды: дөвләтләр еһтијат валјутасы кими доллары нечә әлдә едирләр? Чаваб исә ајдын иди: АБШ-ын өдәниш балансынын кәсирләри һесабына. Әчнәбиләрин әлиндә олан долларлар артдыгча вә буна мүвафиг олараг АБШ-ын гызыл еһтијаты азалдыгча долларын бејнәлхалг гызыл еһтијаты ролуна шүбһәләр артырды. АБШ долларын дүнја валјутасы статусуну горујуб сахламаг үчүн өдәниш балансы кәсирләрини азалдыб, арадан галдырмалы иди. Лакин, әкәр баш тутса иди, бу бејнәлхалг еһтијатларын азалмасына вә мүвафиг олараг бејнәлхалг тичарәтин вә малијјә әмәлијјатларынын мәһдудлашмасына сәбәб оларды.

Бу мәсәләләр 70-чи илләрин әввәлләриндә олдугча кәскинләшди. 15 август 1971-чи илдә АБШ президинги Р.Никсон өдәниш балансынын дурмадан артан кәсирләринин тә'сири алтында долларын гызыла конвертасијасы просесини (1 унсија =35 дол. дәјишдирилмәси гајдасыны) дајандырды. Бунунла да гызыл илә долларын бејнәлмиләл дәјәри арасында олан әлагәни гырды. Бреттон-Вудс системи АБШ-ын дәстәјиндән мәһрум олду вә ифласа уғрады.

Идарә олунараг дәјишкән валјута мәзәннәси системи.

Мә'лум олдуғу кими, бир тәрәфдән, өлкәләр арасында дәјишән игтисади мүнасибәтләр өдәниш баланслары кәсири вә мүсбәт галығларынын гаршысыны алмаг үчүн валјута мәзәннәләринин чевик дәјишдирилмәсини тәләб едир. Она көрә дә валјута мәзәннәси "үзә" билмәлидир. Дикәр тәрәфдән исә, валјута мөһтәкирлији әмәлијјатлары васитәсилә сүр'әтләндирилән валјута мәзәннәләриндә гысамүддәтли дәјишмәләр тичарәт вә малијјә ахынынын позулмасына сәбәб олурду. Она көрә дә БВФ-нун үзвләри 1976-чы илдә Јамајкада топланараг бејнәлхалг валјута системиндә вә БВФ-у һаггында әсас сазишдә принсипиал дәјишикликләр едилмәси һаггында разылыға кәлдиләр. Бу дәјишикликләрин әсас маһијјәти ондан ибарәтдир ки, үзв өлкәләр гәбул едилмиш принсипләр дахилиндә "сабит" вә ја "дәјишкән" мәзәннә системиндән сәрбәст олараг лазым билдикләрини сечә биләрләр. Лакин, һансы системи сечдикләри вә валјута мәзәннәси саһәсиндә едәчәкләри дәјишикликләр һаггында мүәјјән мүддәт әрзиндә фонда мә'лумат вермәлидирләр. БВФ һаггында әсас сазишдә едилән дәјишиклијә көрә фонд үзв өлкәләрин мәзәннә сијасәтини мүшаһидә алтында сахламаг вә онларын бу сијасәтинә истигамәт

верән "принсипләр" мүәјјән етмәк сәлаһијјәтини әлдә етди. Бу бахымдан Фонд тәрәфиндән мүәјјән едилмиш вә 1 апрел 1978 -чи илдән гүввәјә минмиш әсас принсипләр ашағыдакылардыр:

а) үзвләр өдәниш балансы кәсирләринин арадан галдырылмасына мане ола билән вә ја дикәр үзвләрә зәрәр верә билән шәкилдә валјута мәзәннәсинә вә ја бејнәлхалг валјута системинә мүдахилә едә билмәзләр;

б) мүдахилә зәрурәти јарандыгда, хүсусән һәр һансы дикәр үзв өлкәнин валјутасына мүдахилә едилдикдә бу үзвүн дә мәнафеи нәзәрә алынмалыдыр;

в) үзвләр валјута мөһтәкирлијинин гаршысыны алмаг мәгсәдилә валјута базарларына мүдахилә едәрәк, сабитлији тә'мин едән тәдбирләр көрмәлидирләр.

Јамајка разылашмасына көрә мүхтәлиф өлкәләрин мәркәзи банклары валјута мәзәннәләринин далғаланмасынын гаршысыны алмаг үчүн харичи валјутаны алыб сатмалыдырлар. Башга сөзлә мәркәзи банклар өз өлкәләринин валјутасынын гысамүддәтли мөһтәкир далғаланмаларыны "идарә етмәли", јахуд ону сабитләшдирмәлидирләр. Она көрә дә јени систем валјута мәзәннәләринә узунмүддәтли планда чевиклик хассәси вермәклә, онлары гысамүддәтли мөһтәкирлик далғаланмаларындан горујур.

Әслиндә јени систем хејли мүрәккәбдир. Дүнјанын апарычы валјуталары (АБШ вә Канада доллары, Јапон иени, фунт стерлинг) тәләб вә тәклифин дәјишән шәртләринә ујғун олараг "үздүјү" һалда, Авропа Игтисади Бирлији өлкәләринин чоху өз валјуталарыны бир-биринә "бағламаға"чалышырлар. Бундан башга бир чох зәиф инкишаф етмиш өлкәләр өз вал-

јуталарыны һәр һансы бир апарычы валјутаја бағлајырлар. Бә'зиләри исә өз валјутасыны коллектив валјута "сәбәтинә" бағлајырлар.

Системин ишләмә механизми. Системин тәмәл шәрти валјута мәзәннәсинин базарда күндәлик сәрбәст формалашмасы вә бу просесә дөвләтин мәһдудлашдырычы тәдбирләрлә мүдахилә етмәмәсидир. Систем белә бир идеја үзәриндә гурулмушдур ки, өлкәдә пула олан тәләб вә тәклифи валјута мәзәннәси тараэлајыр. Валјута мәзәннәсиндәки дәјишмәләр өдәмәләрдә олан кәсирләри идхалат вә ихрачат маллары, хидмәтләр вә гысамүддәтли капитал һәрәктләриндә дәјишиклик јарадараг тәнзимләјир.

Идарә олунараг үзән валјута мәзәннәси системинин идеал олараг нечә ишләдијини шәкил 6-дан әјани шәкилдә көрмәк олар.

Шәкилдә Азәрбајчанын Јапон иени илә әлагәдар валјута базарынын вәзијјәти өз әксини тапмышдыр.

Фәрз едәк ки, бу систем республикамызда халис шәкилдә тәтбиг едилир. Бу заман Азәрбајчанын валјута кәлирләринин Е нөгтәсиндән башлајараг артмасы нәтичәсиндә тутаг ки, Јапон малларына тәләб чохалмышдыр. Бу исә мүвафиг олараг Иенә олан тәләби T_0-дан T_1-гәдәр јүксәлтмишдир. Әввәлчә иенә олан тәләб вә тәклиф арасында таразлығын позулмаға башлама мејли өзүнү көстәрирди. Чүнки, 0.40 иен=1манат олдуғу һалда Азәрбајчана иенә олан тәләби 10 миллјард манатдан чох иди. Лакин, Азәрбајчан истеһлакчылары идхалат тәләбини тә'мин етмәк үчүн иен сатын алмаға башлајырлар. Бу исә иенә сатылан ихрачат малларынын гијмәтинин азалмасына сәбәб олачагдыр. Белә вәзијјәт исә Азәрбајчанын Јапонијаја

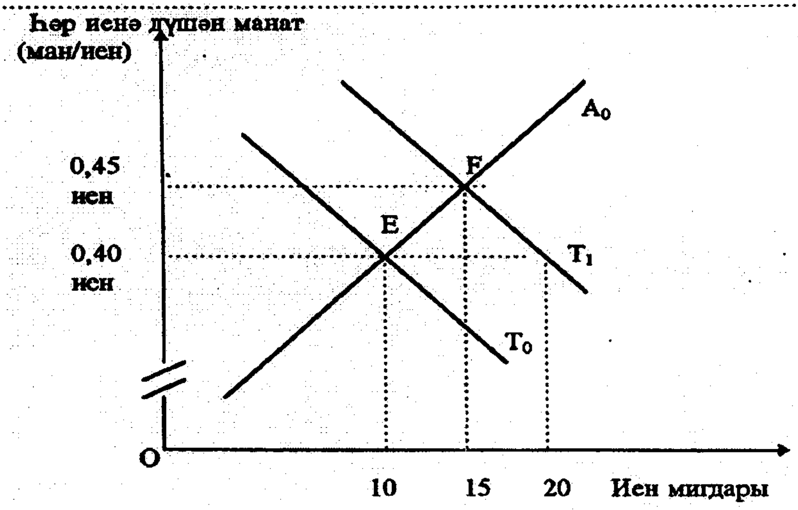

Шәкил 6

ихрачатыны тәшвиг едәчәкдир. Идхалатын да манатла гиjмәти артыр. Бу да өз нөвәбсиндә дахили истеһлакын азалмасына сәбәб олур. Һеч бир мәһдудиjjәт гоjулмадығы вә валjута мәзәннәси лазымы еластиклик көстәрдиjи һалда иенин өз дәjәрини итирмәси идхалат мәсрәфләринә нисбәтән ихрачат кәлирләрини чохалдыр. Бу исә өдәниш балансында өзүнү көстәрән геjри-таразлығын гаршысыны алыр. Белә вәзиjjәт шәкил 6-да 1 манат=0.40 иендән 1 ман=0.45 иенә гәдәр енәрәк өз дәjәрини итирдиjи F нөгтәсиндәки таразлыгда өз әксини тапмышдыр.

Идарә олунараг үзән валjута мәзәннәси системинин леһинә вә әлеjһинә кәтирилән аргументләр.

Ады чәкилән валjута системи сәрбәст базар игтисадиjjатынын вачиб шәртләриндән бирдир.

Һесаб едилир ки, бу систем ән аз мәсрәфлә мәнбәләрин ән сәмәрәли бөлкүсүнү тә'мин едир. Онун леһинә ашағыдакы аргументләр ирәли сүрүлүр:

1. Системин садәлији. Һесаб едилир ки, тәләб вә тәклифин шәртләринә һәссас олдуғу үчүн сәрбәст дәјишән валјута мәзәннәси базарын амилләринә чох чевик шәкилдә ујғунлашыр. Бу јолла һәр һансы бир өлкә валјутасынын базарда ифрат чохлуғу ја да чатышмазлығы асанлыгла арадан галхыр. Валјута мәзәннәси мәркәзи банкларын бүрократлары тәрәфиндән сү'ни олараг дејил, базар тәрәфиндән асан вә мәсрәфсиз мүәјјән едилир.

2. Мүтәмади тәнзимләмә. Сәрбәст валјута мәзәннәси базар шәртләриндәки дәјишмәләрә һәссас олдуғу үчүн үзән валјута мәзәннәси дә мүтәмади олараг тәнзимләнмәлидир. Базарда валјута мәзәннәсинин күндәлик тәнзимләнмәси игтисадијјаты јарана биләчәк узунмүддәтли мүвазинатсизлијин ағыр нәтичәләриндән хилас едир. Бреттон-Вудс системи белә бир е'тибарлы механизм јарада билмәмишдир. Она көрә дә валјута мәзәннәсинин тәнзимләнмәси еһтијачы бирдән-бирә вә бөјүк мигјасда гаршыја чыхырды. Бу исә чох вахт игтисадијјатда шок вәзијјәти јарадырды. Валјута мәзәннәсинин базар шәртләринин тә'сири алтында күндәлик вә мүтәмади тәнзимләмәси игтисадијаты белә рискләрдән азад едир.

3. Мүстәгил өлкәдахили сијасәт апарылмасы. Ады чәкилән системи мүдафиә едәнләр "үзән"мәзәннәнин өлкә игтисадијјатыны харичи амилләрдән ајырдығы фикрини дә ирәли сүрүрләр.Чүнки,бу системи тәтбиг едән дөвләтләр инфлјасија вә ја дефлјасија кими амилләрә әл атмадан өдәмәләрдә мүвазинат јарада билирләр. Бу системдә мүвазинат јаратмаг үчүн

олдугча чох вариантлы имканлар мөвчуддур. Өдәниш балансында мүвазинат јарадылмасы үчүн инфлјасија вә дефлјасија кими тәдбирләрдән истифадә олунмасы чох вахт өлкәни харичи амилләри дә нәзәрә алмаға мәчбур едир вә мүстәгил сијасәт јеридилмәсинә хәләл кәтирә билир.

4. **Пул сијасәтинин ролунун артмасы.** Системин дикәр бир фајдасы да өлкәдахили игтисади сабитлијин тә'мин олунмасында пул сијасәтинин ролунун артмасыдыр. Чүнки, үзән валјута мәзәннәси системиндә, пул сијасәти мал вә хидмәт һәрәкәтләринә, өлкәдахили мәсрәф сәвијјәсинә тә'сир көстәрир. Фәрз едәк ки, дурғунлугла мүбаризә апармаг үчүн фаиз сәвијјәси ашағы салынмышдыр. Бреттон-Вудс системиндә игтисади кенишләнмәјә јол ачан белә бир тәдбир капитал гојлушларынын артмасы илә нәтичәләнәчәкдир. Үзән валјута мәзәннәси системиндә исә белә пул сијасәти мал вә хидмәт ахынларыны да һәрәкәтә кәтирир вә өлкә игтисадијјатынын сағламлашмасына хидмәт едир.

Системин әлејһинә кәтирилән аргументләр. Елми даирәләр бу системин фајдаларынын һәлә јахшы өјрәнилмәли олдуғу фикрини ирәли сүрүрләр. Практикләр исә һесаб едирләр ки, онун фајдалылыг дәрәчәси мәһдуддур. Бу барәдә ашғыдакы аргументләр ирәли сүрүлүр:

1. **Еластиклик пессимизми.** Үзән мәзәннәләрин игтисадијјаты сабитләшдиричи ролу гәбул едилир. Чүнки, валјута базарында кифајәт гәдәр рәгабәт вар. Әсас тәләб вә тәклиф амилләри гијмәт дәјишмәләринә һәссасдыр. Белә еластиклик чәрчивәсиндә валјута мәзәннәсиндә баш верән чох аз нисби азалыб-чохалма тичарәт објекти олан малларын мигдарында әһәмијјәтли дәјишиклијә сәбәб ола билир. Лакин, еластиклик

зəиф олдугда валјута мəзəннəсиндəки дəјишиклијə малларын мигдар дјишмəлəри чох аз олур. Она көрə дə тичарəт ахынында əһəмијјəтли дəјишиклијə наил олмаг үчүн валјута мəзəннəсиндə дə əһəмијјəтли дəјишиклик тəлəб олунур.

2. Низамсыз валјута базары. Системин əлејһидарлары онун харичи тичарəти вə капитал гојлушларыны тəшвиг едə билмəдијини əн чидди нөгсаны һесаб едирлəр. Бу һалда үзəн мəзəннəлəрин гијмəт вə кəлирлəрдə гејри-мүəјјəнлик јарадараг малијјə рисклəрини даһа да артыдығы аргументи ирəли сүрүлүр. Үзəн мəзəннə системи валјута мөһтəкирлијинə дə јашыл ишыг јандырыр. Игтисади дурғунлуғун јаранмасы, јахуд сијаси гејри-сабитлик "чылғынлығынын" мејдана кəлмəсинə вə капиталын харичə ахмасына јол ача билир. Бунлар исə валјута мəзəннəсини нормал сəвијјəдəн ашағы салыр. Милли валјутанын дəјəрини итирмəјə башламасы мөһтəкирлəрдə белə бир фикир јарада билəр ки, јахын кəлəчəкдə девалвасија олачагдыр. Бу да милли валјутадан "гачмаг" мејли јаратмагла, онун даһа да гијмəтдəн дүшмəсини сүʼрəтлəндирə билəр. Белə далғаланма исə өз нөвбəсиндə тичарəтə вə капитал һəрəкəтинə чидди манечилик тəшкил едə билəр.

6. Валјута мəзəннəси системлəри (ВМС) тəчрүбəдə.

Бу вə ја дикəр валјута мəзəннəси системинин сечилмəси өлкə гаршысында дуран мүһүм проблемлəрдəн биридир. Бреттон-Вудс системинин 70-чи иллəрин əввəлəриндə сүгутундан сонра БВФ-на үзв олан өлкəлəр өз өлкəлəринин еһтијачла-

рына ујғун олараг ВМС-ни сәрбәст олараг сечирләр. Бу заман јухарыда көрдүјүмүз кими бир чох алтернативләр вардыр.

ВМС-ни сечәркән өлкә ики алтернативдән бирини сечир: 1. Өз валјутасынын сәрбәст үзмәси, јахуд да; 2. Онун һәр һансы бир валјутаја "бағланмасы" һаггында гәрар гәбул едир. Һәр ики алтернативин дә өз нөвбәсиндә бир нечә алтернативи мөвчуддур. Мәсәлән, өлкә үзән валјута системинә үстүнлүк верәрсә ашағыдакы үч вариантдан бирини сечмәлидир: 1) валјута мәзәннәсинин мүстәгил далғаландырыр; 2) өз валјутасыны дикәр өлкәләрин валјуталары илә бирликдә далғаландырыр вә ја; 3) валјута мәзәннәсини нисби инфлјасија дәрәчәләри әсасында мүәјјән едилмиш формулалар илә тәнзимләјир. Өлкә өз валјутасыны "бағламаг" сијасәтини гәбул едирсә ону һәр һансы тәк бир валјутаја, јахуд бир нечә валјутадан ибарәт валјута "сәбәтинә", ја да гызыла (бу вариант кечмишдә мөвчуд иди) бағланмасы кими алтернативләрдән бирини сечмәлидир.

БВФ-нун үзвләринин бир чохунун өз валјуталарыны бу вә ја дикәр валјуталара "бағламасына" бахмајараг әсас сәнаје өлкәләринин валјуталары 1973-чү илдән бу јана нәзарәтли (мәркәзи банкларын валјута базарына мүдахиләси илә) үзән ВМС-и әсасында фәалијјәт көстәрирләр.

ВМС сечиләркән әсас көтүрүлән меjарлар:

1. Өлкә игтисадијјатынын харичә ачыглыг дәрәчәси. ВМС-и сечиләркән бу амил чох мүһүм рол ојнајыр. Харичә ачыглыг дәрәчәси бир гајда олараг ихрачатын мәчмуу милли мәһсула нисбәти илә мүәјјән едилир. Нисбәтән гапалы һесаб едилән "хырда" тичарәтчи өлкәләр адәтән үзән валјута мәзәннәси системинә, харичә чох ачыг олан "бөјүк" тичарәтчи өл-

кәләр адәтән сабит мәзәннәјә үстүнлүк верирләр. Чүнки, сабит мәзәннә системиндә харичи тичарәт кәсиринин арадан галдырылмасы мәчмуу тәләбдә зидиҹҹәтли тәнзимләмәләри шәртләндирә биләр. Мә'лумдур ки, мүвазинат јарадан тәнзимләмә дәрәчәси өлкәнин идхалат һәчми илә тәрс мүтәнасибдир.

Аз идхалаты олан нисбәтән гапалы өлкәләр тичарәт балансы кәсирини бағламаг үчүн өлкә дахилиндә мәчмуу тәләби чидди тәнзимләмәк мәчбуријјәти гаршысындадыр. Әлбәттә јүксәк идхал һәчминә малик олан "ачыг" өлкәләрдә белә мәчбуријјәт јохдур. АБШ кими харичи тичарәт бөлмәси нисбәтән "кичик" олан өлкәләр сабит валјута мәзәннәси системини сечмирләр. Чүнки, бу һалда харичи тичарәт кәсирини ләғв етмәк үчүн бөјүк мигјасда өлкә дахили тәнзимләмәләр апарылмалыдыр.

2. Өлкәдә ихрачат малларынын чох вә ја аз чешидли олмасы ВМС-нин сечилмәсинә тә'сир едән мүһүм амилләрдәндир. Адәтән ихрачат маллары чох чешидли олан өлкәләр үзән мәзәннә системини сечирләр. Чүнки, ихрач малларынын новләринин чох олмасы өлкәнин һәр һансы бир мал ихрачындан асылылығыны азалдыр. Бу малларын гијмәтләри вә мигдарынын артыб азалмасы бир-бирини гаршылыгылы олараг нејтраллашдырыр вә валјута мәзәннәсиндә баш верә биләчәк далғаланмаларла әлагәдар иткиләрин дә гаршысыны ала биләр. Бунун әксинә, ихрачаты мәһдуд сајлы малдан ибарәт олан өлкәләр ихрачат кәлирләринин игтисадијјата мәнфи тә'сирини азалтмаг вә валјута еһтијатларыны сабитләшдирмәк үчүн сабит валјута мәзәннәси системинә үстүнлүк верирләр.

3. **Дикәр амилләр.** Өлкәләр арасында гысамүддәтли капитал һәрәкәтләринин ролу сабит вә ја үзән мәзәннә сис-

темләринин сечилмәсинә тә'сир едән амилләрдәндир. Капитал һәрәкәти нисбәтән чох олан өлкәләрдә сабит мәзәннәләри мүдафиә етмәк үчүн дөвләт мүдахиләсини һәјата кечирмәк чәтиндир. Бунунла әлагәдар олараг, мәсәлән, Белчика, өдәниш балансына мәнфи тә'сири арадан галдырмаг мәгсәдилә капитал һәрәкәти әмәлијјатларына үзән мәзәннә, мал вә хидмәт әмәлијјатлары үчүн исә сабит мәзәннә тәтбиг едир. Өлкәләр арасында инфлјасија сәвијјәси хејли фәрглидирсә адәтән үзән мәзәннә сијасәти тәтбиг едилир. Бурада шүбһәсиз өлкәнин бөјүк тичарәт партнјорлары олан өлкәләрдәки инфлјасија сәвијјәси нәзәрдә тутулур. Әксинә, инфлјасија сәвијјәси аз-чох бир-биринә јахын олан өлкәләр сабит мәзәннә системини сечирләр. Инфлјасија сәвијјәси әкәр бир өлкәдә партнјор өлкәләрә нисбәтән ашағыдырса, бу заман сабит мәзәннә, әкс һалда исә үзән мәзәннә сијасәти тәтбиг едилир.

Валјута мәзәннәсинин прогнозлашдырылмасы. Валјута мәзәннәсинин ифрат дәрәчәдә артмасы вә ја азалмасынын гаршысынын алынмасы үчүн валјута прогозлашдырылмасынын апарылмасы мүһүм әһәмијјәтә маликдир.

Валјута сијасәти саһәсиндә мөвчуд олан бејнәлхалг тәчрүбә көстәрир ки, чох мүрәккәб вә чох вахт да е'тибарсыз олан валјута мәзәннәси прогнозлашдырылмасы заманы ашағыдакы амилләр нәзәрә алынмалыдыр:

1. **Пул күтләсиндә көзләнилән дәјишикликләр.** Валјута алычылары валјута алмаг истәјәркән өзләри үчүн ајдынлашдырырлар ки, һәмин валјутанын мәхсус олдуғу өлкәдә мәркәзи банкларын пул күтләсинин артырылмасы үзрә сијасәти нечә олачагдыр. Пул күтләсинин ифрат артырылачағына ишарә едән һәр һансы бир әламәт һәмин өлкә валјутасынын

тәклифинин артачағы вә мүвафиг олараг онун дәјәринин ашағы дүшәчәји һаггында фикир ојадыр. Она көрә дә Мәркәзи Банк рәһбәрләри вә сијаси лидерләр пул сијасәти һаггында фикирләрини еһтијатла сөјләјирләр.

2. Өзәл активләр үзрә көзләнилән һөкүмәт сијасәти. Нәгд шәкилдә вә јахуд фаиз кәтирән гијмәтли кағызлар формасында һәр һансы бир милли валјутаја саһиб оланлар дөвләтин бу саһәдә һәр һансы бир мәһдудијјәт вә верки гојмасы мәсәләсини диггәтлә изләјирләр. Өзәл мүлкијјәтин кәләчәкдә мүсадирә едиләчәји истигамәтиндә өлкәдә сијаси мејл јаранырса, бу просес адәтән валјутаја тәләби артыр вә онун мәзәннәсинин дүшмәсинә сәбәб олур. Малијјә активләринә јени веркиләр гојулмасы вә јахуд валјута мәһдудијјәтинин тәтбиги дә ејни нәтичә доғурур.

3. Валјута базарына рәсми мүдахиләнин нәтичәләри. Валјута мәзәннәсинә тә'сир көстәрмәк үчүн рәсми органлар өзләри валјутаны алыб сатмагла валјута базарына мүдахилә едә биләрләр. Онларын зәифләјән валјутаны мүдафиә етмәк үчүн базара мүдахиләси адәтән изафи тәклифи арадан галдырмагла онун вәзијјәтини мөһкәмләндирир. Лакин, мүдахиләнин сон нәтичәси валјута мөһтәкирләринин реаксијасындан асылыдыр. Әкәр онлар әмин олсалар ки, рәсми органлар һәгигәтән валјута мәзәннәсинин сабитләшдирмәк истәјир вә бунун үчүн кифајәт гәдәр еһтијатлары вардыр, о заман мөһтәкирләрин өзләри мәзәннәнин мөһкәмләнмәсинә көмәк едәчәкләр. Јох әкәр, рәсми органларын чәһдләри онлары инандырмаса, мөһтәкирләрин валјута әлејһинә әмәлијјатлары даһа да артачагдыр.

Милли валјутанын мәзәннәсини дөвләтин сијаси вә малијјә рәһбәрләри дә диггәтлә изләјир вә бу мәзәннәдә ифрат дәјишикликләр мејдана кәлмәсини вахтында билиб гаршысыны алмаға чалышырлар. Бу мәгсәдлә валјута мәзәннәсинин узун мүддәт үчүн мүвазинат дәјәринин һесабланмасы мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бу мүвазинат дәјәри илә онун һәгиги дәјәри арасындакы фәрг һәмишә диггәт мәркәзиндә сахланылыр вә фәрг јарандыгда чидди нараһатчылыг мејдана кәлир.

Узун мүддәт үчүн мәзәннәнин мүвазинат дәјәри сәвијјәси прогнозлашдырыларкән ики үсулдан истифадә едилир: а) алычылыг габилијјәти паритети вә б) өдәниш балансы бахымындан араштырма.

Алычылыг габилијјәти паритетинин јухарыда көстәрилән формулу әсасында валјутанын узун мүддәт үчүн мүвазинат дәјәри сәвијјәси вә бунун да әсасында мәзәннәнин һәгиги дәјәринин дүзкүн мүәјјән едилиб, едилмәдији һесабланыр. Лакин, тәчрүбәдә алычылыг габилијјәти паритетинин бир чох чатышмазлыглары өзүнү көстәрир. Мәсәлән, узун дөвр дедикдә онун башланғычы нә заман олмалыдыр? Базар игтисадијјаты шәраитиндә бир чох гијмәт индекси һесабланыр. Һесабламаларда бу индексләрдән һансы нәзәрә алынмалыдыр? Гијмәт фәргиндән әлавә дүнја тичарәтиндә мүһүм рол ојнајан нәглијјат мәсрәфләри, зөвг вә кәлир фәргләри вә с. һесабламаларда нечә нәзәри алынмалыдыр. Она көрә дә алычылыг габилијјәти паритети мәзәннәнин прогнозлашдырылмасында чох тәхмини бир көстәричи кими истифадә едилир.

Һәгиги валјута мәзәннәсинин мүәјјәнләшдирилмәсиндә сијасәтчиләрин истифадә етдикләри дикәр үсул өдәниш балансыдыр. Бу үсулун әсасыны belә бир идеја тәшкил едир ки,

һәр һансы бир өлкәнин бејнәлхалг өдәмәләринин вәзијјәти илә валјута мәзәннәси арасында гаршылыглы асылылыг мөвчуддур. Әкәр өлкәдә харичдән кәлирләр харичә өдәмәләрдән аздырса, валјута базарында бу өлкәнин пул тәклифи тәләбдән чох олачаг вә милли пул өз дәјәрини итирәчәкдир. Әкс һалда исә мәзәннә јүксәлир. Мәзәннәләрин тәнзимләдиҹи Бреттон-Вудс системиндә өдәниш балансы доктринасындан кениш истифадә олунурду. Валјута мәзәннәсинин тәнзимләнмәси адәтән өдәниш балансынын вәзијјәтиндән асылы олараг һәјата кечирилирди.

Прогнозлашдырманын һәр ики үсулу чидди чатышмазлыглара маликдир. Она көрә дә игтисадчыларын чоху үзән валјута мәзәннәси системинә үстүнлүк верирләр.

Дәјишкән (үзән, далғаланан) валјута мәзәннәси сијасәти тәчрүбәси.

Бу сијасәтин ики нөвү ән чох јајылмышдыр:

а) биркә "далғаланма".

б) тәнзимләнән "далғалы" валјута мәзәннәси.

Биркә "далғаланан" валјута мәзәннәси. Мүхтәлиф өлкәләрин валјуталары мүстәгил далғаланмагла јанашы бејнәлхалг валјута системиндә бә'зән дөвләтләр гаршылыглы тәнзимләмә шәртләри гәбул едәрәк, өз валјуталарыны биркә далғаландырмаға чалышырлар. Бунун бариз нүмунәси АБ өлкәләринин тәчрүбәсидир. Авропада валјута бирлијинин јарадылмасына доғру илк аддым һәлә 1970-чи илдә е'лан едилмиш вә бирлијин үзвләри бу һагда сазиш бағламышлар. Валјута бирлији валјута мәзәннәләри саһәсиндә иш бирлијинин јарадылмасыны, капитал һәрәкәти үзрә мөвчуд олан бүтүн мәһдудијјәтләрин ләғвини, үзв өлкәләрин һамысында валју-

таларын дөнәрлјинин тә'мини, бу дөнәрлијин горунмасында там гаршылыглы инам јарадылмасыны вә милли валјуталарын бир-биринә чеврилмәси заманы һәр нөв банк мәсрәфләрнин арадан галдырылмасыны нәзәрдә тутур.

Валјута бирлији јарадылмасынын ән башлыча шәрти валјута мәзәннәси саһәсиндә бирлијин тә'мин едилмәсидир. Мүтәхәссисләр чох вахт бу бирлији валјута мәзәннәси бирлији адландырырлар. Бирлијә дахил олан милли валјуталар сабит бир паритетлә бир-биринә бағланмышдыр. Үзв өлкәләринин гаршылыглы разылашмасына әсасән милли валјуталар доллар паритети әтрафында максимум / минимум $\pm$ 2.25% далғаланмасына имкан верилирди ки, буна "илан тунелдә" ады верилмишдир. Буну тә'мин етмәк үчүн гаршылыглы тәдбирләр көрүлмәси нәзәрдә тутулурду. Авропа валјута бирлијинин јарадылмасында бу биринчи мәрһәләнин һәјата кечирилмәсиндә бир сыра чәтинликләр өзүнү көстәрди. Бу чәтинликләр үзв өлкәләрин јеритдији игтисади сијасәтдәки мүхтәлифликләр илә әлагәдар иди. Әкәр АФР-да макро - игтисади сијасәтин әсас мәгсәди инфлјасија илә мүбаризә идисә, Италија вә Франса ишсизлијин артмасына јол вермәмәјә чалышараг дөвләт мәсрәфләринин артырылмасы јолу илә кетдиләр. Она көрә дә үзв өлкәләр групплара бөлүндүләр: "күчлү" валјутасы олан өлкәләр (АФР,Бенилјукс өлкәләри), "зәиф" валјутасы олан өлкәләр (Италија, Бөјүк Британија) вә орта вәзијјәтдә олан өлкәләр (Франса).

1972-чи илдән һәјата кечирилмәјә башлајан систем мүвәфәгијјәтсизлијә уғрады вә 1973-чү илин мартындан мәһдудијјәтләр көтүрүлдү вә үзв өлкәләрин валјуталары мүстәгил далғаланмаға башлады.

Авропада валјута бирлијинин јарадылмасы саһәсиндә ишләр сонралар да давам етдирилди. 1979-чу илдә Авропа дөвләти (Гәрби Алманија, Белчика, Данимарка, Франса, Ирландија Италија, Лүксембург вә Һолландија) Авропа Валјута системи јарадылмасы һагтында гәрар гәбул етдиләр. Сонралар бүтүн АБ үзвләри (Инкилтәрә 1990-чы илдә) бу системә гошулдулар.

Авропада валјута сабитлијинин јарадылмасы үчүн Авропа Валјута системи гаршысында ики әсас мәгсәд гојулмушдур: 1) Авропа валјуталарыны сабит мәзәннәләр илә бир-биринә бағламаг; 2) Авропа Валјута Фонду адлы бир фонд јарадараг АИБ-нин үзвләринин өдәниш балансы проблемләринә јардым етмәк. Авропа Валјута системинин әсасыны Бреттон Вудс системиндә олдуғу кими "сабит, лакин идарә олунан" (fixed dut adjustable) валјута мәзәннәси системи тәшкил едир. Системә дахил едилмиш өлкәләрин милли валјуталарынын әсас мәзәннәси ЕКЈУ илә ифадә олунмушдур. Милли валјуталар бу әсас мәзәннә әтрафында ± 2,25% (Италија лирәси үчүн+6%) далғалана биләр.

Авропа Валјута системинин дикәр әсас чәһәтләри ашағыдакылардыр:

1) Систем АБ-дән кәнар өлкәләр үчүн ачыгдыр;

2)Валјута әмәлијјатлары ЕКЈУ илә апарылыр;

3) Бирлијә үзв олан һәр бир өлкәнин ајырычы вәзијјәти (хүсусијјәти) нәзәрә алыныр;

4) үзв өлкәләрин мәркәзи банклардакы валјута еһтијатларынын бир һиссәси биркә истифадә үчүн ајрылмышдыр. Бунунла да малијјә имканлары хејли кенишләндирилмишдир.

АБ үзвләри валјуталарынын бир-биринә бағлылығыны күчләндирмәјә чалышан Авропа Валјута системинин сон мәгсәди Авропа пул ваһидинин јарадылмасы олмушдур. Авропа пул ваһиди- ЕКЈУ(European Currency Unit: ЕСИ) Авропа валјуталарындан јарадылмыш бир “сәбәтә” әсасланан вә Бирлик тәрәфиндән “өдәмә васитәси” вә “һесаб ваһиди” (numerer) кими гәбул едилән рәсми вә сү’ни пул ваһидидир.

Тәнзимләннән далғалы (үзән) валјута мәзәннәләри.1973-чү илдә “Нефт бөһраны” вә дүнјаны бүрүјән инфлијасија далғалары инкишаф етмиш сәнаје өлкәләрини тәнзимләнән далғалы валјута мәзәннәләри системинин гејри-мүәјјән вахтда тәтбиг етмәјә вадар етди. Бу системдә БВФ милли валјута сијасәтинин гејри-рәсми тәнзимләјичиси ролуну ојнајыр.

Инкишаф етмиш сәнаје өлкәләри өз валјуталарынын далғаланмасына имкан вермәклә бу далғаланманын мүхтәлиф тәнзимләмә тәдбирләри илә мүәјјән истигамәтә јөнәлтмәјә чалышырлар. Белә “истигамәтләндирмә” ики сәбәблә әлагәдардыр. 1) өлкәләр дүнја базарында өзләринин рәгабәт күчүнү поза билән валјута мәзәннәси дәјишмәләринин гаршысыны алмаға чалышырлар. Мәсәлән, АБШ 70-чи илләрин әввәләриндә məһз бу мәгсәдлә долларын мәзәннәсини далғалындырмаға башлады. 2) Там сәрбәст далғаланма системиндә валјута мәзәннәси игтисадијјатда оптимал олмајан һәрәкәт тәрзи көстәрир. Башга сөзлә системсиз валјута базары шәртләри чох вахт валјута мәзәннәләринин сабитлији позмаг истигамәтиндә һәрәкәт етмәсинә јол ачыр. Бу сәбәбләрлә әлагәдар олараг дөвләтләрин чоху тәнзимләнән, нәзарәтли далғаланан валјута мәзәннәләри системини тәтбиг едирләр. Бу систем БВФ тәрәфиндән гәбул едилмишдир. Бу заман

нәзәрә алмаг лазымдыр ки, тәнзимләмә тәдбирләри мәчбуредичи дејил, истигамәтверичидир. Истигамәтләндирмә үч әсас формада һәјата кечирилир: а) күнлүк вә ја һәфтәлик тәнзимләмә; б)бир вә ја бир нечә ајлыг тәнзимләмә; в) өдәниш балансынын вәзијјәтиндән асылы олараг һәјата кечирилән тәнзимләмә.

Валјута мәзәннәләринин күнлүк вә ја һәфтәлик тәнзимләнмәсиндә башлыча мәгсәд бу мәзәннәләрин тәһлүкәли истигамәтдә кетмәсинин гаршысыны алмагдыр. Бунун үчүн лазыми тәдбирләр һәјата кечирилир. Бир вә ја бир нечә ајлыг тәнзимләмә дә биринчи илә ејни принсипләрә әсасланыр вә валјута мәзәннәсиндә гејри-нормал далғаланма өзүнү көстәрдикдә тәтбиг едилир. Бу тәдбирләрлә аз-чох узун мүддәт әрзиндә валјута мәзәннәләринин базар күчләринин гејри-нормал тә'сириндән хилас едилмәси вә валјута мәзәннәсинин сабитләшдирилмәси мәгсәди күдүлүр. Бу тәдбирләр һазырланыб һәјата кечириләркән гәтијјән тәләсиклијә вә дүшүнүлмәмиш аддымлара јол вермәк олмаз.

Тәнзимләмә тәдбирләри һәјата кечириләркән нәзәрә алмаг лазымдыр ки, валјута мәзәннәсинин далғаланмасы перспектив планда капитал һәрәкәтләрини шәртләндирән вә игтисадијјатда рәгабәти мүәјјән едән амилләрдән асылыдыр. Узун мүддәт әрзиндә капитал һәрәкәтинә истеһсал хәрчләринин нисби сәвијјәси, мәһсулдар гүввәләрин јерләшдирилмәси , һәјата кечирилән пул-кредит сијасәти кими амилләр тә'сир көстәрир.Өлкәдә рәгабәт күчүнү исә истеһсал амилләринин мөвчудлуғу, зөвгләр вә с.кими шәртләр мүәјән едир. Бүтүн бунлар исә перспектив планда валјута мәзәннәләриндә өз әк-

сини тапдыглары үчүн тәнзимләмә тәдбирләриндә нәзәрә алынмалыдыр.

7. Бејнәлхалг нәгдијјә (ликвид) еһтијатлары.

Милли валјуталарын мәзәннәсини сабитлијинин тә'мин едилмәси, јалныз бејнәлхалг игтисади әлагәләрин манесиз кенишләнмәси үчүн дејил,һәмдә өлкә дахилиндә,- сосиал-игтисади проблемләрин һәлли үчүн мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бу проблем тәнзимләнән сабит вә дәјишкән валјута мәзәннәси системләри тәтбиг едилдикдә хүсусән бөјүк әһәмијәтә маликдир. Мә'лум олдуғу кими һәр һансы бир валјутанын бејнәлхалг дәјәринә милли һөкумәтләр мүхтәлиф үсулларла тә'сир көстәрирләр. Тарифләр, квоталар вә субсидијалар кими тичарәт сијасәти мал вә хидмәтләрин тәләб вә тәклифинә тә'сир көстәрмәк үчүн истифадә едилир. Валјута мәзәннәсинә тә'сир көстәрмәк үчүн Мәркәзи банклар валјута базарына мүдахилә едир вә вәзијјәтдән асылы олараг бејнәлхалг еһтијјатлар мүгабилиндә милли валјутаны алыб сата билирләр. Башга сөзлә бејнәлхалг нәгдијјә еһтијјатләры Мәркәзи банклара валјута базарына мүдахилә етмәк үчүн шәраит јарадыр. Бејнәлхалг еһтијјатлар харичи әмәлијјатларын малијјәлшмәсиндә истифадә олунан өдәмә васитәләридир. Бүтүн дөвләтләрин бејәлхалг еһтијатлара еһтијачы вардыр. Бу еһтијатларын јарадылмасында әсас мәгсәд өдәниш балансында баш верә билән гејри-таразлыгларын арадан галдырылмасыдыр. Башга сөзлә һәр һансы бир өлкәдә валјута кә-

лирләри валјута мәсрәфләриндән аз олдугда фәрг бејнәлхалг еһтијатларын көмәји илә арадан галдырылыр. Бу еһтијатларын мөвчуд олмасы өдәниш балансы кәсиринин арадан галдырылмасы үчүн тә'сирли игтисади сијасәт јеридилмәси үчүн шәраит јарадыр.

Бејнәлхалг еһтијатлара тәләб ики амилдән асылыдыр: а) бејнәлхалг әмәлијјатларын пул дәјәриндән; б) өдәниш балансы кәсиринин бөјүклүјүндән.

Бејнәлхалг еһтијаларын ики нөвү вардыр: дөвләтин өз еһтијатлары вә борч алынан еһтијатлар. Бу вә ја дикәр дөвләтин малик олдуғу гызыл,мүхтәлиф валјуталар,СДР кими еһтијјат активләри дөвләтин өз еһијаты һесаб едилир. Лакин, өдәмәләриндә кәсир олан өлкә бу еһтијатлары кифајәт һесаб етмәзсә,бејнәлхалг тәшкилатлардан бөрч алмаға мәчбур олур.Борчу адәтән еһтијаты чох олан өлкәләр,харичи малијјә тәшкилатлары, БВФ-у кими бејнәлхалг идарәләр верә билирләр.Бејнәлхалг нәгдијјә еһтијатларына кениш мә'нада дөнәрли валјуталарын тә'минаты әсасында јазылмыш вә бејнәлхалг өдәмәләрдә гәбул едилән гысамүддәтли рәсми вә өзәл алыш сәнәдләри вә истигразлар да дахилдир.Һал-һазырда бејнәлхалг нәгдијјә"гызыл" вә "гызылдан башга дикәр" еһтијатлар ады алтында ики група бөлүнүр.

Бејнләхалг нәгдијјә башга бахымдан да ики јерә бөлүнүр: а) еһтијач одугда игтидарын сәрәнчамында "истифадә олуна билән" еһтијатлар(availability) вә б) алачаглылыр тәрәфиндән гәбул едилә билән(acceptability). Бу заман нәзәрә алмаг лазымдыр ки,бејнәлхалг еһтијатлар һесабланаркән јалныз Мәркәзи банклар илә дикәр рәсми дөвләт тәшкилатларынын нәзарәти алтында олан банк вә дикәр тәшкилатларын порт-

фелиндәки нәгдијјәләр әсас көтүрүлүр.Әһалинин әлиндәки гызыл вә валјута исә рәсми нәзарәтдән кәнар олдуғу үчүн еһтијатлара дахил едилмир.

Бејнәлхалг нәгдијјәјә олан еһтијач илә јеридилән валјута сијәсәти арасында сых әлагә вардыр. Бреттон - Вудс тәнзимләнән сабит мәзәннә системиндә бејнәлхалг нәгдијјәјә еһтијач чох иди.Үзән валјута мәзннәси системиндә нәгдијјә еһтиаты сабит мәзәннә системинә көрә чох аздыр. Чүнки, далғалы мәзәннә системидә өдәниш балансы кәсири мәзәннәнин дәјишмәси илә автоматик олараг тәнзимләнир. Бунунла јанашы бу системдә дә өдәниш балансы кәсиринин ләғви үчүн мүәјјән мигдар нәгдијјәјә еһтијач вардыр.

Бејнәлхалг нәгдијјә еһтијатларынын тәркибиндә гызыл вә долларла јаншы 1970-чи илдә БВФ-у тәрәфиндән јарадылмыш јени бир еһтијат ативи - СДР, јә'ни Хүсуси Борч алма Һүгугу мүһүм рол ојнајыр. Бу јени актив валјута гејритаразлыгларынын арадан галдырылмасында гызыл вә долларла јанашы кениш истифадә едилир.Күндәлик истифадә олунан бу "кағыз гызыл" (paper gold) кениш мә"нада дүнја еһтијатларынын дүнја тичарәтинә уүғунлашдырылмасы мәгсәдилә јарадылмышдыр.

СДР һәр һансы бир дөвләт тәрәфиндән дикәр өлкәләрин валјуталарыны һеч бир шәрт гојулмадан БВФ-дән алмаг һүгүгудур. Бунун механизми беләдир: БВФ-у мүәјјән мигдар СДР фонду јаратдыгдан сонра, үзв өлкәләр һәмин фонддакы квоталарына ујғун олараг СДР ала биләрләр. Квоталар исә үзв өлкәләрин милли кәлир, харичи тичарәт вә мөвчуд еһтијат мәбләғләриндән асылы олараг мүәјјән едилир.Үзв өлкәләр валјута өдәмәләриндәки кәсирләри арадан галдырмаг үчүн

БВФ-нун СДР-индән истифадә едә биләрләр. Бурада әсас мәсәлә бундан ибарәтдир: БВФ-на сәлаһиjjәт верилмишдир ки,о валjута өдәмәләриндә кәсири олан вә кәсири олмаjан өлкәләрин кәсирини СДР-дән истифадә едәрәк тәнзимләсин. Мәсәлән,тутаг ки, А өлкәсиндә өдәниш балансынын 100 млн. доллар мәбләғиндә кәсири jаранмышдыр вә бу кәсири өдәмә үчүн о БВФ-дан СДР борч алмаг истәjир.БВФ-у бу СДР-и өдәмәләриндә кәсири олмаjан Б өлкәсинин мәнбәләри һесабына верә биләр.Б өлкәси өз валjутасы һесабына СДР-и дәjишдирдикдә чәми еһтиjатлар бу СДР мәбләғи гәдәр артыр.Бу заман СДР мәбләғи гәдәр истифадә олунан нәгд еһтиjатлар үчүн борч алан өлкә борч верән өлкәjә еһтиjатлары квотадан чох олдуғу һалда истифадә олуна биләр. Фаиз дәрәчәләри дүнjа валjута базарында гысамүддәтли кредитләр үчүн верилән фаизләрә бәрабәрдир. СДР мәзәннәси әввәләр АБШ долларына бағланмышдырса, 1974-чү илдән "биркә далғаланма" системинә бағланмышдыр.

ФӘСИЛ V.

КАПИТАЛ ВӘ МАЛИЈЈӘНИН БЕЈНӘЛХАЛГ ҺӘРӘКӘТИ

1. Капитал вә малијјәнин бејнәлхалг һәрәкәтинин маһијјәти вә игтисади нәтичәләри.

Капитал вә малијјәнин бејнәлхалг һәрәкәти дедикдә – һәр һансы бир өлкәдә капиталын вә малијјә еһтијатларынын бир һиссәсинин мүхтәлиф формаларда милли тәкрар истеһсал просесиндән чыхарылараг, башга бир өлкәдә дөвријјәјә бурахылмасы баша дүшүлүр.

Дүнја тәсәррүфаты системинин бејнәлмиләл характери артдыгча бејнәлхалг капитал һәрәкәти сүр'әтлә артыр. Азад рәгабәт дөврүндә өлкәләр арасында мал һәрәкәти ән'әнәви олдуғу һалда, XIX әсрин сонлары вә XX әсрдә капитал һәрәкәти бејнәлхалг әлагәләрин даһа типик чәһәтинә чеврилмишдир. 1914-чү илдән икинчи дүнја мүһарибәсинин сонларына гәдәр харичи капитал гојулушлары тәхминән 1/3 гәдәр артмышдыр. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра харичи капитал гојулушлары һәр он илдә, бирбаша инвестисијалар исә һәр 6-7 илдә ики дәфә артмышдыр. Јалныз 1945-1985-чи илләрдә сә-

naje өлкәләринин капитал ихрачы 40 дәфәдән чох артмышдыр. 1983-1989-чу илләрдә исә БВФ-нә үзв олан өлкәләрдә бүтүн формаларда капитал ихрачы 3,5 дәфәдән чох артмышдыр (299 млрд. доллардан 1103 млрд. доллара јүксәлмишдир). Игтисади Әмәкдашлыг вә Инкишаф Тәшкилатынын (ОЭСР) мә'луматларына көрә 1983-чү илдән сонра бирбаша харичи инвестисијаларын орта иллик артым сурәти 34% олмуш вә дүнја тичарәтинин артым сурәтиндән 5 дәфә јүксәк олмушдур. Харичдә күлли мигдарда әчнәби капиталы фәалијјәт көстәрир. БМТ-нин мә'луматына көрә харичдә топланмыш јалныз бирбаша инвестисијалар 1993-чү илдә 2,0 триллион доллар тәшкил етмишдир. 1992-чи илдә харичи капитал иштирак едән мүәссисәләрдә 5,5 триллион долларлыг мәһсул вә хидмәт истеһсал едилмишдир. Капитал ихрачынын артым сурәти һәм мәчмуу милли мәһсулун, һәм дә мал ихрачынын артымындан јүксәкдир. Бејнәлхалг капитал һәрәкәти дүнја тәсәррүфат әлагәләринин мүһүм амилинә чеврилмишдир. Харичи инвестисијаларын артмасы вә борч капиталынын бејнәлмиләлләшмәси нәтичәсиндә дөвләтләрарасы кредит тәшкилатлары системи јарадылмыш, нәһәнк бејнәлхалг пул базары формалашмышдыр.

Капиталын вә малијјәнин бејнәлхалг һәрәкәти һәр шејдән әввәл өлкәләр арасында истеһсал хәрчләринин, хүсусән әмәк һаггынын сәвијјәсиндә мөвчуд олан фәрглә әлагәдардыр. Мәсәлән, икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра әмәк тутумлу истеһсал күтләви сурәтдә сәнаје өлкәләриндән әмәк һагты чох ашағы (бә'зән он дәфә) сәвијјәдә олан инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә көчүрүлмәјә башламышдыр. Капитал һәрәкәтини шәртләндирән ән мүһүм амилләрдән бири өлкә-

ләр арасында тәбии сәрвәтләрин гејри-бәрабәр бөлкүсүдүр. Трансмилли ширкәтләр јүксәк мәнфәәт әлдә етмәк үчүн учуз хаммал мәнбәләрини әлә кечирмәјә чалышырлар. Капитал вә малијјә һәрәкәти ән'әнәви олараг мал һәрәкәтинә дә јол ачыр вә базарларын тә'мин олунмасына шәраит јарадыр.

Бејнәлхалг капитал һәрәкәтинин игтисади нәтичәләри:

- Капитал гојулан өлкә үчүн. Харичи капитал ону гәбул едән өлкәдә капитал јығымы вә истеһсал гүввәләринә билаваситә тә'сир едир. Капитал јығымы проблеми инкишаф етмәкдә олан өлкәләр үчүн хүсусән бөјүк әһәмијјәт дашыјыр. Харичи капитал гојулдуғу өлкәдә һәм фәалијјәтә башларкән кәтирдији капитал илә, һәм дә мәнфәәтдән јығыма ајырмаларла истеһсал гүввәләрини артырыр. Харичи капитал өзү илә бирликдә технолокија вә мүасир идарәчилик тәчрүбәсини дә кәтирир, елми-тәдгигат ишләрини тәшкил едир, јерли кадрларын һазырланмасына јардым едир.

Харичи капиталын кәтирдији валјута, идхал олунан малларын истеһсалыны дахилдә тәшкил етмәси (идхалын әвәз олунмасы) вә ихрачат потенсиалынын артырылмасы үзрә көрдүјү ишләр ону гәбул едән өлкәнин өдәниш балансы мувазинатынын низамланмасы үчүн бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Лакин, сонралар әлдә олунан мәнфәәтин бир һиссәсинин харичә көчүрүлмәси өдәниш балансы мувазинатына мәнфи тә'сир едир. Она көрә дә капиталы гәбул едән өлкәләр чох вахт мәнфәәтин харичә көчүрүлмәсини мәһдудлашдырырлар.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр харичи капитал үзрә јеритдикләри сијасәтдә бу капиталларын ихрачат јөнлү истеһсала гојулмасыны кениш тәшвиг едирләр. Чүнки, ТМШ-ин ха-

ричи базарларда бүтүн дүнја миғјасында бөјүк шәбәкә вә тәчрүбәләри вардыр.

Харичи капитал игтисадијјата динамик характер верир вә дахили рәгабәти артырыр. Әкәр өлкә дахилиндә һәр һансы бир саһәдә инһисар варса, харичи капиталын дахил олмасы ону арадан галдырыр, истеһсалын артмасына вә гијмәтләрин ашағы дүшмәсинә сәбәб олур.

Харичи капитал гојулушлары јаратдығы јени иш јерләри илә ишсизлик проблеминин һәлл олунмасына јардым едир.

Харичи капитал саһәсиндә дүнја дөвләтләри мүхтәлиф сијасәт јеридирләр. Онларын әксәријјәти либерал сијасәт јеритдији һалда, бә'зиләри онларын фәалијјәтини мәһдудлашдырмаға чалышырлар. Бу мәһдудијјәтләр капиталын гојулма саһәси (мәсәлән, дағ-мә'дән сәнајеси, банк иши, гәзет бурахылмасы, сәринләшдиричи ичкиләр истеһсалында харичи капитал бә'зән мәһдудлашдырылыр вә ја гадаған едилир), кәтирилән технолокијанын нөвү, харичи капиталын јерли иштиракларда пајы, мәнфәәти көчүрмә пајы, фәалијјәт кими тәләбләр аиддир.

Бир чох игтисадчылар бирбаша харичи капитал гојан ТМШ -ин јаратдыглары мүәссисәләрин идарә олунмасыны өз әлләриндә сахладыглары үчүн еһтијат едирләр ки, онлар апарычы игтисади саһәләри әлә кечирәрәк бүтүн игтисадијјаты өз нәзарәти алтына ала биләрләр. Бунун нәтичәсиндә исә өлкә мүстәгил малијјә, кредит вә харичи тичарәт сијасәти јеридә билмәк имканыны итирәр, сијаси тәшкилатлар да харичиләрин тә'сири алтына дүшә биләр.

Өлкә игтисадијјатынын инкишафында инкаредилмәз әһәмијјәтә малик олдуғу һалда, Канада, Јапонија вә Гәрби Авро-

па кими бир сыра инкишаф етмиш өлкәләр милли игтисади механизм үзәриндә нәзарәт сүканыны итирмәкдән горхараг өз әразисиндә харичи инвестисијалары мәһдудлашдырмаға чалышырлар. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин мөвгеи икилидир: Онлар өлкәјә харичи капитал гојлушларынын һәм артмасындан, һәм дә азалмасындан нараһатдырлар. Онлар, бир тәрәфдән харичи истисмарын артмасындан горхурлар, дикәр тәрәфдән исә харичи капитал вә технолокијанын мәһдудлаша биләчәјиндән еһтијат едирләр. Анчаг, үмумиј̌јәтлә көтүрүлдүкдә дүнја тәсәррүфат әлагәләриндә бирбаша харичи инвестисијалар саһәсиндә либераллашдырма мејли, мәһдудлашдырма мејлиндән гат-гат јүксәкдир. Јалныз ону көстәрмәк кифајәтдир ки, 1991-1994-чү илләр әрзиндә милли инвестисија ганунларына едилмиш 373 дүзәлишдән 368-и либераллашма истигамәтиндә едилмишдир. Һәмин илләр әрзиндә харичи инвестисијанын горунмасы һаггында 900-дән чох икитәрәфли сазишләр бағланмышдыр. Дүнја дөвләтләринин әксәријјәтиндә бирбаша харичи инвестисијаларын тәшвиг олунмасы үчүн кениш мигјаслы малијјә вә дикәр тәдбирләр системи һәјата кечирилир (50-дән чох тәшвиг тәдбири мөвчуддур).

- Капитал гојан өлкә үчүн. Капитал вә малијјә ихрачы ону ихрач едән өлкә үчүн дә мүсбәт вә мәнфи нәтичәләр доғурур. Мәнфи нәтичә өз әксини капитал гојан өлкәнин милли кениш тәкрар истеһсалы просесиндән капиталын бир һиссәсинин чыхарылмасында вә онун артым сү'рәтинин зәифләшмәсиндә тапыр. Капитал ихрачы һәмчинин бу өлкәнин өдәниш балансынын мүвазинатына да мәнфи тә'сир көстәрир.

Харичи капитал гојулушу инвестор бахымындан даим гејри-мүәјјәнлик мәнбәидир. Капитал гојулан өлкәдә игтисади вә

сијаси гејри-сабитлик артдыгча бу гејри-мүәјјәнлик артыр. Харичи капиталын харичдә миллиләшдирилмәси тәһлүкәси инвестор вә капитал ихрач едән өлкә үчүн даим нараһатлыг доғурур. Капитал ихрачы капитал ихрач едән өлкәдә кәлирләрин, дөвләт веркиләринин вә ишсизлијин сәвијјәсинә дә мәнфи тә'сир көстәрәрәк өлкәнин игтисади прблемләринин һәллиндә мүәјјән чәтинлик јарадыр.

Лакин, харичи капиталдан өлкәјә көчүрүлән мәнфәәтлә мүгајисәдә бу мәнфи нәтичәләр о гәдәр бөјүк әһәмијјәтә малик дејилдир. Бундан башга капитал гојан өлкә капитал гојулан өлкәни өз сијаси тә'сири алтына да сала биләр. Башга сөзлә капитал гојан өлкә харичи капитал сијасәтини харичи сијасәтин тәркиб һиссәси кими истифадә едә билир.

2. Капитал вә малијјәнин бејнәлхалг һәрәкәти формалары.

Капитал вә малијјә һәрәкәти бејнәлхалг мигјасда чохтәрәфли (биртәрәфли дејил) вә чохшахәли (мүхтәлиф форма вә үсулларла) шәкилдә һәјата кечирилир.

Капиталын вә малијјәнин бејнәлхалг һәрәкәти өлкәләр арасында сәнаје техникасы, машын вә гурғуларын мүбадиләси анлајышы илә ејни дејилдир. Дүнја игтисади әдәбијјатында "капитал вә малијјәнин бејнәлхалг һәрәкәти" термини әсас е'тибарилә бејнәлхалг кредит, гојулушлар вә тәәһһүдләр үзрә малијјә ахынларыны әкс етдирир. Әкәр ширкәтләр харичдә

техника вә истеһсал тә'јинатлы маллар сатын алырса, бу бејнәлхалг тичарәт анлајышына дахилдир.

Капитал вә малијјәнин бејнәлхалг ахынлары адәтән өзәл вә ја дөвләт бөлмәләринә мәхсус олмагла узун мүддәтли вә ја гысамүддәтли, бирбаша вә ја портфел формаларында һәјата кечирилир:

А. Өзәл кредитләшдирмә (јахуд мүлкијјәт һүгугунун сатын алынмасы):

1. Узунмүддәтли гојулушлар (истигразлар, сәһмләр, патент вә ја мүәллифлик һүгугундан истифадә):

а) Бирбаша гојулушлар - әсас е'тибарилә инвесторун мүлкијјәтиндә вә јахуд нәзарәтиндә олан харичдәки мүәссисәләрин кредитләшдирилмәси јахуд сәһмләринин сатын алынмасы;

б) Портфел инвестисијалары - инвесторун мүлкијјәтиндә вә ја нәзарәтиндә олмајан харичи мүәссисәнин кредитләшдирилмәси вә јахуд сәһмләринин сатын алынмасы.

2. Гысамүддәтли гојулушлар - бир илә гәдәр мүддәтлә векселләрин вә с. кредитләшдирилмәси. Бу әсас е'тибарилә портфел инвестисијалары илә әлагәдардыр.

Б. Дөвләт (рәсми) кредитләшдирилмәси (әсас е'тибарилә портфел инвестисијалары үзрә мүлкијјәт һүгугунун сатын алынмасы јахуд узун- вә гысамүддәтли кредитләшдирмә):

Бејнәлхалг капитал һәрәкәтинин тәснифатында онун саһибкарлыг (мәһсулдар) вә ја борч формасында апарылмасына хүсуси диггәт верилир.

Өлкәләр арасында саһибкарлыг вә ја мәһсулдар формада һәрәкәт едән капитал харичдә истеһсал (сәнаје вә кәнд

тәсәррүфатында), тичарәт, малиjjә (банк, сығорта ширкәтләри вә с.), коммунал вә дикәр саһәләрдә мүхтәлиф мүәссисәләрин иншаасына вә jа jарадылмасына jөнәлдилир. Jени jарадылан мүәссисәләр адәтән капиталы ихрач едән мүәссисәнин харичдә филиалы, jахуд да "гыз" мүәссисәси олур. Саһибкарлыг формасында харичә гоjулан капиталдан саһибкар дивиденд вә jахуд мәнфәәт шәклиндә кәлир әлдә едир. Кәлирин сәвиjjәси капиталын гоjулдуғу саһәдән, нәглиjjат хәрчләриндән вә дикәр амилләрдән асылыдыр. Саһибкарлыг формасында капитал геjри-мүәjjән мүддәтә һәрәкәт едир. Инвестисиjа шәраити дәjишдикдә мүәссисә вә jа онун сәһмләринин сатылмасы jолу илә капитал кери гаjтарыла биләр.

Капитал вә малиjjәнин борч формасында һәрәкәти тарихән саһибкарлыг формасындан әввәл кәлир вә узун мүддәт икинчиjә нисбәтән үстүнлүк тәшкил етмишдир. Борч капиталынын һәрәкәти чох вахт дөвләтләрә вә игтисади раjонлара истигразлар вә кредит верилмәси шәклиндә өзүнү көстәрир. Истиграз вә jа кредит верилмәсиндән капитал саһиби разылашдырылмыш сәвиjjәдә фаиз әлдә едир.

Саһибкарлыг вә борч формасында капитал вә малиjjә һәрәкәти арасындакы әсас фәрг ондан ибарәтдир ки, истиграз алычынын сәрәнчамында мүәjjән мүддәт галыр, һәмин мүддәт гуртардыгдан сонра капитал фаизлә бирликдә кредитора гаjтарылмалыдыр. Капитал саһибкарлыг формасында ихрач едилдикдә исә мүлкиjjәт һүгугу ихрачатчыда галыр. Бу исә саһибкара капитал үзәриндә нәзарәти тә'мин едир. Капиталын ики формасы арасындакы фәрг һәмчинин әлдә едилән мәнфәәтин сәвиjjәсиндә дә өзүнү көстәрир. Борч капиталынын

ихрачы заманы онун саһиби мәнффәтин сәвијјәси һагтында нараһат олмур, чүнки, о әввәлчәдән разылашдырылмыш фаизи әлдә едир. Саһибкарлыг вә борч шәклиндә бејнәлхалг капитал һәрәкәтинин әсас формалары шәкил 7.-дә верилмишдир.

Бирбаша вә портфел инвестисијалары.Саһибкарлыг капиталы бирбаша вә портфел инвестисијаларына бөлүнүр. БВФ-нун мүәјјән етдији кими, бирбаша инвестисијалары портфел инвестисијаларындан фәргләндирән биринчи характерик чәһәт харичә капитал гојулушунун идарә олунмасы илә әлагәдардыр. Бирбаша харичи инвестисија гојулдугда харичдә јарадылан гыз ширкәти (филиал) ана ширкәтин билаваситә нәзарәти алтында олур. Онун рәһбәр ишчиләри дә чох вахт ана ширкәт тәрәфиндән тә'јин едилир. Бу саһәдә үчүнчү фәрг исә инвесторун кимлији илә әла-гәдардыр. Портфел инвестисијасыны физики шәхсләр дә гоја билирләр. Бирбаша инвестисијалар исә әсас е'тибарилә ТМШ тәрәфиндән гојулур. Нәһајәт дөрдүнчү фәрг капитал гоју-лушлары мәбләғләринин (әсас гојулуш вә фаизләринин) кери гајтарылмасы проблеми илә әлагәдардыр. Портфел инвестисијасы заманы кәлир вә амортизасијаларын кери гајтарылмасы шәртләри әввәлчәдән разылашдырылыр. Бу шәртләр борч алан өлкә бахымындан сабит валјута борчу олараг игтисади конјүктуранын тә'сиринә мә'руз гала билмир. Бирбаша гојулушлардан исә һәр һансы бир кәлир әввәлчәдән мәнфәәт дәрәчәсиндән вә дөвләтләрин бу саһәдә гојдуғу мәһдудијјәтләрдән асылыдыр.

Биринчи дүнја мүһарибәсиндән әввәл бејнәлхалг капитал ахынында әсас јери портфел гојулушлары тәшкил едирди. Лондон дүнјанын ән бөјүк малијјә мәркәзи иди. Мүһарибәдән

сонра портфел гојулушларынын нисби ролу азалмаға башлады. Лондон исә өз мөвгејини итирди.

Саһибкарлыг вә борч формасында капитал вә малијјәнин бејнәлхалг һәрәкәти

Шәкил 7.

Әслиндә мүһүм бир һиссәси капитал гојулушу анлајышына ујғун кәлмәјән портфел инвестисијалары шәхс вә ја гурумларын дикәр өлкәләрдәки капитал гојулушларына аид сәнәдләри сатын алмасы дахилдир. Әксәријјәти узун- вә ортамүддәтли әмәлијјатлардан ибарәт олан бу әмәлијјатлара бә'зән

тичарәт сәнәдләринин сатын алынмасы вә ја башга банкларын депозит гојмасы кими гысамүддәтли әмәлијјатлар да дахил едилир. Бурада мөһтәкирлик әмәлијјатлары да истисна олунмур.

Портфел инвестисијаларынын мәгсәди фаиз ја да пај кәлири әлдә етмәкдир. Белә капитал гојулушлары адәтән фаиз вә мәнфәәт сәвијјәси ашағы олан өлкәләрдән дикәр өлкәләрә ахыр. Портфел инвестисијалары биринчи дүнја мүһарибәсинә гәдәр бејнәлхалг капитал һәрәкәти ичиндә әһәмијјәтли јер тутурду. Сонралар өз әһәмијјәтини тәдричән итирди. Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра бир чох өлкәләрдә (хүсусән инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә) валјута проблемләринин кәскинләшмәси илә бу нөв инвестисијаларын ролу јенидән артмышдыр.

3.Бирбаша харичи инвестисијалар.

Узунмүддәтли характер дашыјан бирбаша инвестисијалар бејнәлхалг игтисади әлагәләр системиндә кетдикчә даһа чох мүәјјәнедичи рол ојнајыр. Дүнја тәсәррүфатында бирбаша харичи капитал гојулушларынын орта иллик мәбләғи артыг 200 млрд. доллары (1994-чү илдә 226 млрд., 1995-чи илдә исә 235 млдр. доллары) өтүб кечмишди. 1995-чи илдә бирбаша харичи инвестисијаларын үмуми мәбләғи 2,6 трилл. долл., харичи фирмаларын сатыш һәчми исә 5,2 трилл. долл. олмушдур. Харичдә јерләшдирилмиш бирбаша харичи инвестисијаларын

үмуми мигдары вә әсас иштиракчылары һаггында чәдвәл N-1 мүәјјән тәсәввүр ојадыр.

Чәдвәл N-1

Харичдә јерләшдирилмиш бирбаша харичи инвестисијаларын әсас иштиракчылары (1994-чү ил.)*

(млрд. доллар)

	Инвестисија харичдә јерләшдирилмиш	мәбләғи харичдән кәтирилмиш
АБШ	610,1	504,4
Бөјүк Британија	281,2	214,2
Јапонија	277,7	17,8
Алманија	205,6	132,4
Франса	183,4	142,1
Нидерланд	146,0	89,7
Канада	105,6	105,6
Исвечрә	95,3	38,8
Италија	83,5	60,3
Гонһонг	60,2	19,7
Исвеч	50,7	21,1
Белчика	50,3	74,0
Австралија	35,9	91,1
Испанија	30,0	113,3
Тајван	20,8	14,2

----

* "Общество и Экономика" 1996, N-5, с.35-36

Верилән мә'луматлардан ајдын олур ки, дүнјада әсас инвесторлар артыг гәт'и шәкилдә мүәјјән едилмишдир.

Јухарыда гејд едилдији кими трансмилли ширкәтләрин вә мүвафиг олараг бирбаша инвестисијаларын әксәријјәти АБШ-а мәхсусдур. Авропа өлкәләри портфел инвестисијаларына үстүнлүк верирләр. АБШ фирмалары бирбаша инвестисијалара даһа чох әһәмијјәт вердикләри үчүн онлар дүнјанын әксәр өлкәләриндә өз идарә структурларыны јаратмышлар. Авропа фирмалары исә портфел капитал гојулушлары васитәсилә АБШ ширкәтләринин пај сәнәдләрини, истиграз вә дикәр малијјә активләрини сатын алырлар. Бунун нәтичәсиндә АБШ-дан харичә бирбаша капитал гојулушларыны да, АБШ-а гојулан портфел инвестисијаларыны да АБШ фирмалары идарә едирләр.

Бирбаша харичи инвестисијаларын иллик ахынлары чәдвәл N2-дә көстәрилмишдир.

Верилән мә'луматлардан ајдын олур ки, бирбаша харичи инвестисијаларын 3/4-ү сәнајечә инкишаф етмиш өлкәләрдә чәмләнмишдир. Лакин, јени инвестисијалар ахынында нисбәт мүәјјән гәдәр дәјишмишдир: 3/5 вә 2/5. АБШ-а капитал гојан фирмалар јени технолокија вә ноу-хау, һабелә маркетинг системләринә гошулмаға чан атырлар. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һал-һазырда АБШ дүнјада ән нәһәнк капитал идхалатчысы, Јапонија вә Алманија исә сон бир нечә онилликдә әсас капитал ихрачатчыларыдыр. Һал-һазырда АБШ вә Јапонија арасында гаршылыглы капитал ахыны (илдә тәхминән 80 млрд.долл.) дүнја капитал һәрәкәтинин 1/3-ни тәшкил едир. Дүнја капитал базарында әсас кредиторлар вә кредит алычылары чәдвәл N3-дә верилмишдир.

Чәдвәл N-2

Бирбаша харичи инвестисија ахынларынын бөлкүсү (млрд. долл.)*

Өлкәләр/рекионлар	1983-1988 (орта иллик)	1994
Иллик капитал	**ихрачы**	
Чәми	94	222
Инкишаф етмиш өлкәләр	88	189
Гәрби Авропа	52	114
АБ өлкәләр	48	105
Јапонија	14	45
Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр	5	33
Африка	1	1
Латын Америкасы	0	2
Асија	4	30
Мәркәзи вә Шәрги Авропа	0	0
Иллик капитал идхалы		
Чәми	91	225
Инкишаф етмиш өлкәләр	72	135
Гәрби Авропа	29	74
АБ өлкәләри	27	71
АБШ	35	49
Јапонија	0	1
Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр	20	84
Африка	2	3
Латын Америкасы	7	20
Асија	10	61
Мәркәзи вә Шәрги Авропа	0	6

---

* "Общество и Экономика" 1996, N-5, с. 36-38

Чәдвәл N-3

Дүнја капитал базарында 1989-1993-чү илләрдә халис кредитор вә кредит алычылары (јекуна көрә фаизлә)*

Кредиторлар		Кредит алычылары	
Јапонија	53	АБШ	27
Исвечрә	8	Бөјүк Британија	9
Тајван	6	Канада	8
Һолландија	6	Мексика	6
Алманија	5	Сәудијјә Әрибистаны	6
Гонкһонг	5	Испанија	5
Белчика	4	Италија	5
Чин	2	Австралија	5
Саир	11	Саир	29
Чәми	100	Чәми	100

* Enternational Monetary Fund Economic Outlook. May 1995. p.83

Кечмиш сосиалист блоку өлкәләри харичи дүнјаја ачылдыгдан сонра бирбаша харичи инвестисијалар бу өлкәләрдә дә чәдвәл N4-дән көрүндүјү кими кетдикчә мүһүм әһәмијјәт кәсб етмәјә башламышдыр.

Бирбаша инвестисијалар васитәсилә инвесторлар харичдә јени фирма (мүстәгил вә ја јерли тәрәфдаш илә бирликдә) јарадырлар; харичдә артыг фәалијјәт көстәрән фирма сәһмләринин бир һиссәсини сатын алырлар; һәмин фирманы бүтөвлүкдә сатын алырлар. Харичдәки белә фирмалар адәтән гоһум фирмаларын харичи филиаллары (инкилисчә: foreign affiliates) адланырлар.

Өдәниш балансы бахымындан өлкәнин резидентләринин мүлкијјәтиндә олан харичи мүәссисәләрин мүлкијјәтинин са-

тын алынмасы вә ја онлара верилән һәр һансы бир кредитләр бирбаша харичи инвестисија һесаб едилир.

Бу филиаллар да өз нөвбәсиндә шө'бәләрә, гыз вә ассосиасија ширкәтләринә бөлүнүрләр. Шө'бәләр (инк. branch) харичдә гејдијјатдан кечсәләр дә ајрыча баланса малик мүстәгил ширкәт дејилдир вә бүтүнлүклә (100%) гоһум фирмаја мәхсусдур вә һүгуги шәхс дејилдир. Гыз ширкәтләри (инк. subsidiary) харичдә ајрыча баланса малик мүстәгил ширкәт (јәни һүгуги шәхс) кими гејдијјатдан кечирләр, лакин онун фәалијјәти үзәриндә нәзарәти гоһум ширкәти һәјата кечирир (малик олдуғу сәһм пакетинин хүсуси чәкисинә ујғун олараг там вә ја гисмән). Ассосиасија ширкәти (инк. associated company) бә'зән гарышыг ширкәт (инк. mixed company) адланыр вә гыз шир-кәтиндән онунла фәргләнир ки, о гоһум фирманын нәзарә-тиндә дејил, тә'сири алтында олур (сәһмләрә малик олунма дәрәчәсиндән асылы олараг).

Ики вә ја бир нечә фирмаларын пајы әсасында јарадылан биркә ширкәтләр дә ассосиасија ширкәтләринин бир нөвү һесаб едилир.

Инвестор харичдәки филиалын фәалијјәтинә әһәмијјәтли дәрәчәдә нәзарәт етдији үчүн бирбаша инвестисија гојулушлары портфел инвестијаларына нисбәтән бә'зи чәтинликләрлә гаршылашыр. Нәзарәт алтында олан филиал чох вахт гоһум ширкәтин идарәчилик тәчрүбәсинә, тичарәт сирләринә, технолокијасына бирбаша чыхыша малик олур, онун тичарәт маркасындан истифадә етмәк һүгугуна малик олур. Она көрә дә, бирбаша капитал гојулушу һеч дә ади капитал гојулушу дејилдир. Һәтта бә'зән ана ширкәт өз тичарәт маркасындан, идарәчилик структурундан вә с-дән истифадә етмәклә капи-

талы гәбул едән өлкәдә кениш малијјә еһтијатларыны әлә кечирир. Филиал рентабелли олдугда о өз мәнфәәтинин инвестисијаја гојулмасы һесабына кетдикчә гүввәтләнир вә кәлиринин бир һиссәсинә чүз'и инвестисија гојмуш гоһум ширкәтинә көчүрүр.

Чәдвәл N-4

МДБ, Мәркәзи вә Шәрги Авропа өлкәләринә бирбаша харичи инвестисијалар

Өләкәләр	1989-1994-чү илләрдә јығылмыш јекун (млн.дол)	1994-чи ил (млн. дол.)	Адамбашына (1994-чү ил-дол)
Азәрбајчан	70	50	7
Албанија	130	53	16
Ермәнистан	3	3	1
Беларусија	85	10	1
Болгарија	202	105	12
Мачарыстан	6913	1146	111
Газахстан	803	330	19
Латвија	249	155	57
Литва	173	60	16
Полша	1523	542	14
Русија	1800	1000	7
Словакија	355	88	44
Өзбәкистан	144	87	4
Украјна	461	91	2
Хорватија	183	98	20
Чехија	2981	850	83
Естонија	471	253	158

* "Коммерсант-Daily" , 23.1.1996, с.1

Инвесторларын өз капиталы илә бирбаша инвестисијаларда иштирак етмәси чох вахт миллиләшдирмә вә мүсадирә

тәһлүкәси илә әлагәдар олур. Бу тәһлүкәнин әсасы Русија тәрәфиндән болшевик "ингилабындан" сонра гојулмушдур.

Дејиләнләри јекунлашдырараг көстәрмәк лазымдыр ки, харичи капитал гојулушлары илә әлагәдар бејнәлхалг ишкүзар мүнасибәтләрин ашағыдакы формалары өзүнү көстәрир:

1. Там харичи капитала мәхсус мүәссисә јарадылыр (a wholly foreign - owned enterprise)

- бу заман бизнес тамамилә харичи мүәссисәјә мәхсус олур. Һәмин мүәссисә бүтүн капиталы вә технолокијаны тә'мин едир, риски тамамилә өз бојнуна көтүрүр вә кәлирин һамысыны да өзү алыр(веркиләр өдәнилдикдән сонра);

2. Биркә мүәссисәләр (a joint venture) – бу заман харичи вә јерли мүәссисәләр һәр һансы конкрет бизнес апармаг үчүн өз күчләрини бирләшдирирләр. Нәзарәт вә гәрар гәбул етмә сәлаһијјәти вә онлара ујғун олараг риск вә мәнфәәтин бөлүшдүрүлмәси пајда иштирак дәрәчәсинә ујғун олараг һәјата кечирилир;

3. Хүсуси контракт разылашмасы (special contractual arrangements) – бураја мәһсул бөлкүсү, сервис контрактлары һаггында разылашмалар дахилдир. Бу заман гәрар гәбулу сәлаһијјәти, риск вә мәнфәәтин бөлкүсү пајда иштирак нисбәтиндән асылы олмур. Адәтән харичи капитал рискин әсас һиссәсини өз үзәринә көтүрүр, мәнфәәтин, нәзарәт вә сәлаһијјәтин бөлкүсү исә данышыгларла мүәјјән едилир.

4. Техноложи, идарәчилик вә маркетинг разылашмлары (technology, management and marketing agreements) – бу бизнес јерли мүәссисәјә мәхсусдур ки, һәмин мүәссисә бүтүн риски өз бојнуна көтүрүр вә кәлири дә өзү алыр. Харичи мүәссисә исә разылашдырмаја әсасән кәлир алыр. Бу нөв инвес-

тисиjалара лисензиjа, идарэчилик, маркетинг вә даими әсасларла дикәр хидмәт сатышы һаггында разылашмалар дахилдир.

5. Ихтисаслашма вә биркә мәһсул бурахылышы һаггында субконтрактлар үзрә разылашмалар (sub-contact, co-production and specialization agreements) –халис контракт мүнасибәтләри әсасында харичи вә jерли фирмалар истеһсал вә jа маркетинг үзрә узунмүддәтли мүнасибәтләр jарадырлар. Бу контрактларда мүлкиjjәт, нәзарәт, риск вә мәнфәәтин бөлүшдүрүлмәси һаггында мәсәләләрә тохунулмур.

Бирбаша харичи инвестисиjаларын һазырланма вә һәjата кечирилмә механизми. Бирбаша капитал гоjлушларынын һазырланмасы вә һәjата кечирилмәси лаjиһәнин тәһлилиндән башланыр. Лаjиһәнин һазырланмасы бир нечә мәрһәләдән кечир. Бу вачиб иш харичи базарла танышлыгдан, о чүмләдән сатыш перспективи олан jерли мал вә хидмәтләр номенклатурунун тәһлилиндән вә номенклатур үзрә харичи базарын тутумунун өjрәнилмәсиндән башлаjыр. Бу jол илә jарадылачаг фирма васитәсилә истеһсал олуначаг вә сатылачаг мәһсулларын һәчми прогнозлашдырылыр.

Сонра, харичдән мал вә хидмәтләрин алынмасы вә jа онларын харичдә сатылмасы үсуллары мүәjjәнләшдирилир, алычыларла (онлар тә'сисчи олсалар да) мүгавиләләр бағланыр. Бунларын әсасында әсас вә дөвриjjә фондларына (офисин jарадылмасына, нәглиjjат вә анбар хәрчләри, әмәк һаггы мәсрәфләри, малларын алынма вә сахланма хәрчләри, көмрүк тәмизләнмәси, габлашдырма, сығорта вә с.мәгсәдләрә) капитал гоjулушунун һәчми мүәjjәнләшдирилир. Фирманын jарадылмасы вә фәалиjjәти илә әлагәдар олан jерли вә харичи ганун-

веричилик өјрәнилир. Капитал вә мәнфәәтин идхалы вә ихрачы, көмрүк, рәгабәт вә демпинг, веркиләр, иммиграсија режими, гејри-тариф мәһдудлашдырмалары, инвестисија иглими вә с. һаггында ганунверичилијә хүсуси фикир верилир. Фирманын һансы формада (сәһмдар ширкәт, биркә мүәссисә вә с.) јарадылачағы мүәјјәнләшдирилир, әкәр еһтијач варса харичи тә'сисчиләр сечилир. Сонра јарадылачаг фирманын игтисади сәмәрәлилији гијмәтләндирилир. Фирманын јарадылмасында (сатын алынмасында)јекун мәрһәлә тә'сис сәнәдләринин (мүгавилә, низамнамә вә с.) һазырланмасы вә гәбулу, харичи дөвләтдәки сәлаһијјәтли органлардан ичазә алынмасы, фирманын гејдијјатдан кечирилмәсидир.

Лајиһәнин башланмсы вә һәјата кечирилмәси үзрә гәрарын гәбул едилмәсиндә фирма инвестисија иглиминә олдугча бөјүк әһәмијјәт верир. Инвестисија (бә'зән саһибкарлыг) иглими дедикдә игтисадијјата капитал гојан харичи иш адамынын нөгтеји нәзәриндән өлкәдә мөвчуд олан ситуасија нәзәрдә тутулур. Бу иглим ашағыдакы групларда бирләшдирилмәси мүмкүн олан чохсајлы елементләрдән ибарәтдир:

1. Өлкәдә сосиал-игтисади ситуасија вә онун перспективи;

2. Дахили игтисади ситуасија вә онун инкишаф перспективи;

3. Харичи игтисади фәалијјәт вә онун перспективи.

Һәр бир риск амилинин өзүнүн хүсуси чәкиси вар вә бал илә гијмәтләндирилир. Она көрә дә истәр, ајры-ајры риск амилләри, истәрсә дә бүтөвлүкдә инвестисија иглими мигдарча гијмәтләндирилә биләр.

Рискләр башга шәкилләрдә тәснифләшдирилир. Мәсәлән, әксәр дүнја дөвләтләри үзрә һәр ил американ фирмасы International Buzoness Companu USA (Publications) тәрәфиндән дәрч олунан једди чилдлик "Publitical Rick Yearbook" адлы китабда ашағыдакы рискләр гијмәтләндирилир: сијаси, малијә көчүрмәләри, ихрачат, бирбаша инвестисијалар. Бурада рискләр (риск груплары) 12 бал системи илә гијмтләндирилир. Американ фирмалары "Business Environment Rick Intelligence", "International Reporrts" вә Алман фирмасы "Beri" рискләри 100 бал системи илә гијмәтләндирирләр.

Инвестисија гојулушунда истифадә олунан риск анлајышы - потенсиал инвестор тәрәфиндән гојулмуш вәсаитин итирилмәси еһтималыдыр. Практикада "риск амили"термини садәчә олараг "риск", өлкәдә сосиал-сијаси вәзијјәт вә онун перспективи исә сосиал-сијаси (дахили игтисади вә харичи игтисади) риск адланыр.

Сосиал-сијаси риск өлкәдә игтисади вәзијјәтә тә'сир едә биләчәк вә харичи капитал иткисинә сәбәб ола биләчәк сосиал-сијаси вәзијјәтин дәјишә билмәси бахымындан нә дәрәчәдә сабит олдуғу анлајышына әсасланыр.

Һәр бир инвестор, хүсусисән тамимилә јени мүһитә дүшән харичи инвестор үчүн рискин гијмәтләндирилмәси чох вачибдир. Она көрә дә о риски гијмәтләндирмә системинин бүтүн үстүнлүк вә нөгсанларыны јахшы билмәлидир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки,риск амилләринин сечилмәси вә онларын хүсуси чәкиси һәр һансы бир системдә там објектив ола билмәз. Она көрә дә рискләри гијмәтләндирмәк үчүн мүхтәлиф риск системләриндән истифадә етмәк лазымдыр.

Риски дәјәрләндирмә системи она јөнәлдилмишдир ки, потенсиал инвестора инвестисија лајиһәсинин јалныз башланғыч мәрһәләсиндә көмәк етсин.

4. Трансмилли ширкәтләр (ТМШ).

Чохсајлы филиал вә дикәр структурларыны мә'лум бир мәркәздән идарә едән вә ејни вахтда мүхтәлиф дүнја өлкәләриндә фәалијјәт көстәрән нәһәнк ширкәтләр трансмилли ширкәтләр адланыр. Харичдә капитал гојан әсас фирмаја "ана-ширкәт" (patent company), харичи өлкәдә сатын алынан вә ја јарадылан ширкәтә исә "гыз (ушаг) ширкәт" (subsidiary) вә ја садәчә олараг филиал, шө'бә дејилир. Бунларын һамысына бирликдә исә гоһум ширкәт дејилир.

ТМШ-ин шәбәкәләри бүтүн дүнјаја јајылмыш истеһсалын бејнәлмилләшмәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Чох бөјүк капитала вә техноложи күчә малик олан бу ширкәтләрдә мүхтәлиф милләтләрә мәнсуб олан милјонларла фәһлә, техники һеј'әт вә мә'мурлар чалышыр.

ТМШ-ин мејдана кәлмәси вә кениш јајылмасы XX әсрин икинчи јарысынын мүһүм сосиал-игтисади һадисәсидир.

Онлар икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра јаранмаға башламышлар. Тарихи бахымдан белә ширкәтләр әввәлчә АБШ -да мејдана кәлмиш вә сонралар Авропа вә Јапонијаја јајылмышлар. ТМШ-ин үмуми сајы 90-чы илләрин орталарында 40 минә, онларын филиалларынын сајы исә 250 минә чатмышдыр.(Бах.чәдвәл N-5)

Һал һазырда ТМШ үзрә АБШ, һәләлик биринчи јердә олмасына бахмајараг, әввәлки үстүнлүјүнү бир гәдәр итирмишдир.

Чәдвәл N-5

ТМШ вә онларын харичи филиалларынын өлкәләр арасында бөлкүсү*

рекион / өлкә	рекион/өлкәдә гоһум ширкәтләрин сајы	рекион/өлкәдә јерләшдирилмиш харичи филиаллиалларын сајы
Инкишаф етмиш өлк. о чүмләдән	34353	93311
АБШ (1992)	2966	16491
Алманија (1993)	7003	11396
Франса (1993)	2216	7097
Исвечрә (1994)	3000	4000
Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр о чүмләдән	3788	101139
Чин (1993)	379	45000
Кореја Респ. (1994)	1049	3671
Сингапур (1993)	...	8420
Бразилија (1994)	797	9698
Мексика (1993)	...	8420
Мәркәзи вә Шәрги Авропа дөвләтләри о чүмләдән	400	55000
Мачарыстан	66	15205
Русија	...	7793
Бүтүн дүнја	38541	251450

* ."World Investment Report 1995" ,pp.8-9

Бејнәлхалг капитал вә малијјә һәрәкәтинин мүһүм һиссәсини тәшкил едән бирбаша инвестисијаларын тәхминән 90%-и ТМШ тәрәфиндән һәјата кечирилир. Өз фәалијјәт модели вә иш мотивинин характеринә малик олан ТМШ дүнја тичарәти вә инвестисијаларынын һәјата кечирилмәсиндә, кетдикчә мүһүм әһәмијјәт кәсб едирләр. Астрономик рәгәмләрлә өлчүлән харичи капитал гојулушлары вә бејнәлхалг тичарәт дөвријјәси илә јанашы өлкәдахили истеһсал вә мәшғуллуг саһәсиндә фәалијјәти дә нәзәрә алындыгда, ТМШ-нин дүнја тәсәррүфат механизминдә ојнадығы рол даһа да ајдын олур. Инкишаф вә Игтисади Әмәкдашлыг Тәшкилатынын мә'луматына әсасән ТМШ, тичарәт әмәлијјатлары да нәзәрә алынса, дүнја гәнд вә фосфат базарынын 60%-нә, дүјү, банан, натурал каучук, нефт базарынын 70-75%-нә, буғда, кофе, гарғыдалы, какао, ананас, тропик ағачлары, памбыг, түгүн, мис, дәмир филизи, боксит вә с. базарынын 80-90%-нә нәзарәт едирләр.

ТМШ дүнја тәсәррүфаты системиндә, јалныз истеһсал (әсасән е'маледичи, нефт вә даг-мә'дән сәнајесинә) вә ән'әнәви тичарәт саһәләринә дејил, кетдикчә даһа чох банк вә хидмәт саһәләринә тәтбиг олунур, јерләшдикләри өлкәләрин инкишаф вә елми-тәдгигат програмларында иштирак едирләр. ТМШ-ләр јарадылма формалары, мүлкијјәт нөвү вә фәалијјәт мәгсәдләри бахымындан бир-бириндән чидди сурәтдә фәргләнирләр. Јухарыда гејд едилдији кими бу ширкәтләр, ја харичдә јени бир филиал јаратмаг, ја да мөвчуд бир јерли ширкәти сатын алмаг, вә наһајәт мөвчуд капиталыны артырмаг јолу илә өз фәалијјәтини кенишләндирирләр. Онларын ән мүһүм хүсусијјәти харичдәки филиалы өз нәзарәти алтына алмагдыр. Бу ширкәтләрдә мүхтәлиф мүлкијјәт формалары өзүнү көстәрир.

Белә ки, онлар адәтән харичдәки филиалларын мүлкиjjәтинә там (100%) саһиб олмаға чалышырлар. Анчаг чох вахт онлар харичи өлкәдә фәалиjjәт көстәрә билмәк үчүн јерли иштиракчылары өзләринә ортаг (joint ventures) етмәјә мәчбур олурлар. Јерли фирмаларын иштирак пајы 1%-дән 99%-ә гәдәр ола билир.

Бә'зән харичдәки филиал мүхтәлиф өлкәләрдә фәалиjjәт көстәрән бир нечә ТМШ тәрәфиндән дә јарадыла билир.

ТМШ өз фәалиjjәтини вертикал, үфиги вә низамсыз (conglomerate) шәкилләрдә тәшкил едир, бир хәтт үзәриндә мәркәзи вә дикәр өлкәләрдә һәјата кечирирләр. ТМШ-нин вертикал јајылмасы онларын харичи өлкәләрдә истеһсал тәјинатлы вә ара тәләбат маллары истеһсалыны тәшкил етмәси илә әлагәдардыр. Белә јајылмаја керијә доғру јајылма дејилир. Буна мисал нефт вә кимја истеһсалыны көстәрмәк олар. Вертикал јајылма ирәлијә доғру да ола билир. Бу һалда харичи өлкәләрдә һазыр малларын истеһсалы тәшкил олунур. Истеһсал вә ара тәләбат маллары исә мәркәзи өлкәдән тә'мин едилир. Буна мисал олараг автомобил истеһсалыны көстәрмәк олар. Лакин, ТМШ өз фәалиjjәтини әсас е'тибары илә "керијә доғру" тәшкил едирләр.

Үфиги јајылма исә, мәркәзи (ана) өлкәдә фирманын истеһсал етдији малын истеһсалыны ејни шәкилдә харичи өлкәдә дә тәшкил етмәсидир. Харичи өлкәләрдәки фирмалар мәһсул истеһсалы вә сатышында мүстәгилдирләр. Белә јајылмада әсас мәгсәд харичи өлкәләрин тәтбиг етдији тариф вә дикәр мәһдудлашдырычы тәдбирләрдән јајынмагдыр. Она көрә дә истеһсалын белә тәшкилинә бә'зән тариф фабрикләри (tarif factories) дејилир.

Конгломерат (низамсыз) јајылма заманы ТМШ өз истеһсаллары илə билаваситə əлагəси олмајан саһəлəрə јајылырлар.

ТМШ-ин бүтүн дүнјада кетдикчə даһа чох јајылмасына тə'сир едəн əн башлыча амил мəнфəəт сəвијјəсинə тə'сир едəн амиллəрдир. Бу амиллəрə базар-тəлəб шəртлəри, тичарəт мəһдудлашдырмалары, капитал гојулушу иглими, ихрачаты артырмаг зəрурəти вə мəһсулун маја дəјəри вə əмəк мəһсулдарлығы сəвијјəсинə тə'сир көстəрəн амиллəр дахилдир. Тəлəб амили өзүнү онда көстəрир ки, ана фирмаларын чохунун өз өлкəлəриндəки истеһсал күчлəри өлкəдахили тəлəбдəн артыгдыр. Бу һалда фирма бөјүмəк үчүн дахили тəлəби ашараг ихрачы артырмалы вə гыз ширкəтлəр јарадараг истеһсалы харичдə тəшкил етмəлидирлəр. Фирмалар базарда өз мөвгејлəрини горумаға чалышырлар. Бунун үчүн истифадə едилəн əн'əнəви јоллардан бири базарда өзлəринə рəгиб вəзијјəтиндə олан фирмалара саһиб олунмасыдыр. Бу да ТМШ-лəрин чохалмасы үчүн бир чох јолларын истифадə олунур. Бунларын əн башлычасы ТМШ-ин əсас хаммал мөвчуд олан өлкəлəрə дахил олмасы вə орада өз структурларыны јаратмаларыдыр. Мəһсулун маја дəјəрини ашағы салмаг үчүн ТМШ ишчи гүввəси учуз олан өлкəлəрдə дə кениш јајылырлар. Бу сон вахтлар електроника сəнаје саһəлəринин јајылмасында өзүнү даһа ајдын чөстəрир. Бурада "учуз ишчи гүввəси" анлајышына хүсуси фикир вермəк лазымдыр. Белə ки, мəһсулдарлығы ашағы олан вə буна көрə дə əмəк һагты аз олан ишчи гүввəси учуз ишчи гүввəси һесаб едилмир. Јалныз, мəһсулдарлығы јүксəк, лакин əмəк һагты ашағы олан ишчи гүввəси учуз ишчи гүввəси һесаб едилир.

ТМШ-нин шәбәкәләринин кенишләнмәси мүәјјән мә'нада һәмчинин игтисади һәјатда веркиләрин артмасына реаксија кими дә гијмәтләндирилир. Мә'лум бир һәгигәтдир ки, верки дәрәчәләри нә гәдәр јүксәкдирсә ондан јајынмаға легал вә гејри-легал јолларла даһа чох чәһд көстәрилир. Бу саһәдә ән чох истифадә едилән үсуллардан бири капиталын верки ән ашағы олан өлкәдә гојулмасыдыр. Бирбаша инвестисијалар бу мәсәләнин ики јол илә һәлл олунмасына имкан верир:

1) ТМШ веркиләр ашағы олан өлкәләрдә өз фирмаларыны јарадырлар;

2) ТМШ мүхтәлиф мүһасибат комбинасијаларындан истифадә едәрәк јүксәк верки дәрәчәси олан өлкәдә әлдә едилмиш мәнфәәти веркиләр аз олан өлкәдә әлдә едилмиш кими көстәрәрәк веркидән јајынырлар.

Бир чох өлкәләрдә һөкүмәт сијасәти мәһсулун маја дәјәринин ашағы салынмасында мүәјјән рол ојнајараг ТМШ-ин өлкәјә дахил олмасы үчүн шәраит јарадыр. Мәсәлән, бә'зән өлкәләрдә ишсизлијин азалдылмасы вә мәшғуллуғун артырылмасы үчүн ТМШ-ләрә верки күзәштләри едилир, субсидијалар, јахуд истеһсалын тәшкили үчүн дикәр тәшвигедичи тәдбирләр көрүлүр.

ТМШ-дә истеһсал фәалијјәти вә мал дөвријјәсинин мигјасы һаггында чәдвәл N-6 мүәјјән тәсәввүр ојадыр.

Чәдвәл N-6

"Financial Times" газетинин мә'луматларына әсасән 1996- чы илдә дүнјанын 25 ән ири ТМШ-и (млрд.долл.)

Ширкәтин ады	Өлкә	Дөвријјәси	Халис кәлири	Базар капиталы
1. General Electric	АБШ	69,3	6,6	150,3
2.Royal Dutch/Shell	Нидер./Б.Брит	108,6	12,4	135,4
3. Coca-Cola	АБШ	18,0	3,0	26,9
4.Nippon Telegraf&Telephon	Јапонија	72,0	5,0	19,6
5.Exxon Corporation	АБШ	107,9	6,5	03,4
6. Bank of Tokyo Mitsubishi	Јапонија	-	0,8	02,7
7. Toyota Motor Corp	Јапонија	97,6	2,5	97,9
8. Merck	АБШ	16,7	3,3	85,1
9. AT&T Corp	АБШ	79,6	0,1	84,1
10. Intel Corp	АБШ	16,2	3,6	78,7
11. Microsoft Corp	АБШ	5,9	1,5	8,5
12. Philips Moris	АБШ	53,1	5,5	73,6
13. Roche Holding	Исвечрә	12,0	3,3	72,0
14.Jhonson& Johnson	АБШ	18,8	2,4	68,3
15. Procter & Gamble	АБШ	35,3	3,0	66,8
16.Intl Bisiness Machin	АБШ	71,9	4,2	65,7
17. Wal-Mart Stores	АБШ	93,6	2,7	60,5
18. Sumitomo Bank	Јапонија	-	0,3	58,9
19.British Petroleum	Б.Брит.	56,3	3,0	58,2
20. Industrial Bank of Japan	Јапонија	-	1,0	57,6
21. Fuji Bank	Јапонија	-	3,5	57,5
22. Dai-Ichi Kangyo Bank	Јапонија	-	1,6	53,7
23. Sanwa Bank	Јапонија	-	2,0	53,1
24. Glaxo Wellcom	Б.Брит.	16,4	3,7	52,3
25. Pfizel	АБШ	10,0	1,6	50,8

5.Бејнәлхалг кредит вә дүнја борч бөһраны.

Бејнәлхалг кредитин маһијјәти вә функсијалары.

Бејнәлхалг кредит -гајтарылмаг шәртилә валјута вә мал еһтијатларынын верилмәси илә әлагәдар бејнәлхалг игтисади әлагәләр саһәсиндә борч капиталынын һәрәкәтидир.

Бејнәлхалг кредит илкин капитал јығымы дөврүндә мејдана кәлмиш вә онун мүһүм васитәләриндән бири олмушдур. Онун мејдана кәлмәси вә инкишафынын објектив әсасыны истеһсалын милли сәрһәдләрдән кәнара чыхмасы, бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн дәринләшмәси, дүнја тәсәррүфат әлагәләринин интенсивләшмәси вә бејнәлмиләлләшмәси, истеһсалын ихтисаслаш.масы вә кооперасијасы тәшкил едир.

Бејнәлхалг кредит капиталын дөвријјәсинин бүтүн мәрһәләләриндә иштирак едир:

- харичи аваданлыг, хаммал вә с. алынмагла пул капиталынын мәһсулдар капитала чеврилмәсиндә;
- битмәмиш истеһсал кредитләшдириләркән истеһсал просесиндә;
- дүнја базарларында малларын сатылмасында;

Бејнәлхалг кредит ашағыдакы әсас функсијалары јеринә јетирир:

1. Кениш тәкрар истеһсалы просесинин тәләбатыны өдәмәк үчүн борч капиталыны өлкәләр арасында јенидән бөлүшдүрүр;
2. Һәгиги пулларын (гызыл вә күмүш) кредит пуллары илә дәјишдирилмәсини тә'мин едир, һабелә нәгдсиз өдәмәләри инкишаф етдирмәклә вә нәгди валјута дөвријјәсини беј-

нәлхалг кредит әмәлијјатлары илә әвәз етмәк јолу илә бејнәлхалг һесаблашмаларда тәдавүл хәрчләринә гәнат едилмәсинә көмәк едир. Бејнәлхалг кредит әсасында бејнәлхалг һесаблашмалар үчүн кредит васитәләри - вексел, чек, һабелә банк көчүрмәләри, депозит сертификатлары вә с. јаранды;

3. Бејнәлхалг кредит капиталын мәркәзләшмәси вә тәмәркүзләшмәсинә јардым едир.

Мүасир мәрһәләдә бејнәлхалг кредит игтисадијјатын тәнзимләнмәсиндә мүәјјән рол ојнајыр вә онун өзү дә игтисади тәнзимләнмә објектдир.

Икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра Асија, Африка вә Латын Америкасы өлкәләри үчүн игтисади инкишафын сүр'әтләндирилмәси бу өләкәләрин чохәсирлик керилијинин арадан галдырылмасы үчүн јеканә чыхыш јолу һесаб едилир. Инкишафын сүр'әтләндирилмәси бүтүн дикәр шәртләр дахилиндә мәчмуу ичтимаи мәһсулунун капитал гојлушуна ајрылан һиссәсинин мигдарындан асылыдыр. Бу нисбәт нә гәдәр јүксәк олса инкишаф сүр'әти дә бир о гәдәр јүксәк олур. Бу өлкәләр капитал гојлушуну интенсивләшдирмәк вә онун игтисади сәмәрәлилијини артырмаг јолу илә (аграр бөлмәнин пајы јүксәк олан) зәиф инкишаф етмиш игтисадијјатын структуруну дәјишмәјә вә сәнаје чәмијјәти һалына кәлмәјә чалышырлар. Лакин, дахили јығым сәвијјәсинин ашағы олмасы вә капитал чатышмазлығы бу өлкәләрин гаршылашдығы ән чидди проблемдир. Она көрә дә бу өлкәләрдә касыблыг зәнчирини гырмағын мүһүм бир јолу харичи мәнбәләрин әлдә олунмасыдыр.

Классик тәһлилә көрә харичи кредитләр инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин капитал чатышмазлығыны азалдыр, он-

ларын инкишаф сүр'әтинә вә өз-өзүнү тә'мин етмә мәрһәләсинә чатмасына јардым едир. Харичи борчлар дахили мәнбәләрә әлавә олунараг капитал гојулушу мигдары вә сәвијјәсинин артырылмасына сәбәб олур. Нәзәријјәјә көрә јығым сәвијјәси мүәјјән һәддә гәдәр јүксәлдикдән сонра харичи јардыма еһтијач галмадан өлкәдә өзү-өзүнү тә'минетмә механизми ишә дүшүр. Харичи кредит вә јардымлар, јығым сәвијјәсини јүксәлтмәклә бу өлкәләрин дикәр ән чидди проблемләриндән биринин-валјута чатышмазлығы проблеминин дә һәлл олунмасына јардым едир. Мә'лум олдуғу кими бу өлкәләрдә инкишаф сүр'әти әһәмијјәтли дәрәчәдә инвестисија малларынын, хүсусән техника вә технолокијанын идхалы имканларындан асылыдыр ки, бу да валјута еһтијачыны кәскин олараг артырыр. Лакин нәзәрә алмаг лазымдыр ки, харичи кредитләр һеч дә һәмишә капитал јығымына мүсбәт тә'сир көстәрмир. Онлар әкәр истеһлак маллары, хүсусән дәбдәбәли маллар идхалына сәрф олунарса истеһсал күчүнүн артырылмасына сәбәб ола билмәз. Бу борчларын өдәнилмә вахты чатдыгда исә өлкәдә онсуз да кәркин олан валјута - малијјә проблемләрини даһа да кәркинләшдирир.

Бејнәлхалг кредитин формалары. Бејнәлхалг кредит мүхтәлиф формаларда өзүнү көстәрир вә бир нечә әсас әламәтләри үзрә тәсниф едилир.

Бејнәлхалг кредит өз мәнбәинә көрә а) дахили, б) харичи вә в) харичи тичарәтин гарышыг малијјәләшмәси вә кредитләшдирилмәси олмагла үч јерә бөлүнүр. Онлар бир-бири илә сыхы сурәтдә гаршылыглы әлагәдардыр вә малларын ихрачатчыдан идхалатчыја гәдәр һәрәкәтинин бүтүн мәрһәләләринә (истеһсалы вә ја тәдарүкүндә, јолда вә амбарда олдугда, идха-

латчы тәрәфиндән истеһсалда истифадә олундугда вә истеһлакына) хидмәт едир.

Борч алынан вәсаит һесабына һансы харичи игтисади сөвдәнин һәјата кечирилмәсиндән асылы олараг өз тә'јинатына көрә ашағыдакы кредит нөвләри мөвчуддур:

- харичи тичарәт вә хидмәтләрлә билаваситә әлагәдар олан коммерсија кредитләри;

- бирбаша капитал гојулушлары, инвестисија објектләринин тикинтиси, гијмәтли кағызларын сатын алынмасы, харичи борчларын өдәнилмәси, валјута мүдахиләси (интервенсијасы) дахил олмагла бүтүн мәгсәдләрә истифадә едилән малијјә кредитләри;

- капитал, мал вә хидмәт ихрачынын гарышыг формасына хидмәт едән "ара" кредитләри.

Кредитләр өз нөвләринә көрә ихрачатчыларын алычылара вердији әмтәә вә банкларын пул формасында вердији валјута кредитләринә бөлүнүр.

Бејнәлхалг кредитләр верилдији валјута нөвүнә көрә-борч алан вә ја кредитор өлкәнин валјутасы, үчүнчү бир өлкәнин валјутасы, јахуд бејнәлхалг һесаб ваһиди (СДР,ЕКЈУ вә с,) илә верилән кредитләрә бөлүнүр.

Бејнәлхалг кредитләр мүддәтинә көрә: гысамүддәтли (1 илә, бә'зән исә 18 аја гәдәр); узунмүддәтли (5 илдән чох) кредитләрә бөлүнүр.

Бејнәлхалг кредитләр тә'мин олунмасы бахымындан тә'минатлы вә банк кредитләринә бөлүнүрләр.

Кредитләрин тә'минаты үчүн адәтән маллар, мал бөлүшдүрүчү вә дикәр коммерсија сәнәдләри, гијмәтли кағызлар, векселләр, дашынмајан әмлак вә гијмәтли шејләр истифадә

олунур. Бланк кредити борчлунун борчу мүәјјән мүддәт әрзиндә өдәмәси үзрә тәәһһүдү әсасында верилир.

Кредиторун (кредит верәнин) ким олмасындан асылы олараг бејнәлхалг кредитләр 4 група бөлүнүр:

1) фирма, банк, бә'зән исә васитәчиләр (брокерләр) тәрәфиндән верилән өзәл кредитләр;

2) рәсми (дөвләт) кредитләри;

3) өзәл тәшкилатларын вә дөвләтин иштирак етдији гарышыг кредитләр;

4) бејнәлхалг вә рекионал валјута-кредит вә малијјә тәшкилатлары тәрәфиндән верилән кредитләр.

Бејнәлхалг кредитләр даим дәјишиклијә мәруз галыр. Әсас кредитор әввәлчә АБШ иди. Сонралар, 1973-чү илдән сонра исә нефт ихрач едән өлкәләр дә она гошулдулар. Әсас борч алан өлкәләр инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдир.

80-чи илләрин орталарындан е'тибарән ән ири капитал нетто-идхалчысы да АБШ олду. Нефт ихрач едән өлкәләр исә һәр ил бејнәлхалг борч капиталы базарында вердикләри гәдәр кредит алырлар. Јени бөјүк кредитор Јапонијадыр. Канада вә гәрби Авропа дөвләтләри нисбәтән кичик рол ојнајыр.

1930-чу илә гәдәр олдуғу кими бејнәлхалг кредитин әсас формасы өзәл вә дөвләт борч алычыларына верилән өзәл кредитләрдир. Бу кредитләр 1950-1973-чү илләрдә кениш јајылмыш бирбаша инвестисијалары нисбәтән сыхышдырмышдыр.

Бејнәлхалг өзәл малијјә капитал ахыны. Бејнәлхалг малијјә капиталы ахыны дедикдә бирбаша харичи капитал гојлушлары, өзәл малијјә капитал ахыны вә инкишаф мәгсәдләри үчүн рәсми бејнәлхалг кредит ахынлары нәзәрдә тутулур.

Бурада биз әввәлчә бејнәлхалг кредитлә әһәмијјәтли дәрәчәдә әлагәдар олан бејнәлхалг өзәл малијјә капитал ахыныны нәзәрдән кечирәчәјик. Бејнәлхалг өзәл малијјә ахынынын ән башлыча хүсуијјәтләриндән бири онларын коммерсија шәртләри илә бејнәлхалг пул вә капитал базарларындан әлдә олунмасыдыр. Онлар ејни заманда харичи капитал саһиби тәрәфиндән билаваситә истеһсала гошулмадығы бахымындан бирбаша капитал гојулушларындан фәргләнир.

Һәр ан истифадә олуна билән вә мүәјјән бир кәлир әвәзиндә истифадә үчүн башгасына верилә билән фондлара малијјә мәнбәләри дејилир. Малијјә мәнбәләри игтисади әдәбијјатда "борч верилә билән фондлар" вә ја "капитал фонду" анлајышлары илә ејни мә'нада ишләнир. Малијјә мәнбәләринин онларын саһибләриндән онлара еһтијача оланлара верилмәси илә әлагәдар әмәлијјатлара малијјә әмәлијјатлары дејилир. Бу әмәлијјатларын һәјата кечирилмәсиндә үч тәрәф: фонд саһибләри, фонда еһтијачы оланлар вә бу фондларын еһтијачы оланлара верилмәсини тә'мин едән малијјә базарлары иштирак едир. Малијјә базары да ики јерә бөлүнүр: кредит базары вә капитал базары.

Малијјә фондлары еһтијачы оланлара ики формада верилир:

1. Кредит вә ја 2. Мүлкијјәтә шәрик олмаг шәклиндә.

Фонд саһибләри, мә'лум олдуғу кими вердикләри вәсаитин әвәзиндә фаиз кәлири алырлар. Мүлкијјәтә шәрик олдугда исә һәр һансы пај сәнәди (мәс. сәһм) сатын алыныр вә сәһм саһиби мүәссәнин әлдә етдији мәнфәәтиндән пај (дивиденд) алыр.

Кредит базары әмәлијјатлары сәрбәст фондларын депозитләр (әманәт) шәклиндә банклар васитәсилә топланараг еһтијачы оланлара верилмәсиндә өзүнү көстәрән әмәлијјатларда ифадә олунур.

Капитал базары әмәлијјатлары гијмәтли кағызларла (истиграз вә пај сәнәдләри илә) олан әмәлијјатлардыр. Истиграз борч сәнәдидир вә инвестора сабит фаиз кәлири тә'мин едир. Әсасән орта вә узунмүддәтлидир, анчаг гыса мүддәтли дә ола биләр. Пај сәнәдләри илә мүәссисә мүлкијјәтинә шәрик олмаг мәгсәди күдүр вә өз саһибинә мүәссисә кәлириндән мүәјјән кәлир (дивиденд) тә'мин едир.

Бир сөзлә, мүәссисә вә ја тәшкилатлар малијјә базарына пај сәнәдәләри (сәһм) бурахараг вәсаит чәлб едирләр. Сәрбәст фонда малик оланлар да бу сәнәдләри сатын алырлар. Нәтичәдә бу фондлар борч капиталы базарында алгы-сатгы објектинә чеврилир вә бир нечә дәфә дөвр едә (алыныб-сатыла) биләрләр.

Борч капиталы базарында көстәрилән әмәлијјатларла мәшғул олан чохсајлы малијјә тәшкилатлары-коммерсија банклары, капитал гојулушу банклары, сығорта ширкәтләри, јығым вә кредит кассалары вә с мејдана кәлиб фәалијјәт көстәрирләр.

Тәшкил олунмуш борч капиталы базарынын вә манеәсиз ишләјән малијјә мүәссисәләринин мөвчуд олмасы игтисади инкишафын сүр'әтләнмәсинә олдугча чидди тә'сир едир.

Малијјә әмәлијјатлары ики група бөлүнүр: дахили вә бејнәлхалг малијјә әмәлијјатларына. Малијјә әмәлијјатынын һәр ики иштиракчысы ејни өлкәјә мәхсус олдугда белә әмәлијјатлара дахили (милли)_әмәлијјатлар дејилир. Һәр һансы бир

өлкә сакининин дикәр өлкә сакининә малиjjә фонду вермәси исә беjнәлхалг малиjjә әмәлиjjаты вә jа беjнәлхалг кредит вә jа капитал әмәлиjjаты адланыр.

Истәр беjнәлхалг, истәрсә дә дахили малиjjә әмәлиjjатларыны еjни сәбәбләр доғурур. Јәни һәр ики һалда сәрбәст фонд саһибләри муәjjән рискә кедәрәк бу фондлардан jүксәк кәлир әлдә етмәjә чалышырлар. Бу заман, тамамилә аjдындыр ки, капиталын беjнәлхалг базара чыхарылмасы даһа чох риск тәләб етдиjи үчүн капитал саһибләри беjнәлхалг базардан дахили базара нисбәтән даһа чох кәлир көзләjирләр. Бу кәлири әлдә етмәк үчүн сәрбәст капитал саһибләри өз капиталы илә харичи бир банкда мүддәтли депозит һесабы ачмалы вә jа беjнәлхалг борч капиталы базарындан истиграз вә jа паj сәнәди сатын алмалыдырлар. Белә бир әмәлиjjата онлары вадар едән дикәр бир сәбәб риски минимума ендирмәк үчүн капитал гоjулушу партфелини чох чешидли етмәкдир. Капиталын харичә чыхарылмасына сәбәб олан амилләрдән бири дә бә'зән өлкә дахилиндә гиjмәтли кағызлар үзәриндә jүксәк верки гоjулмасыдыр. Бир чох өлкәләр һәмин еһтиjатлары чәлб етмәк үчүн гиjмәтли кағызлары веркидән тамамилә азад едирләр вә онлар үчүн сығыначаг ролу оjнаjырлар (мәсәлән, Исвечрә, Лүксембург, Баһама адалары вә Канада).

Өлкәләр арасында малиjjә капиталы ахынынын тә'мин олунмасы үчүн әсас шәрт дөвләт тәрәфиндән бу әмәлиjjатларын мәһдудлашдырылмамасыдыр (валjута нәзарәтинин көтүрүлмәси вә с.)

Амма, һал-һазырда беjнәлхалг капитал ахынлары харичи тичарәт әмәлиjjатлары кими мүхтәлиф шәкилдә мәһдудлашдырмалара мә'руз галырлар. Бә'зи өлкәләр исә сәрбәст милли

валјута базарларынын инкишафына шәраит јаратдыглары һалда, өлкәдән капитал ихрачына мәһдудијјәтләр гојурлар. Бу мәһдудлашдырма тәдбирләринә рәсми органлардан ичазә алынмасы тәләбләри, онларын мигдарынын мәһдудлашдырылмасы, јахуд тамамилә гадаған едилмәси вә ја харичи капитал кәлирләриндән јүксәк верки алынмасы кими тәдбирләр дахилдир.

Малијјә әмәлијјатлары физики шәхсләр, коммерсија вә сәнаје мүәссисәләри, өзәл малијјә тәшкилатлары, һөкумәтләр вә дикәр рәсми гурумлар тәрәфиндән һәјата кечирилир.

Малијјә базарынын мүһүм тәркиб һиссәләриндән бири јерли гијмәтли кағызлар базарыдыр. Ширкәтләр өз фәалијјәтини харичдә кенишләндирмәк үчүн јерли истиграз вә сәһм базарларынын хүсуијјәтләрини диггәтлә өјрәнирләр. Ајры-ајры өлкә базарларынын вә бејнәлхалг базарларын кетдикчә даһа чох интеграсија етмәләринә вә ваһид дүнја базарына чеврилмәсинә бахмајараг јерли базарлар өз хүсусијјәтләрини сахлајыр вә дахили вә сијаси игтисади тәзјигләрә мә'руз галырлар.

Ширкәтләр јерли базарлары дәјәрләндирәркән бир нечә амили нәзәрә алмалыдырлар: 1. Малијјәләшмәнин мүмкүнлүјүнү; 2. Фаиз дәрәчәләри вә валјута мәзәннәсинин дәјишмә риски дахил олмагла мүмкүн олан бүтүн мәсрәфләри; 3.Јерли ән'әнәләр вә тәшкилатчылыг шәртләрини.

Бејнәлхалг малијјә базарынын фәалијјәтиндә трансмилли ширкәтләр үчүн мүһүм кредит мәнбәи олан авроваліута базары (eurocurrency) олдугча әһәмијјәтли рол ојнајыр. Бу базарын 65-80%-ни АБШ-дан кәнардакы банкларда сахланылан авродолларлар тәшкил едир. Бу о демәкдир ки, АБШ-ын банк

һесабларында харичиләрин сахладыглары долларлар авродоллар дејилләр. Лакин, американ вә башга банкларын һесабларында АБШ-дан кәнарда сахланылан долларлар - авродоллардыр (eurodollars). Ејни шәкилдә авроиен, авромарка вә с. базарлар да мөвчуддур.

Авроваљута базары бүтүн дүнјада мөвчуддур. Бу саһәдә Асија (Гонконг вә Сингапур), Кариб дәнизи һөвзәси өлкәләриндә, Канада вә Авропа мәркәзләриндә ириһәчмли әмәлијјатлар апарылыр.

Авродолларын әсас мәнбәи ашағыдакылардыр:

1. өз долларыны АБШ-дан кәнарда сахламаг истәјән харичи дөвләтләр вә вәтәндашлар;

2. чари еһтијачындан чох нәгдијјәси олан ТМШ-ләр;

3. чари еһтијачындан чох еһтијаты олан Авропа банклары;

4. Јапонија, Тајван вә Алманија кими харичи тичарәт балансынын мүсбәт галығы олан өлкәләр.

Авроваљутаја еһтијачы оланлар исә физики вә һүгуги шәхсләр, ајры-ајры дөвләтләрдир. Авроваљута базарынын ашағыдакы характерик чәһәтләри вардыр:

1. Бу базар пәракәндә дејил, топдан тичарәт базарыдыр. Чүнки, бурада чох бөјүк әмәлијјатлар апарылыр. Әсас борч аланлар һөкумәтләр, Мәркәзи банклар вә дөвләт бөлмәсинә аид корпарасијалардыр. Авроваљута базарындакы әмәлијјатларын 4/5 һиссәси банкларарасы әмәлијјатлардан ибарәтдир.

2. Бу базар әслиндә тәнзимләнмир;

3. Базардакы әманәтләр әсасән гысамүддәтлидирләр. Чүнки, бу әманәтләрин чоху гысамүддәтли характер дашыјан банкларарасы әмәлијјатлардыр;

4. Авроваліута базары јығымлар вә мүддәтли әманәтләр үчүн фәалијјәт көстәрир. Бурада тәләб олунана гәдәр әманәтләр ишләмир;

5. Авроваліута базары әсасән авродоллар базарыдыр.

Авроваліута базарынын әсас чәлбедичи чәһәти милли базарларла мүгајисәдә фаиз дәрәчәләринин ашағы олмасыдыр. Әмәлијјатларын бөјүк һәчми вә мәһдудијјәтләрин олмамасы нәтичәсиндә авроваліуталарда гојулан депозитләр адәтән өз өлкәләринә нисбәтән даһа чох кәлир кәтирир.

Ән'әнәјә көрә бу истигразлар Лондон банкларарасы депозит базарында сатычынын фаиз дәрәчәсиндән јүксәк олур. Авроваліута истигразлары үзрә банкларын бир-бириндән тәләб етдикләри фаиз - ЛИБОР (London Jnter-Bank offered rate-LIBOR) адланыр. Лакин, бу фаиз дәрәчәләринин јүксәк олмасына бахмајараг авроваліута базарынын надир хүсусијјәтләри имкан верир ки, бу дәрәчәләр чох вахт милли базарларда олан дәрәчәләрдән ашағы олсун.

ЛИБИД (LIBID -London Inter-Bank bid rate) исә - Лондон банкларарасы депозит базарында алычыларын тәләб етдији фаиз дәрәчәләридир.

Авроваліутадакы депозитләрдән кәлир сәвијјәси адәтән ЛИБИД-дән ашағыдыр. Лакин чох, вахт о милли базарда әлдә едилән кәлирдән јүксәк олур.

Бејнәлхалг малијјә әмәлијјатларынын мүһүм тәркиб һиссәси бејнәлхалг_банкларын апардыглары хидмәтләрдир. Онларын иштиракы олмадан фирмалар малијјә вәсаитинә олан еһтијачларыны тә'мин едә билмәзләр. Бејнәлхалг банклар малијјә әмәлијјатларыны астрономик рәгәмләрә чатдырараг, өз мүштәриләринә ашағыдакы хидмәтләри көстәрирләр:

1. Идхал вә ихрач әмәлијјатларынын малијјәләшмәси;

2. Харичи валјута тичарәти;

3. Дахили базарда вә авробазарда кредит вә сәһм саһәсиндә малијјәләшмә;

4. Нәгдијјәләрин бејнәлхалг ахынынын идарә олунмасы, о чүмләдән пул мәбләғләринин милли сәрһәдләрдән електрон апаратлар васитәсилә кечирилмәси;

5. Мүштәри-корпорасијалар үчүн малијјә схемләринин малијјәләшмәси;

6. Мүштәриләрә информасија вә мәсләһәт верилмәси

Бејнәлхалг рәсми кредитләр. Бејнәлхалг капитал ахынынын мүһүм тәркиб һиссәсини рәсми кредитләр тәшкил едир. Бу кредитләр үмумијјәтлә өлкәләрин инкишафы илә әлагәдар олдуғу үчүн онлара бә'зән инкишаф кредитләри вә ја харичи јардымлар дејирләр.

Белә кредитләр харичи дөвләтләр, бејнәлхалг кредит тәшкилатлары вә ја базарлардан әлдә едилир. Кредит алычысы исә чох вахт инкишаф етмәкдә олан өлкәнин һөкумәти вә ја о өлкәнин дөвләт тәшкилатлары олур.

Кредитләр борч шәклиндә алынан еһтијатлардыр. Онлар разылашдырылмыш мүддәтдән сонра әсас борч вә фаиз шәклиндә кредитора гајтарылыр. Кредит фаизләри бејнәлхалг базардакы тәләб вә тәклиф арасында олан нисбәтлә мүәјјән едилир. Бејнәлхалг өзәл фирма, ширкәт вә базарлардан кредитләр коммерсија шәртләри илә алыныр.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин кредитләшдирилмәсинин әсас хүсусијјәтләри ашағыдакылардыр:

1) Бу өлкәләр харичи еһтијатларын мүһүм бир һиссәсини күзәштли кредитләр вә әвәзсиз субсидијалар шәклиндә алыр-

лар. Чох күзәштли кредитләри адәтән ән зәиф өлкәләр алырлар;

2) Инкишаф етмәкдә олан мүхтәлиф өлкәләрин кредитләшдирилмәсиндә универсал бир систем мөвчуд дејилдир. Һәр бир өлкә үчүн онун инкишаф сәвијјәсиндән, игтисади конјуктурадан (хүсусән өдәмә күчүндән) әсас донор өлкәләрлә, бејнәлхалг валјута кредит тәшкилатлары илә мүнасибәтләрин характериндән, дүнја борч капиталы базарындакы е'тибар дәрәчәсиндән вә с-дән. асылы олараг ајрыча бејнәлхалг кредитләшмә механизми формалашыр:

3) Мүасир бејнәлхалг кредит системи инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин спесифик шәраитинә ујғунлашмышдыр;

4) Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр кредит вә субсидијаларын әсас һиссәсини билаваситә сәнајечә инкишаф етмиш өлкәләрдән, бејнәлхалг валјута-кредит тәшкилатларындан вә дүнја борч капиталы базарындан алырлар. Она көрә дә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин кредитләшмәси әсасән дүнја тәсәррүфатынын мәркәзи вә периферијасы арасындакы мүнасибәтләрдән ибарәтдир.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин кредитләшмәсинин әсас формалары. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин кредитләшдирилмә формалары Игтисади Әмәкдашлыг вә Инкишаф Тәшкилатына (ОЭСР) дахил олан Инкишафа Јардым Комитәси (ИЈК) тәрәфиндән гәбул едилмиш схем әсасында мүәјјән едилир. ИЈК инкишаф етмәкдә олан өлкәләр барәсиндә әсас донор өлкәләрин вә кредиторларын кредит сијасәтини әлагәләнәдирир.

ИЈК-нин инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә вердији кредит вә субсидијлаларын тәснифаты (схеми):

I. Инкишафын рәсми малијјәләшмәси.

1) Инкишафа рәсми јардым, о ҹүмләдән икитәрәфли вә чохтәрәфли;

2) Инкишафын малијјәләшмәсинин саир нөвләри, о ҹүмләдән икитәрәфли вә чохтәрәфли.

II. Ихрачат кредитләри.

III. Өзәл кредит вә субсидијалар.

1) Бејнәлхалг банк кредитләшмәси;

2) Гијмәтли кағызлар емиссијасы;

3) Гејри-һөкумәт тәшкилатларынын әвәзсиз субсидијалары.

90-чы илләрин әввәлләриндә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә бу хәттлә дахил олан еһтијатларын 4/5-и рәсми кредитләшмә вә малијјәләшмә, 1/5-и исә өзәл мәнбәләрә аиддир. Рәсми малијјәләшмә формасында кредитләшмәнин тәхминән јарысы икитәрәфли каналларла дахил олан кредитләрдән, јарысы исә субсидијалардан ибарәтдир.

Инкишафын рәсми малијјәләшмәси.

- Икитәрәфли каналларла: 90-чы илләрин әввәлләриндә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә дахил олан кредит вә субсидијаларын тәхминән јарысы бу хәттлә дахил олмушдур. Донор өлкәләр тәрәфинлән инкишафын рәсми малијјәләшмәсинин 1/5 һиссәси инкишафа рәсми јардым шәклиндә һәјата кечирилир. Бу мәгсәдлә вәсаит донор өлкәләрин бүдчәләриндән ајрылыр вә парламентин нәзарәти алтындадыр. Белә кредитләр адәтән бағлы характер дашыјыр, вә кредит верән өлкәдән әввәлчәдән мүәјјән едилмиш малларын сатын алынмасына сәрф едилир. Бу кредитин истифадә саһәләрини мәһдудлашдырыр. Бә'зән сатылан малларын гијмәтләри дә јүксәк олур. Бу кре-

дитләрин бөјүк бир һиссәсинин конкрет објектләрин малијјәләшмәсинә јөнәлдилмәси әввәлчәдән разылашдырылыр. Инкишафын рәсми малијјәләшмәси вә хүсусән Инкишафа рәсми јардым програмлары һал-һазырда јалныз инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә јөнәлдилмиш хүсуси малијјә-кредит механизмидир. Бу механизм бәшәријјәтин глобал проблемләриндән биринин-керилијин арадан галдырылмасы проблеминин һәллинә јөнәлдилмишдир. Күзәштли кредитләр ајрыларкән инкишаф етмәкдә олан өлкә әһалисинин әсас еһтијачларынын, јә'ни јемәјә, суја, тибби хидмәтә, тәһсилә олан тәләбатынын өдәнилмәси нәзәрә алыныр. Адәтән кредитләрин мүһүм бир һиссәси инкишаф етмәкдә олан өлкәләр үчүн мүһүм әһәмијјәтә малик олан инфраструктура (нәглијјат, рабитә, енеркетика) објектләринин иншаасына сәрф едилир. Бунунла јанашы олдугча кәскин характер дашыјан сосиал проблемләрин һәлли хүсуси диггәт мәркәзиндә олур. Әһалинин ән касыб һиссәсинин јашадығы аграр бөлмәјә ајрылан кредитләр дә артыр. Сәнаје исә инкишафа јардым програмында тәхминән 5% тәшкил едир.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә әрзаг јардымы мүһүм әһәмијјәт маликдир. Әрзаг јардымы һаггында илк програм 1954-чү илдә АБШ тәрәфиндән гәбул едилмишдир. Сонралар бу програмын һәјата кечирилмәсиндә иштирак едән дөвләтләрин сајы 25-ә чатды.

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә јардым әслиндә бүтүн инкишаф етмиш дөвләтләр тәрәфиндән едилир. Лакин, АБШ апарычы донор кими галмагда давам едир (бахмајараг ки, онун пајы 50-чи илләрдә 50%-дән 90-чы илләрдә 20%-ә енмишдир).

Бејнəлхалг Валјута Фондунун мə'луматларына əсасəн бүтүн дүнјада 1994-чү илдə дөвлəт хəтти илə 59 млрд. доллар рəсми јардым ајрылмышдыр.

Əввəлчə инкишафа рəсми јардымлар Узаг Шəрг, Чəнуби-Шəрги вə ЧəнубиАсија өлкəлəринə едилирди. Јардымын игтисади сəмəрəси бə'зи өлкəлəр үчүн јүксəк олмаса да дикəрлəри, хүсусəн Чəнуби Кореја вə Тајван јардымлардан дүзкүн истифадə едəрəк сосиал-игтисади тəрəггијə наил олдулар. Мүəјјəн нкишаф мəрһəлəсинə чатдыгдан сонра онлар бу јардымдан имтина етдилəр вə бејəлхалг борч капиталы базарындан борч алмаға башладылар.

- чохтəрəфли каналларла: Инкишаф етмəкдə олан өлкəлəрə дахил олан чəми кредит вə субсидијаларын тəхминəн 1/4 -и бу канналарын үзəринə дүшүр. Онлар Бејнəлхалг Иинкишаф вə Бəрпа банкы (Дүнја банкы), рекионал инкишаф банклары, БВФ-у вə мүхтəлиф чохтəрəфли фондлар (БМТ, АБ вə с. хəтти илə) тəрəфиндəн верилир.

Чохтəрəфли əсаслар үзрə Инкишафын рəсми малиијјəлəшмəсиндə Дүнја банкы (рəсми ады Бејнəлхалг Бəрпа вə Инкишаф банкы) групу мүһүм рол ојнајыр (1944-чү илдə тəшкил олунмушдур). Банк əввəлчə Авропада бəрпа ишлəринə дə кредит ајырдығы һалда, 60-чы иллəрдəн е'тибарəн јалныз инкишаф етмəкдə олан өлкəлəри кредитлəшдирир, онларла дүнја борч капиталы базары арасында васитəчи кими чыхыш едир. Дүнја банкы бөјүк е'тибара маликдир вə өз гијмəтли кағызларыны илдə 7% илə дүнја малијјə базарында јерлəшдирир вə вердији кредитлəр үзрə илдə 7,5-8,5% (јəни өзəл бејнəлхалг банклардан аз) алыр. Лакин, бу фаиз касыб өлкəлəр үчүн јүксəк олдуғу үчүн онлар Дүнја банкындан кредит алмырлар.

Дүнја банкынын әсас вәзифәси диггәтлә сечилмиш (әсасән инфраструктура) конкрет објектләрин кредитләшдирилмәсидир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Дүнја банкы јалныз дөнәрли валјута илә өдәнән мәсрәфләри өз үзәринә көтүрүр, јерли валјута хәрчләрини исә кредит алан өлкә өдәјир. Дүнја банкы 1980-чы илдән башлајараг базар мүнасибәтләринин инкишаф етдирилмәси, өзәл саһибкарлығын тәшвиги, дүнја тәсәррүфатына ујғунлашмаг үчүн һәјата кечирилән игтисади ислаһат програмларына да кредит ајырыр. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр һәмчинин ашағыдакы рекионал инкишаф банкларындан кредит алырлар: Авропа капитал гојулушу банкы, Авропа Бәрпа вә Инкишаф банкы, Ислам Инкишаф банкы, Асија Инкишаф банкы, Африка инкишаф банкы вә Америкалыларарасы Инкишаф банкы. Бу банклар илк нөвбәдә рекионал објектләри кредитләшдирәрәк рекионал әмәкдашлығын инкишафына әсас диггәт верирләр.

Бејнәлхалг Валјута Фонду өдәниш балансы кәсирләринин өдәнилмәси үчүн 3-5 ил мүддәтли кредитлр ајырыр. Фонд әввәлчә әсас е'тибары илә Гәрб өлкәләринә кредит верирди. 80-чы илләрдән башлајараг о анчаг инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә кредит верир. Кредит вериләркән кредит алан өлкә мүвафиг макроигтисади тәнзимләмә үзрә өз үзәринә өһдәчилик көтүрүр. Кредитин истигамәтинин инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә доғру дәјишмәси дә бунунла әлагәдардыр. Чүнки, Гәрб өлкәләри өдәниш балансы кәсирини өдәмәк үчүн борч капиталы базарындан кредит алмаға үстүнлүк верирләр. БВФ-у гәдәр дикәр һеч бир бејнәлхалг тәшкилат инкишаф етмәкдә олан өлкәләр тәрәфиндән тәнгид олунмур. Фонд бу өлкәләрдәки сосиал-игтисад просесләрә олдугча чидди тә'сир

көстәрир. Лакин, Фондун мүдахиләси олмазса дүнја борч бөһраныны даһа да дәринләшиб чидди характер ола биләрди.

Дүнја борч бөһраны. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин харичи борчлары чәдвәл N7-дә верилән рәгәмләрдән көрүндүјү кими сүр'әтлә артыр.

Чәдвәл N-7

Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин харичи борчу вә бу борчлар үзрә өдәмәләри.*

Илләр	Харичи борч	Борчун гајтарылмасы үзрә өдәмәләр
1950	2	...
1970	66	9,4
1981	755	89,1
1987	1107	119,0
1992	1223	135,0

* Международные валютно-кредитные отношения. М, 1994,стр.318.

Верилән рәгәмләрдән ајдын олур ки, 1970-1992-чи илләр әрзиндә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин харичи борчлары 18 дәфә, бу борчлар үзрә һәмин өлкәләрин иллик өдәмәләри исә 14 дәфә артмышдыр.

70-чи илләрә гәдәр инкишаф етмәкдә олан өлкәләр харичи кредитләри јалныз рәсми мәнбәләрдән алырдылар. Она көрә дә, онларын борчлары јаваш артырды. Лакин, 1970-1992-чи илләрдә онларын чохунун дүнја борч капиталы базарына чыхдығы үчүн харичи борчлары чәмиси он ил әрзиндә 700 млрд. доллар мәбләғиндә артды.

Нәтичәдә инкишаф етмиш вә инкишаф етмәкдә олан өлкәләр үчүн нараһатлыг мәнбәи олан дүнја борч бөһраны мејдана кәлмишдир. Үчүнчү дүнја өлкәләринә кениш мигјаслы

кредит ахыны бирдән-бирә 1982-чи илдә дөвләтләр арасында е'тибар бөһраныны јаратды. 12 август 1982-чи илдә Мексика, онун архасынча Бразилија, Чили, Аркентина вә дикәр Латын Америкасы өлкәләри өз харичи борчларыны өдәјә билмәдикләрини е'лан етдиләр. Дүнјанын чәми 38 дөвләти өз борчларыны разылашдырылмыш график үзрә өдәјә билмирдиләр. Бу вәзијјәт 1983 вә 1984-чү илләрдә дә даваметди. Кредиторлар јени кредит верилмәсини дајандырдылар вә өз борчларынын күтләви сүр'әтдә нөвбәдәнкәнар өдәнилмәсини тәләб етдиләр. Дүнјанын нәһәнк банклары бејнәлхалг кредит үзрә бөјүк иткиләрә мә'руз галдылар. Бејнәлхалг Игтисади һәјатын вачиб тәркиб һиссәси олан малијјә структуру 1914-чү илдән сонра мүһүм әһәмијјәт кәсб етди вә там ифлас гаршысында галды. Чүнки, борчун өдәнилмәсиндә, һәр бир кечиктирмә малијјә структурлары үчүн итки демәкдир. Дүнја борч капиталы базарында бејнәлхалг кредитләшдирмә илә мәшғул олан доггуз нәһәнк АБШ банкларынын сәһмләри 20% гијмәтдән дүшдү. Бу банклар тәрәфиндән верилмиш "е'тибарсыз" харичи кредитләрин мәбләғи онларын өз капиталларынын мәбләғини өтүб кечмишдир. Даһа дәгиг дејилсә јалныз үч өлкәјә (Аркентина, Бразилија, Мексика) верилмиш кредитләр онларын өз капиталындан чох иди.

Борч аланлар үчүн вәзијјәт даһа ағырдыр. Онлар 70-чи илләрдә јүксәк номинал фаизлә күтләви сурәтдә кредит алырдылар. Долларын сабитлијинин позулмасындан горхан АБШ-ын Федерал Еһтијат Системи 1982-чи илдә инфлјасијаны дајандырмаг үчүн сәрт монетарист сијасәт јеритмәјә башлады. Нәтичәдә јүксәк номинал фаизәләр реал фаизә чеврилдиләр ки, бу да борч аланлар үчүн 1929-32-чи илләрин бөјүк деп-

рессијасындан сонра ән күчлү зәрбә олду. Лакин нә гәдәр ағыр олса да бу өлкәләр дүнја малијјә мәркәзләри илә нормал малијјә мүнасибәтләрини горујуб сахламаг наминә "кәмәр сыхма" сијасәти јеридәрәк, веркиләри вә дахили инфлјасијаны артырмаг вә сосиал-игтисади инкишафа јөнәлдилән (капитал гојулушлары, маарифә вә с.) мәсрәфләри ихтисар едәрәк өз борчларыны өдәмәк үчүн еһтијатлар топламаға мәчбур олдулар. Мәһз бу сәбәбә көрә бир сыра борчлу өлкәләрин игтисади инкишаф сүр'әти 80-чы илләрдә хејли зәифләди. Һалһазырда харичи кредитләрә олан тәләбин кәскин сурәтдә артмасы кечмиш сосиалист өлкәләринин базар игтисадијјаты системинә кечмәсилә әлагәдардыр. Бәшәријјәт үчүн глобал әһәмијјәт дашыјан бу просесин сүр'әтлә вә сабитлији позмадан һәјата кечмәси үчүн бу өлкәләрин харичи мәнбәләрә јүксәк еһтијачы јаранмышдыр. Бу вәзијјәт бејнәлхалг кредитин мүһүм јени истигамәтинә јол ачмышдыр.

6. Бејнәлхалг капитал һәрәкәти нәзәријјәләри

Неоклассик бејнәлхалг капитал һәрәкәти нәзәријјәси классик бејнәлхалг тичарәт нәзәријјәсинә әсасланыр. Онун әсасларындан бирини Д.Рикардонун мүгајисәли үстүнлүкләр нәзәријјәси тәшкил едир. Һәмин нәзәријјәјә әсасланараг Ч.С. Милл XIX әсрдә дүнјада илк дәфә олараг өлкәләр арасында капитал һәрәкәтинин нәзәри әсасларыны арашдырды. Д. Рикардодан сонра о көстәрирди ки, капитал өлкәләр арасында

мәнфәәт нормасында олан фәргләэлагәдар олараг һәрәкәт едир. О, ејни заманда көстәрирди ки, фәрг о гәдәр јүксәк олмалыдыр ки, инвесторун әчнәби өлкәдәки рискини өдәмиш олсун. XIX әсрин сонлары-XX әсрин әввәлләриндә инкилис игтисадчылары Ч.А.Гобсон вә Ч.Кејнс вә М.Б. Сејин истеһсал амилләри арасындакы нисбәт консепсијасыны бејнәлхалг капитал һәрәкәтинә шамил етдиләр. Мәсәлән, Ч. Кејнс бејнәлхалг тичарәт вә бејнәлхалг капитал һәрәкәтинин алтернатив олмасы һаггында мүһүм бир мүддәаны ортаја атды.О, көстәрди ки, истеһсал амилләринин һәрәкәти мүәјјән шәртләр дахилиндә бејнәлхалг тичарәти әвәз едә биләр. Бејнәлхалг капитал һәрәкәтинин неоклассик нәзәријјәси гәти шәкилдә XX әсрин илк ониллијиндә Е.Һекшер, Б.Оһлин, Р.Нурсе вә К. Иверсон тәрәфиндән формалашдырылды.

Е.Һекшер өз консепсијасы дахилиндә вә сон фајдалылыг нәзәријјәсинә әсасланараг истеһсал амилләри гијмәтләриндә бејнәлхалг таразлыға доғру мејл һаггында тезиси ирәли сүрдү. Бу мејл һәм бејнәлхалг тичарәт, һәм дә гијмәт вә мигдар нисбәти мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлиф олан истеһсал амилләринин бејнәлхалг һәрәкәти васитәсилә өзүнә јол ачыр.

Б.Оһлин өзүнүн бејнәлхалг тичарәт нәзәријјәсиндә көстәрирди ки, истеһсал амилләринин бејнәлхалг һәрәкәти мүхтәлиф өлкәләрдә онлара мүхтәлиф тәләб олмасы илә әлагәдардыр: онлар мәһсулдарлыг һәдди ашағы олан өлкәләрдән кедир, јүксәк олан өлкәләрә кәлир. О һесаб едир ки, капитал үчүн мәһсулдарлыг һәдди һәр шејдән әввәл фаиз дәрәчәси илә мүәјјән едилир. Оһлин һәмчинин бејнәлхалг капитал һәрәкәтинә тә'сир едән ашағыдакы әлавә амилләри дә гејд едирди: көмрүк манеләри (мал һәрәкәтинә мане олур вә буна көрә дә

харичи инвесторлары базара кирмәк үчүн капитал ихрач етмәјә мәчбур едир), фирмаларын өз капитал гојлушларынын чоғрафи диверсификасијасыны артырмаға чалышмасы, өлкәләр арасында сијаси фикир ајрылыглары, харичи инвестисијаларда бөјүк рискин мөвчудлуғу вә с.

Р.Нурксе бејнәлхалг капитал һәрәкәтинин мүхтәлиф моделләрини јаратды вә белә бир нәтичәјә кәлди ки, мал ихрачынын сүр'әтлә артмасы илә јанашы капитала тәләб дә артыр вә о идхал олунур (вә ја әксинә).

К.Иверсен бејнәлхалг капитал һәрәкәтинин реал вә таразлајычы (јә'ни өдәниш балансыны тәнзимләјән) олмагла ики јерә бөлүндүјү тезисини ирәли сүрдү. О һәмчинин көстәрди ки, капиталын мүхтәлиф нөвләри мүхтәлиф бејнәлхалг һәрәкәт сүр'әти габилијјәтинә маликдир (көчүрмәләрин кечикдирилмәси илә әлагәдар). О белә бир тезиси дә әсасландырды ки, капиталын мәһсулдарлыг һәдди ашағы олан өлкәдән, јүксәк олан өлкәјә апарылмасы һәр ики өлкәдә истеһсал амилләринин даһа сәмәрәли истифадә олундуғуну көстәрир.

Бејнәлхалг капитал һәрәкәти нәзәријјәси Кејнс вә онун давамчылары тәрәфиндән даһа да инкишаф етдирилди. Кејнс вә неокејнс нәзәријјәләри капитал һәрәкәти вә өдәниш балансынын вәзијјәти арасында олан әлагәјә хүсуси диггәт јетирирләр. Кејнс өзү һесаб едирди ки, капитал һәрәкәти үмумијјәтлә мүхтәлиф өлкәләрин өдәниш балансында таразлығын позулмасы илә әлагәдар мејдана кәлир.

Кејнсин көрүшләрини инкишаф етдирәрәк Ф.Махлун онлара үч мүһүм нәтичә әлавә етди:

1) Әкәр өлкәдә өдәниш балансы мүсбәт галыға маликдирсә, о заман капитал ихрачы ихрачын идхалдан артыглы-

ғыны баланслашдырыр вә бунунла да бу өлкәнин малларынын алычыларына һәмин малларын алынмасыны артырмаға имкан верир. Нәтичәдә, капитал ихрач едән өлкәләрин милли кәлири артыр;

2) Әкәр өлкәдә милли инвестисија аз, јығым мејли исә јүксәкдирсә, бу заман капитал ихрачынын бу сәбәблә артмасы ишкүзар активлији јахшылашдырыр, вә мүвафиг олараг милли кәлири чохалдыр;

3) Капитал идхалыны идхал едән өлкәдә дахили игтисади вәзиијәтә тә”сири капиталын һансы формада идхал олунмасындан асылыдыр: бирбаша инвестисијалар машын вә техника кәтирилмәси илә әлагәдар олдуғу үчүн даһа әлверишли олса да, портфел инвестисијалар да гијмәтли кағызлар базарында активлији артырыр.

Р.Ф.Харрод өзүнүн “игтисади динамика” моделиндә көстәрди ки, капитал бол олан өлкәдә игтисади артым сүр’әти нә гәдәр ашағыдырса бу өлкәдән капитал ихрачы мејли бир о гәдәр јүксәкдир. Е.Доллар тичарәт балансы вә мәшғуллуг проблемләрини араშдыраркән көстәрирди ки, капитал ихрачы һәмин өлкәнин харичдәки капиталындан кәлән кәлирин артым сүр’әти илә јерли инвестисијаларын артым сүр’әти арасындакы нисбәтдән асылыдыр. Әкәр өлкәдә инвестисијалар инвестисија кәлирләринә нисбәтән сүр’әтлә артырса, бу заман тичарәт балансы мүсбәт галыға маликдир; әкәр јерли инвестисијалар инвестисија кәлирләриндән ашағы сүр’әтлә артырса, бу заман тичарәт балансы пассив олачагдыр.

Неокејнс нәзәриијәләри инкишаф етмиш өлкәләр тәрәфиндән Африка, Асија вә Латын Америкасы өлкәләринә едилән јардымларын да нәзәри әсасыны тәшкил едир. Бу нәзә-

ријјәјә көрә үчүнчү дүнја өлкәләринә капитал ихрачы ишкүзар фәаллығы һәм капитал ихрач, һәм дә идхал едән өлкәләрдә артырыр. Лакин, белә капитал ихрачына јүксәк риск дәрәчәси вә бу өлкәләрдәки сијаси мејлләр мане олдуғу үчүн Гәрб дөвләтләри бу нөв капитал ихрачыны тәшвиг етмәјә (һәр шејдән әввәл дөвләтин пајыны артырмагла) мәчбурдурлар.

Бирбаша инвестисијалар һагтында нәзәријјә С.Һајмер, Ч. П.Киндлеберг, Р.Е..Кејвз, Стефан П. Маги, Г.Ч.Чонсон, Р. Лакруа тәрәфиндән јарадылыб инкишаф етдирилмишдир.

Бирбаша инвестисија нәзәријјәләри бу инвестисијаларын јүксәк рентабелли олмасы сәбәбләрини арашдырмаг бахымындан мараглыдыр. Һәгигәтән белә бир суал мејдана чыхыр: камил рәгабәт шәраитиндә өз рискләрини минимума ендирмәјә чалышан фирмалар харичи мүәссисәләрә кениш мигјасда капитал гојараг, ону өзүнүн там нәзарәтинә табе едир вә бүтүн риски өз бојнуна көтүрүр. Мә'лум олдуғу кими рәгабәт едән фирмаларда тәсадүфи амилләр комплекси мүхтәлиф өлкәләрдә мүхтәлифдир. Риски минимума ендирмәјә чалышан инвестор өз активләрини мүмкүн гәдәр чох диверсификасија (чохшахәли) едәчәкдир ки, онлары ајры-ајры тәһлүкәләрдән горусун. Капиталын бөјүк бир һиссәсини һәр һансы инвестисија сәбәтинә бағламаг исә тәһлүкәли һесаб едилир. Беләликлә, инвесторун рискини минимума ендирмәјин бир јолу капиталын диверсификасијасынын тә'мин олунмасыдыр.

Бирбаша харичи инвестисијаларын мәнфәәтлилик дәрәчәсинә тә'сир едән амилләр арашдырыларкән садә рәгабәт механизминин руһуна зидд олан фирманын үстүнлүјү (firm-specific advantages) анлајышыны нәзәрә алмаг лазымдыр. Белә бир тәбии суал мејдана чыхыр: харичи инвестор нә үчүн

јерли саһибкарлар илә онларын өз базарында рәгабәтә кирир? Чүнки, бүтүн мә’лум шәртләр дахилиндә јерли ширкәтләр милли базарда харичи инвесторлара нисбәтән "јерли ојун шәртләрини" јахшы билирләр. Бундан әлавә "узагдан идарә етмә "харичи инвестор үчүн әлавә хәрч тәләб едир, јол вә рабитә хәрчләри артыр, ән башлычасы исә бир-бирини баша дүшмәмәк тәһлүкәси бөјүкдүр. Бир чох "генетик" үстүнлүкләрә малик олан јерли фирманы өтүб кечмәк үчүн харичи фирманын јерли рәгиб үчүн әлчатмаз олан һәр һансы бир мүһүм үстүнлүјү олмалыдыр. Адәтән белә үстүнлүк технолокија вә патентә малик олма илә әлагәдардыр. Бир гајда олараг бураја астрономик мигдарда капитал мәнбәләринә азад чыхыш јолу олмасы да әлавә едилир (ајдындыр ки, јерли фирмаларын белә имканлары јохдур). Харичи фирма өзүнүн јүксәк бејнәлхалг статусуна ујғун олараг бир чох харичи өлкә базарларына асанлыгла кирә билир. Фирма капиталын инвестисијасыны вә истеһсал әмәлијјатларыны һәр мәрһәләдә елә координасија едә биләр ки, о синхронлашдырма һесабына истеһсал хәрчләринә күллү мигдарда гәнаәт етмиш олсун. Фирма камил идарәчилик системи тәбиг етмәклә вә рекламы фәал тәшкил етмәклә дә бөјүк фајда әлдә едә билир. Бу үстүнлүкләрә малик олан фирма харичдә өз өлкәсиндә әлдә етдијинә нисбәтән әһәмијјәтли дәрәчәдә чох мәнфәәт әлдә етмәлидир. Онларын мәнфәәти јерли фирмаларын мәнфәәтиндән дә гат-гат чох олмалыдыр. Әкс һалда бејнәлхалг капитал базары ади капиталларын бир өлкәдән башагасына һәр һансы бир мәнфәәт үчүн ади көчүрмәләрдән ибарәт оларды.

Беләликлә дејиләнләрдән белә бир нәтичә чыхыр ки, бирбаша харичи инвестисијаларда рәгабәт шәртләри дејил, фир-

маларын хүсуси үстүнлүкләри әсас рол ојнајыр. Бу исә тәдгигатчылары бирбаша инвестисијалар илә базар үзәриндә нәзарәт арасында әлагә олдуғуну гәбул етмәјә мәчбур етмишдир. Бу саһәдә ики көрүш вар:

1. С.Һајмерин көрүшү. С.Һајмерин 1976-чи илдә јазмыш олдуғу диссертасијасында фирманын хүсуси үстүнүлүкләри амилинә бирбаша харичи инвестисијалар нәзәријјәсини классик гејри- камил рәгабәт (ајры-ајры базарларда) модели илә бирләшдирмәк үчүн бир воситә кими бахылмышдыр. С.Һајмер һесаб едир ки, харичи инвестор һәр һансы бир базарда фәалијјәт көстәрән инһисардыр. Харичи инвестисијалар рәгабәти боғмаг вә базар үзәриндә нәзарәти әлә кечирмәк үчүн гојулур. Һәгигәтән мүхтәлиф базарларда бу чүр һаллар өзүнү көстәрир. Мәсәлән һәр һансы бир фирма өз рәгибиндән горхараг харичдә филиалыны ачыр. Чүнки, ола билсин ки, белә бир филиалы рәгиби ачсын. Белә инвестисијалара "мүдафиә инвестисијасы" дејилир.

2. Мәнимсәмә нәзәријјәсини Стефан П. Маги 1984-чү илдә әсасландырмышдыр. С.Һајмерин көрүшүнүн әксинә олараг фирманы капитал гојмаға мәчбур едән әсас үстүнлүкләри базарда онун мәһсулу саһәсиндә азад рәгабәт үчүн о гәдәр дә бөјүк тәһлүкә тәшкил етмир. Әксинә, бу үстүнлүкләр фирмаја, јалныз истеһсал амилләри саһәсиндә инһисар һүгугу верир. Сөһбәт ширкәтдә менечментин јүксәк сәвијјәсиндән, истеһсалчыларын зөвгү вә тәләби һаггында камил информасија системиндән, кәшфләр үзрә патентләрдән, кизли регистләрдән, тичарәтин хүсуси гајдаларындан кедир. Бу үстүнлүкләр исә һеч дә һәмишә базар үзәриндә нәзарәти әлә кечирмәјә имкан вермир.

Фирманын хүсуси үстүнлүкләри ону дахили базарда нечә јени истеһсал күчләрини јаратмаға вадар едирсә, еләчә дә харичи бирбаша инвестисијалар гојмаға һәвәсләндирир. Фирманын бирбаша харичи инвестисијаларын игтисади әсасландырылмасы милли сәрһәдләрдән кәнар гәрар гәбул едилмә саһәсинин кенишләндирилмәси вә мәнфәәтин артырылмасы илә әлагәдардыр. Фирма өз үстүнлүкләринин доғурдуғу потенсиал фајдаллары мәнимсәмәк үчүн чох вахт чалышыр ки, нәзарәти вә мүлкијјәти өз әлиндә сахласын. Әкәр мүлкијјәти вә нәзарәти киминлә исә бөлүшдүрмәли олурса о өз үстүнлүкләрини итирә биләр. Мәсәлән, әкәр истеһсалатда фәһләләрин фирманын тәчрүбәсинә ујғун олараг дәгиг тәшкил вә идарә олунмалы олдуғу һалда, нәзарәтин башга ширкәтлә бөлүшдүрүлмәси мәһсулун кејфијјәтини вә истеһсалын сәмәрәлилијини ашағы сала биләр. Фирма әкәр өз сирринә харичи партнјор үчүн азад јол ачырса бу сирләр рәгабәт мүбаризәсиндә онун өзүнүн әлејһинә мәһарәтлә истифадә едилә биләр.

Мәнимсәмә нәзәријјәси С. Һајмерин көрүшүндән фәргли олараг бирбаша инвестисијаларын переспективини мүәјјән етмәјә јардым едир. Фирмаларын иши мүрәккәб вә гијмәтли биликләрдән асылы олдуғу јүксәк технолокијаја тәтбиг олунан саһәләрдә бирбаша харичи инвестисијаларын үсүтнлүјү даһа ајдын көрүнүр. Лакин, сөһбәт бурада ондан кедир ки, харичи өлкәләрдә әмәлијјатлар кенишләндији заман техноложи үстүнлүјүн бәһрәләринин фирманын өзү тәрәфиндән мәнимсәниләчәјинә чәтин зәманәт вермәк олар.

Мәнимсәмә нәзәријјәси вә С.Һајмер көрүшүнүн бирбаша инвестисијалар үзрә дөвләт сијасәти јеридилмәсинә вердији төвсијјәләр дә зиддијәт тәшкил едир. С.Һајмер көрүшүнә

көрә дөвләтләр инһисар јаранмасындан горхараг харичи инвестисијалары мәһдудлашдырмалыдырлар. Мәнимсәмә нәзәријјәсиндә исә тамамилә әксинә бирбаша харичи инвестисијалар һәртәрәфли тәшвиг олунмалыдыр.

Игтисади нәзәријјә хүсусән XX әсрин икинчи јарысында сүр'әтлә артан трансмилли ширкәтләрә бөјүк диггәт ајырыр.

ТМШ-ин бејнәлхалг фәалијјәтә башламалары чох вахт мүгајисәли үстүнлүкләр нәзәријјәси илә изаһ едилир. Бу ширкәтләр өз сәрәнчамында олан истеһсал амилләриндән, јени технолокијадан, јени мәһсул нөвләриндән вә идарәчилик саһәсиндә топладыглары тәчрүбәдән даһа сәмәрәли истифадә етмәк үчүн бејнәлхалг мигјасда өз фәалијјәтини кенишләндирирләр. ТМШ-ин фәалијјәти истәр бејнәлхалг тичарәт нәзәријјәси, истәрсә дә трансмилли ширкәтләр һагтындакы нәзәријјә бахымындан нәзәрдән кечириләркән ајдын олур ки, бејнәлхалг мигјасда ишин кенишләндирилмәсиндә мәгсәд мә'лум бир малын истеһсалынын маја дәјәри аз олан өлкәдә тәшкил олунмасыдыр. Трансмилли ширкәт һагтында игтисади көрүшләр илә бејнәлхалг тичарәт нәзәријјәси арасындакы әсас фәрг ондан ибарәтдир ки, биринчи истеһсал амилләринин, икинчи исә мал вә хидмәтләрин бејнәлхалг һәрәкәтини тәһлил едир.

Бејнәлхалг тичарәт нәзәријјәси ТМШ-ин бирбаша инвестисија гојма зәрурәтини һәм мәнбә, һәм дә бу ширкәтләрин капитал гојдуглары өлкәләрин фајдалары бахымындан араршдырыр, ТМШ өзүндән асылы олан ширкәтләр васитәсијлә чох газанырларса бүтүн тәрәфләр игтисади фајда әлдә едирләр. Бу јол илә дүнја мигјасында игтисади мәнбәләр аз мәһсулдар јерләрдән чох мәһсулдар јерләрә ахыр вә даһа сәмәрәли истифа-

дә олунур. Бу бахымдан нәзәрдән кечирилдикдә трансмилли ширкәтләр вә бејнәлхалг тичарәт нәзәријјәси ејни тәһлил методуна маликдир. Лакин, бу охшарлыға бахмајараг һәр ики игтисади нәзәријјә арасында фәргләр дә мөвчуддур. Бејнәлхалг тичарәт нәзәријјәсиндә малларын гијмәтләри рәгабәт базарында мүәјјән едилән гијмәтләрдир. Лакин, ТМШ-ин чоху вертикал шәкилдә јајылыр вә өз фәалијјәтини ара маллардан һазыр мәһсул истеһсалына доғру тәшкил едирләр. Она көрә дә маллар өлкәләр арасында јалныз фирма дахилиндә сатылырлар. Белә вәзијјәтдә малларын гијмәтләри рәгабәт базарларында дејил, фирманын сијасәти әсасында формалашыр. ТМШ өз мәнфәәтләрини максимума јүксәлтмәјә чалышдыглары үчүн веркиләр јүксәк олан өлкәләрдә мәнфәәти азалтмаг мәгсәдилә гијмәтләри ашағы сәвијјәдә мүәјјән едир.

ФӘСИЛ VI.

ИШЧИ ГҮВВӘСИНИН БЕЈНӘЛХАЛГ ҺӘРӘКӘТИ.

1. Ишчи гүввәсинин бејнәлхалг ахынынын тарихи.

Әһалинин күтләви көчү (миграсијасы) XX әсрин икинчи јарысында дүнја бирлијинин мүһүм характерик чәһәтләриндән бири олмушдур. Әһали көчү (миграсијасы) даими јашајыш јерини дәјишмәклә мә'лум әразинин сәрһәдләрини кечмәклә инсанларын јердәјишмәсиндән ибарәтдир. Ишчи һансы өлкәдән кетмишсә о өлкә үчүн – емигрант, кәлдији өлкә үчүн исә – иммигрантдыр. Өз өлкәсинә кери гајыдан емигрантлар исә реемигрант адланырлар.

Дүнјада 1995-чи илдә мигрантларын сајы 35 млн. тәшкил едирди. Һалбуки, 1960-чы илдә чәмиси 3,2 млн. нәфәр мигрант вар иди. Һәр мигрантын гәјјумлуғунда орта һесабла үч нәфәр олдуғуну нәзәрә алсаг, 1995-чи илдә мигрантларын сајынын 100 млн. нәфәрә јахын олдуғу ајдын олар.

Һәјат вә әмәк шәраитини јахшылашдырмаг үчүн инсанларын вә бүтөв халгларын бир өлкәдән башгасына көчмәси һәлә гәдим дөврләрдән мә'лумдур. Рома Империјасынын сүгуту дөврүндә мөвчуд күтләви көчләр, түрк халгынын Гәрбә

доғру ахыны кениш тарихи просеслəрин јалныз бир нүмунəсидир.

Јени дөврдə əмəк еһтијатларынын илк күтлəви вə мəгсəдјөнлү көчү гара гулларын Африкадан Америка гит'əсинə дашынмасы илə башланмышдыр. Бə'зи һесабламалара көрə гызғын гул алвери она кəтириб чыхармышдыр ки, Африка гит'əсинин əһалиси 200 ил əрзиндə (16501850-чи иллəр) нəинки артмамыш, əксинə, азалмышдыр. Гул тичарəти гадаған едилдикдəн сонра икинчи əн бөјүк əһали ахыны Авропадан Јени Дүнја өлкəлəринə доғру өзүнү көстəрмишдир. Мүасир тарихин əһали ахынында əн бөјүк һадисə Америка вə Австралија гит'əлəринин мүасир əһалисинин јаранмасына тə'сир едəн милјонларла инсанын Авропаны тəрк етмəси олмушдур. Азад рəгабəт дөврүнə тəсадүф едəн бу дөврдə миграсија ахынынын истигамəти капитал ахынынын истигамəтинə ујғун олмушдур (Америкаја вə Бөјүк Британија мүстəмлəкəлəринə доғру). Көч ахынлары азсајлы сəнајечə инкишаф етмиш өлкəлəрдəн: Инкилтəрə, Алманија, Һолландија, Белчика, соңралар Италија, Австрија-Мачарыстан вə башга өлкəлəрдəн өз башланғычыны көтүрмүшдүр. Мараглыдыр ки, бу өлкəлəрдə миграсија ахынына əввəлчə јалныз сəнајечə инкишаф етмиш вилајəтлəр чəлб олунмушдур.

Инһисарчы капитализм дөврүндə миграсијанын истигамəтлəри дəјишди вə капитал ахынына əкс истигамəтдə һəрəкəт етмəјə башлады. Бу заман əһали ахыны кери галмыш өлкəлəрдəн инкишаф етмиш өлкəлəрə доғру һəрəкəт едир.

Мүасир мəрһəлəдə ишчи гүввəсинин бејнəлхалг миграсијасынын беш əсас истигамəтини көстəрмəк олар:

1. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдән сәнаjечә инкишаф етмиш өлкәләрә;
2. Сәнаjечә инкишаф етмиш өлкәләр дахилиндә;
3. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләр арасында;
4. Кечмиш сосиалист өлкәләриндән инкишаф етмиш сәjе өлкәләринә;
5. Елми ишчиләрин, jүксәк ихтисаслы мүтәхәссисләрин инкишаф етмиш сәнаjе өлкәләриндән инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә.

Тарих боjу өзүнү көстәрмиш кортәбии әһали миграсиjасы, мүасир мәрһәләдә әсас е'тибарилә "тәшкил олунмуш миграсиjа" илә әвәз олунду. Мүасир мәрһәләдә ишчи гүввәсинин беjнәлхалг һәрәкәтинин күтләви характер алмасы онун һәрәкәтинин дөвләтләр тәрәфиндән тәнзимләнмәсини зәрури етмиш, бу саһәдә мәһдудлашдырычы тәдбирләр көрүлмәjә башланмышдыр.

Мүасир һәjатда беjнәлхалг ишчи гүввәсинин ахыны мүһүм игтисади фәалиjjәт саһәсинә чеврилмишдир. Даһа дәгиг десәк, ишчи гүввәсинин беjнәлхалг һәрәкәти капитал вә техноложи амилләрлә бирликдә истеһсал амилләринин беjнәлхалг һәрәкәти анлаjышынын тәркиб һиссәсинә чеврилмишдир.

2. Беjнәлхалг әмәк базары.

Беjнәлхалг әмәк базары милли сәрһәдләри кечән әмәк еһтиjатларынын мүхтәлиф истигамәтләрини әһатә едир. Беjнәлхалг әмәк базары ишчи гүввәсинин милли вә реҝионал

базарларыны бирләшдирир. Бејнәлхалг әмәк базары дикәр дүнја базарлары, мәсәлән, мал вә хидмәт, капитал базарлары илә биркә мөвчуддур. Ишчи гүввәси, бир өлкәдән башга өлкәјә көчәрәк өзүнү, өз иш гүввәсини тәклиф едир вә бејнәлхалг әмәк миграсијасыны реаллашдырыр.

Тарихин бүтүн мәрһәләләриндә өзүнү көстәрән көчләр өз сәбәбләри вә маһијјәти бахымындан бир-бириндән фәргләнирләр. Бу көчләри адәтән ашағыдакы сәбәбләр доғурур: мүһарибәләрин јаратдығы көчләр, тәбии фәлакәтләр (мәс. гураглыг вә с.) нәтичәсиндә олан көчләр, милли азлыгларын көчләри, сијаси системлә әлагәдар көчләр вә с.

Көчләрин мүһүм бир һиссәси игтисади сәбәбләрдән доғур вә истеһсал амилинин һәрәкәти кими өзүнү көстәрир. Игтисадчыларын диггәтини мәһз бу мәсәлә даһа чох чәкир.

Ишчи гүввәсинин бејнәлхалг һәрәкәтини доғуран әсас игтисади амил әмәк һагты вә ишсизлик сәвијјәсиндә өлкәләр арасында мөвчуд олан фәргдир. Ишчи гүввәси һәрәкәтинин мигјасы вә истигамәти мүхтәлиф өлкәләрдәки әмәк базарларынын вәзијјәтиндән, ишчи гүввәсинә олан тәләб вә тәклифин нисбәтиндән асылыдыр. Емигрант ахыны бир гајда олараг ишчи гүввәси чатышмајан өлкәләрә доғру јөнәлир. Беләликлә, миграсијанын истигамәти дүнја тәсәррүфатынын милли сәрһәдләриндә ишчи гүввәсинә олан тәләблә мүәјјән едилир. Башга сөзлә, бејнәлхалг ишчи гүввәсинин ахыны ишчи гүввәси бол вә әмәк һагты ашағы олан өлкәләрдән ишчи гүввәси мәһдуд вә әмәк һагты јүксәк олан өлкәләрә доғру истигамәтләнир. Әкәр ишчи гүввәси ахынынын гаршысыны алан мәһдудијјәтләр гојулмасајды, бүтүн дүнја өлкәләриндә әмәк һагтынын сәвијјәси арасындакы фәргләр ләғв олуна биләрди.

Бејнәлхалг ишчи ахыныны шартләндирән мүһүм амилләрдән бири капитал вә малијјәнин бејнәлхалг һәрәкәтидир. Трансмилли ширкәтләр шәбәкәсинин кениш јајылмасы әмәк миграсијасына тә'сир көстәрир. Чүнки, ТМШ-ләр ишчи гүввәсинин капиталла бирләшмәсинә јардым едир. Јә'ни, ја ишчи гүввәсинин капитала доғру һәрәкәтини тә'мин едир, ја да өз капиталыны әмәјин бол олдуғу рекионлара доғру һәрәкәт етдирир.

Бејнәлхалг әмәк базары дикәр базарлардан фәргли олараг мәһдуд характерә маликдир. Чүнки, ишсиз вә ја аз маашлы адамын әчнәби бир өлкәјә кетмәси үчүн хејли вәсаит тәләб олунур вә тәбии ки, ишчи гүввәсинин миграсијасы әлавә мәсрәфләрлә әлагәдардыр. Бу, ишчи гүввәсинин бејнәлхалг һәрәкәтини мәһдудлашдыран мүһүм амилдир. Бундан башга, дөвләтләр харичи ишчи гүввәси ахыныны мүхтәлиф инзибати вә һүгуги јолларла мәһдудлашдырырлар. Бир чох өлкәләрдә ишләмәк һүгугу, јалныз о өлкәнин вәтәндашларына верилир. Харичиләрин ишләмәси үчүн чох вахт сәрт шәртләр гојулур, һәтта оларын ишләмәси бә'зән тамамилә гадаған едилир. Белә мәһдудијјәтләр исә әмәк һаггынын сәвијјәсиндә чидди фәргләр олдуғу бир шәраитдә кизли ишчи гүввәси базарынын јаранмасына сәбәб олур. Белә ки, минләрлә Мексика ишчиләри кизли јолла сәрһәдди кечәрәк АБШ-да чалышырлар. Гәрби Авропа өлкәләринә дә ејни шәкилдә ишчи гүввәсинин ахыны өзүнү көстәрир.

Белә мәһдудлашдырычы тәдбирләрлә јанашы сон вахтлар рекионал игтисади бирликләрин сүр'әтлә артмасы, бу бирликләрә дахил олан өлкәләрдә ишчи гүввәси һәрәкәтинин сәрбәстләшдирилмәси мејлләри хејли артмышдыр. Бу саһәдә ән

чидди аддым Авропа Игтисади Бирлији тәрәфиндән атылмыш вә Бирлијә дахил олан өлкәләр арасында ишчи гүввәсинин һәрәкәти там сәрбәстләшдирилмишдир.

Беләликлә, көстәрмәк лазымдыр ки, мә'лум бејнәлхалг ишчи гүввәси базары мөвчуддур. Лакин, бу базар принсип е'тибарилә сәрбәст рәгабәт шәртләринә ујғун фәалијјәт көстәрмир.

3. Ишчи гүввәсинә олан тәләб.

Игтисади чәһәтдән инкишаф етмиш, лакин ишчи гүввәси мәһдуд олан өлкәләр, һабелә нефт кими зәнкин сәрвәтә малик олан, амма кифајәт гәдәр ишчи гүввәси вә техники һеј'әти мөвчуд олмајан дөвләтләр бу саһәдә өз еһтијачларыны бејнәлхалг әмәк базары васитәсилә өдәјирләр. Ишчи гүввәсинин гытлығы әһалинин артым сүр'әтинин зәиф олмасы, әһалинин мәшғуллуг сәвијјәсинин ашағы олмасы вә јахуд ишчи гүввәсинин өлкә дахили һәрәкәтинин мәһдудлуғу илә әлагәдар ола биләр. Ишчи гүввәсинин гытлығы мә'лум фәалијјәт саһәләринә хас вә ја мөвсүмү олур. Бә'зән һәр һансы бир өлкәдә үмумијјәтлә ишчи гүввәси чатышмазлығы мөвчуд олмадығы һалда, бир сыра саһәләрдә ишләјә билән ишчиләри тапмагда чәтинлик өзүнү көстәрир.

Сәнајеләшмиш өлкәләрдә ихтисаслы мүтәхәссисләр кифајәт гәдәрдир вә бир гајда олараг фәһләләрә вә орта ихтисас ишчиләринә еһтијач олур. Хүсусән ағыр вә чиркли ишләрдә ишләјәнләрә бөјүк еһтијач вардыр. Чүнки, габагчыл өлкәләрдә мааш нә гәдәр јүксәк олса да јерли ишчиләр, белә ишләрдән

бојун гачырырлар. Бу еһтијач исә бејнәлхалг ишчи гүввәси базары васитәсилә өдәнилир.

Милли һәмкарлар тәшкилатлары һөкүмәт тәрәфиндән харичдән ишчи чәлб олунмасына һәр васитә илә мане олмаға чалышырлар. Чүнки, харичи ишчиләрин рәгабәти өлкәдә маашларын ашағы салынмасына вә ја ишсизлијин мејдана кәлмәсинә сәбәб ола биләр. Әслиндә исә, ишчи гүввәси гыт олан сәнајеләшмиш өлкәләрдә ихтисассыз әчнәби ишчиләр јерли ишчи гүввәсинә рәгиб дејил, онун тамамлајычысыдыр.

Сәнајеләшмиш өлкәләр бејнәлхалг ишчи гүввәси базарындан ихтисассыз ишчиләр тәләб етдикләри һалда, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә јүксәк ихтисаслы мүтәхәссисләрә бөјүк еһтијачы вардыр. Сонунчу өлкәләрдә јүксәк мааш мүгабилиндә инкишаф етмиш өлкәләрдән кәлмиш чохлу јүксәк ихтисаслы мүтәхәссисләр фәалијјәт көстәрирләр. Лакин, онларын чоху адәтән трансмилли ширкәтләр каналы илә кәлирләр.

4. Ишчи гүввәси тәклифи.

Ихтисассыз ишчи гүввәси тәклифини бол әмәк еһтијатларына малик олан инкишаф етмәкдә олан өлкәләр тә'мин едирләр. Бу өлкәләрдә әһали сүр'әтлә артдығы һалда мәшғуллуг имканлары мәһдуддур вә бунун да нәтичәсиндә ишсизлик (о чүмләдән, кизли) проблеми чидди характер алмышдыр. Милли игтисадијјат кениш әһали күтләсинә кифајәт гәдәр иш јерләри тә'мин едә билмәдији үчүн бу әһалинин мүһүм бир

һиссәси бејнәлхалг ишчи гүввәси базарында иш ахтармаға мәчбурдур.

Бејнәлхалг ишчи гүввәси базарына шәһәрләрдә даими вә мүвәггәти иш јеринә малик олан инсанларын бир һиссәси дә јүксәк мааш вә јүксәк һәјат шәраити үчүн мүрачиәт едирләр. Мүхтәлиф өлкәләрдә мааш вә һәјат шәраитиндә фәрг нә гәдәр сахланырса ишчи гүввәсинин бејнәлхалг ахыны да бир о гәдәр мөвчуд олачагдыр. Әслиндә бу просес, јә'ни ишчи гүввәсинин бол олдуғу јерләрдән мәһдуд олдуғу өлкәләрә ахыны үмумдүнја әмәк еһтијатларындан сәмәрәли истифадә олунмасына шәраит јаратдығы үчүн фајдалы бир просесдир.

Лакин, јухарыда гејд едилдији кими ишчи гүввәсинин миграсијасы јалныз игтисади сәбәбләрдән ирәли кәлмир. Бурада һәрби вә сијаси мәчбуријјәтләрлә јанашы психоложи амилләр дә өз ролуну ојнајыр. Мәсәлән, өз вәтәниндә јахшылыға доғру бир дәјишиклијин көзләнмәдији өлкәләрдән дә вәтәндашлар башга өлкәләрә көчүрләр. Дин, дил вә мәдәни амилләр дә өз ролуну ојнајыр.

5. Ишчи гүввәси ахынынын игтисади нәтичәләри.

Ишчи гүввәсинин бејнәлхалг ахынынын ән бариз нәтичәси әлагәдар өлкәләрин әһалисинин мигдары вә тәркибиндә өзүнү көстәрән дәјишикликләрдир. Көчләр ишчи гүввәсини ихрач едән өлкә әһалисини азалдыр, идхал едән өлкәнин әһалисини исә артырыр. Әһалинин сајынын дәјишмәси исә игтисади вә сосиал һәјата чидди тә'сир көстәрир.

Ишчи гүввəси ахыны əһалинин јалныз сајында дејил, онун јаш вə чинсијјəт тəркибиндə дə дəјишиклик едир. Харичи өлкəлəрə адəтəн кəнчлəр вə кишилəр кедирлəр. Она көрə дə ишчи гүввəси ихрач едəн өлкəдə кəнчлəрин вə кишилəрин сајы азалыр, идхал едəн өлкəдə исə əксинə, артыр. Көчлəр игтисади чəһəтдəн фəал əһалинин хүсуси чəкисиндə дə дəјишиклик едир. Бу мүвəггəти көчлəрдə даһа габарыг көрүнүр. Чүнки, харичдə гыса мүддəтə ишлəмəјə кедəнлəр адəтəн əмək габилијјəтли олмајан(ушаг, гоча вə с.) аилə үзвлəрини өзлəри илə харичə апармырлар. Она көрə дə онлар кетдиклəри өлкəдə фəал əһалинин сајыны артырырлар. Гəрби Авропа вə Јахын Шəрг өлкəлəринə кедəнлəр məһз бу катеторија ишчилəрə дахилдирлəр. Һалбуки кечмишдə Америка ги'тəсинə вə Австралијаја көчлəр даими характер дашыјырды. Јени əһали бүтүн аилə үзвлəри илə бирликдə кедирдилəр.

Миграсијанын ишчи ихрач едəн өлкəјə тə'сири.

Ихтисассыз ишчи ихрач едəнлəр доғум сəвијјəси јүксəк олан вə изафи ишчи гүввəсинə малик зəиф инкишаф етмиш өлкəлəрдир. Бу өлкəлəрдə фəал əһали чох, капитал исə аздыр. Она көрə дə, ишчи гүввəсинин бөјүк бир һиссəси ишсиздир(о чүмлəдəн кизли). Бурада милли кəлирин артым сүр'əти əһалинин артым сүр'əтиндəн кери галыр. Бу исə истеһлакын артмасына вə мүвафиг олараг, капитал гојулушуна сəрф едилəн јығымын исə азалмасына сəбəб олур. Изафи ишчи гүввəси капитал тутумлу техникадан истифадə олунмасыны чəтинлəшдирир, дөвлəт вə өзəл бөлмəлəрдə лазым олдуғундан чох ишчилəрин ишлəмəсинə сəбəб олур, өлкəни, бир нөв, јохсуллуг зəнчирини сындырмаға мане олан "тилсимли даирəјə" салыр.

Ишчи гүввәсинин ихрачы бу “тилсимли даирәни” сындырмаг вә игтисади инкишафы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн мүәјјән рол ојнаја биләр.

Миграсијанын ишчи гүввәсини ихрач едән өлкәјә тә’сири ашағыдакылардыр:

а) Ишсизлији азалдычы тә’сири: Ишсизлик сәвијјәси јүксәк олан өлкәләрдән ишчи гүввәсинин ихрачы ишсизлик проблемини јумшалдараг, әмәк базарында мејдана кәлмиш гејри-мүтәнасиблији азалда биләр. Һәр ил әмәк базарына јени атылан кәнчләрә вә мөвчуд ишсизләрә иш јери јаратмаг үчүн бөјүк капитал гојулушлары тәләб олунур ки, буна инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин игтисади имканлары јол вермир.

б) Дахили јығымы артырычы тә’сири: Харичдәки ишчиләрин өз вәтәнләринә көндәрдикләри јығымлары (валјуталары) дахилдә мөвчуд олан јығым чатышмазлығынын азалмасына вә капитал гојулушларынын артмасына мүсбәт тә’сир едир. Харичдә јүксәк кәлир әлдә едән ишчиләр өз вәтәндашларына нисбәтән хејли бөјүк јығым потенсиалына маликдирләр. Вәтәнә көндәрилән бу јығымлар өлкәдә игтисади инкишаф үчүн мүһүм малијјә мәнбәјини тәшкил едир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, даими көчәнләр илә мүвәггәти көчәнләр арасында бу бахымдан фәрг вардыр. Белә ки, даими көчәнләр өз јығымларыны кетдикләри өлкәдә топладыглары һалда, мүвәггәти көчәнләр вәтәнә көндәрирләр.

Өлкәдән көчләрин сајы әһәмијјәтли мигдар тәшкил етдикдә көчәнләр мөвчуд истеһлакчы сајынын вә мүвафиг олараг истеһлак мигдарынын азалмасына сәбәб олур. Истеһсалын сәвијјәси ејни галдығы үчүн өлкәдә истеһлакла јығым арасында нисбәт икинчинин хејринә дәјишир.

в) Өдәниш балансына мүсбәт тә'сири. Харичдә ишләјән ишчиләрин гәнаәт едәрәк јығым шәклиндә вә ја вәтәндә галан аилә үзвләринин доланышы үчүн көндәрдикләри харичи валјута (remittance) ишчи гүввәси ихрач едән өлкә игтисадијјаты үчүн мүһүм валјута мәнбәидир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрин өз игтисади тәрәггисини сүр'әтләндирмәк үчүн гаршылашдыглары ән чәтин проблемләрдән бири валјута чатышмазлығыдыр. Харичдәки ишчиләрин өз аиләләри үчүн көндәрдикләри валјуталар идхалат имканларыны кенишләндирмәклә мүһүм әһәмијјәтә маликдир. БВФ-нун мә'луматына көрә ишчи гүввәси ихрачындан әлдә едилән орта мәнфәәт нормасы мал вә хидмәт ихрачындан әлдә едилән мәнфәәт нормасындан хејли јүксәкдир. Прогноза көрә 90-чы илләрдә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдә ишчи гүввәсинин ихрачындан әлдә едилән кәлир јүксәк сүр'әтлә тәхминән илдә 10% артачагдыр. Бир чох инкишаф етмәкдә олан өлкәләр бу мәнбәдән әһәмијјәтли мәбләғләр әлдә едәрәк бу саһәдә ихтисаслашмаға башламышлар. Харичдәки ишчиләрдән әлдә едилән кәлирләр онларын мүһүм валјута мәнбәјинә чеврилмишдир. Мәсәлән, Мисир Әрәб Республикасы 80-чы илләрдә бу мәнбәдән орта һесабла һәр ил 3 млрд. доллар әлдә етмишдир. Јәмәндә емигрантларын көчүрмәләри бә'зән ихрачат кәлирләриндән 30 дәфә чох олмушдур.[1)]

г) Билик вә дүнја көрүшү артырычы тә'сири. Инкишаф етмәкдә олан өлкәјә кедән ихтисассыз ишчиләр јүксәк сәвијјәли бир ичтимаи мүһитә дүшәрәк, һәм өз ихтисасларыны, һәм дә үмуми дүнјакөрүшләрини артырырлар. Онлар үчүн харичдә

[1)] бах: Авдошкин Е.Ф. Международные экономические отношения. М., 1996, с. 109

тәшкил олунан ихтисас артырма курсларыны хүсуси гејд етмәк лазымдыр.

"Бејин ахыны". Бејнәлхалг ишчи гүввәси һәрәкәтинин мүһүм чәһәтләриндән бири һәким, мүһәндис, елми ишчиләр кими јүксәк ихтисаслы кадрларын зәиф инкишаф етмиш өлкәләрдән инкишаф етмиш сәнаје өлкәләринә ахыныдыр. Белә ахын дүнја әдәбијјатында "бејин ахыны" (brain drain) адланыр. "Бејин ахыны" инкишаф етмиш сәнаје өлкәләринин өз араларында да өзүнү көстәрмәклә јанашы, даһа чох зәиф инкишаф етмиш өлкәләрдән АБШ, Канада вә АБ өлкәләринә доғру һәрәкәт едир.

Белә ахыны доғуран башлыча амил өлкәләр арасында, хүсусән инкишаф етмәкдә олан өлкәләр вә инкишаф етмиш сәнаје өлкәләри арасында мааш вә һәјат сәвијјәсиндә мөвчуд олан фәргдир. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдән күтләви "бејин ахыны" онларын сосиал-игтисади тәрәггисинә мәнфи тә'сир көстәрир. Чүнки, бу өлкәләрин өзләринин јүксәк ихтисаслы кадрлара бөјүк еһтијачы вардыр. Дикәр тәрәфдән, бу кадрлары һазырламаг үчүн һәмин өлкәләр әһәмијјәтли дәрәчәдә вәсаит сәрф етмишдир. Јүксәк ихтисаслы кадрларын харичә көчмәси һәм зәиф инкишаф етмиш өлкәни һәмин кадрлардан мәһрум едир, һәм дә бу өлкәләр өзләринин кәскин еһтијачына бахмајараг "инсан капиталыны" (human capital) харичә ихрач етмиш олурлар.

Лакин, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдән сәнаје өлкәләринә "бејин ахынынын" мүһүм бир сәбәби дә онларын өз өлкәләриндә мүвафиг иш тапа билмәмәси вә ишсиз олмасыдыр. Она көрә дә бу өлкәләрдә "зијалы

ишсизлији" ичтимаиjjәтин диггәтини өзүнә чәлб едән мүһүм проблемләрдән биринә чеврилмишдир.

Миграсијанын ишчи гүввәсини идхал едән өлкәјә тә'сири. Әчнәби ишчиләри идхал едән өлкәләр әсас е'тибарилә зәнкин капитала вә тәбии сәрвәтләрә малик олан вә ишчи гүввәси чатышмајан өлкәләрдир. Харичдән әмәк идхалы бу өлкәләрдә ишчи гүввәси чатышмазлығыны арадан галдыраpаг, капиталын там күчү илә фәалиjjәтинә вә мүвафиг олараг капитал гојулушу сүр'әтинин артмасына вә сон нәтичәдә исә үмуми рифаһ сәвиjjәсинин јүксәлмәсинә мүсбәт тә'сир едир. Үмумән е'тираф едилмишдир ки, икинчи дүнја мүһарибәсиндән сонра ишчи гүввәси чатышмазлығы мөвчуд олан Гәрби Авропа өлкәләринин игтисади инкишафынын сүр'әтләнмәсиндә харичдән ишчи гүввәси идхалы мүәjjән рол ојнамышдыр.

Ишчи гүввәсинин идхалы сәнаје өлкәләриндә әмәк һаггынын јүксәлмәсинин гаршысыны алыр. Бу исә истеһсал хәрчләринин учузлашмасына вә өлкәдә истеһсал едилән ән'әнәви малларын дүнја базарында рәгабәт габилиjjәтлилијинин артырылмасына јардым едир. Бу ҹәһәт ихрачат јөнүмлү игтисади структура малик олан өлкәләр үчүн даһа бөјүк әһәмиjjәт кәсб едир. Маашларын артмасына мане олдуғу үчүн бу өлкәләрдә милли һәмкарлар иттифаглары, јухарыда гејд едилдији кими, ишчи гүввәсинин идхалына гаршы чыхыш едирләр. Лакин, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, ишчи гүввәсинин идхалы нәтичәсиндә милли кәлирдә өзүнү көстәрән артым бүтүн милләтин рифаһ сәвиjjәсинин јүксәлмәсинә хидмәт едир.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, идхал едилән ишчи гүввәсинин ихтисасы нә гәдәр јүксәкдирсә, ону идхал едән өлкәнин фајдасы бир о гәдәр јүксәк олур. Чүнки, һәмин өлкә беләиш-

чинин һазырланмасына һеч бир хәрч чәкмәдән мәһсулдар әчнәби әмәјиндән истифадә етмиш олур. Беләвәзијјәт әслиндә инкишаф етмәкдә олан өлкәнин сәнаје өлкәсинә бир нөв јардымы кими дә гијмәтләндирилә биләр. Харичдән кәлән ишчиләр ону идхал едән өлкәләр үчүн бә'зи проблемләр дә јарадыр. Мәсәлән, харичи ишчиләр әһалинин сајыны артырдығы үчүн мәнзил, мәктәб, хәстәхана вә дикәр сосиал објектләрин иншаатына әлавә мәсрәфләр тәләб олунур. Бундан башға, харичи ишчиләрин сајы јерли әһалинин мүһүм бир һиссәсини тәшкил етдикдә өлкәдә бир сыра ичтимаи вә мәдәни проблемләр дә јарана биләр.

ФӘСИЛ VII.

ӨДӘНИШ БАЛАНСЫ

1. Өдәниш балансынын маһијјәти.

Һәр бир өлкәнин рәһбәр органларына дүзкүн малијјә вә пул сијасәти јеритмәк, јеридилән харичи тичарәт сијасәтини дәјәрләндирмәк вә лазым кәләрсә ону дәјишдирмәк үчүн харичи игтисади әлагәләр һагтында дөври вә әһатәли статистик мә'луматлар лазымдыр. Бу мә'луматлар өз әксини өдәниш (тәдијјә) балансында тапыр. Өдәниш балансы бир өлкә резидентләринин (сакинләринин) мүәјјән дөвр әрзиндә бүтүн башга өлкәләрин резидентләри илә апардығы харичи игтисади әмәлијјатларын (сөвдәләшмәләрин) мәчмууну систематик олараг јекун шәклиндә әкс етдирән сәнәддир.

Харичи итисади әмәлијјатлар дедикдә ашағыдакылар нәзәрдә тутулур:

1. Гызыл вә гысамүддәтли сәнәдләр мүгабилиндә мал вә хидмәт алгы-сатгысы;
2. Сәнәдләрин сәнәдләрә дәјишдирилмәси;
3. Мал вә хидмәтләрин мал вә хидмәтләрә мүбадиләси;
4. Һәдијјә шәклиндә мал вә хидмәт вермә вә ја алма;

5. Һәдиjjә шәклиндә сәнәд, гызыл вә валjута вермә вә jа алма;

Көрүндүjү кими, игтисади әмәлиjjат мал вә хидмәт мүгабилиндә пул өдәнишини тәләб едир. Лакин, бу һәр заман белә олмаја биләр. Она көрә дә, БВФ-нун мүәjjән етдиjи гајдаја әсасән өдәниш балансынын адында "өдәниш" сөзүнүн ишләмәси илә әлагәдар бә'зән белә бир сәһв фикир јараныр ки, куја бу балансда јалныз "өдәмәләр" өз әксини тапыр. Әслиндә исә бу сәнәддә "өдәмәләр" илә әлагәдар олмајан бир чох башга әмәлиjjатлар да әкс олунур. Өдәмәләрә аид олмајан әмәлиjjатлара биртәрәфли (јәни әвәзи өдәнилмәјән)көчүрмәләр, БВФ-у тәрәфиндән ајры-ајры өлкәләрә верилән СДР, гызылын монетарлашмасы вә jа демонетарлашмасы (јәни өлкә гызылынын бир һиссәсинин гызыл еһтиjатына верилмәси вә jа әкс әмәлиjjат); дүнја гызыл гиjмәтинин вә валjута мәзәннәләринин дәјишмәси илә әлагәдар олараг өлкәнин гызыл вә валjута еһтиjатларынын јенидән гиjмәтләндирилмәси. Она көрә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, өдәниш балансында јалныз өдәмәләр дејил, өдәмәләрин дә дахил олдуғу әмәлиjjатлар өз әксини тапыр.

БВФ-нун мүәjjән етдиjи гајдаја көрә, өдәниш балансы ашағыдакы көстәричиләри өзүндә әкс етдирән статистика сәнәдидир:

1. Һәр һансы бир өлкә илә харичи дүнја арасында баш верән әмтәә, хидмәт вә кәлирләр үзрә бүтүн әмәлиjjатлары;

2. Бу өлкәjә аид олан монетар гызылда, СДР-хүсуси борч алма һүгугларында, һабелә харичи дүнјаја олан өһдәликләри вә малиjjә тәләбләриндә өзүнү кәстәрән мүлкиjjәт вә дикәр бүтүн дәјишикликләри;

3. Гаршылыглы өдәнишләри бир-биринә бағламајан әмәлијјатлары вә дәјишикликләри баланслашдырмг үчүн лазым олан бүтүн биртәрәфли көчүрмә вә компенсасија характерли гејдләри;

Өдәниш балансы адәтән иллик тәртиб олунур. Мүһасибат балансындан фәргли олан бу баланс һәр һансы мә'лум бир вахтда (мәсәлән 31 декабр 1996-чи ил) өлкәнин чәми борч вә алачагларыны әкс етдирмир. Бу сәнәд өлкәнин бир ил әрзиндә дикәр өлкәләрлә апармыш олдуғу бүтүн игтисади әмәлијјатларын һансы шәкилдә дәјишдијини көстәрир. Она көрә дә мүәссисәләрдә тәртиб олунан балансдан чох мәнфәәтзәрәр һесабламаларына охшајыр. Балансда "галыг" дејил, әмәлијјатларын "ахыны" өз әксини тапыр.

Өлкәнин бејнәлхалг мүвазинатынын тә'мин олунмасы үчүн өдәниш балансы маддәләринин кәсир вә ја "артыглары" бир - бирини өдәмәли вә таразлыг даим тә'мин олунмалыдыр. Она көрә дә бу сәнәдин адында "баланс" сөзү истифадә едилир.

Өдәниш балансыны өлкәнин харичи валјуталара олан тәләб вә тәклифинин балансы кими дә гијмәтләндирмәк олар.

Өдәниш балансы өлкәнин харичи игтисади вәзијјәтини тәһлил етмәк үчүн бир васитә кими өзүнүн тарихинә маликдир. Харичи игтисади фәалијјәт саһәсиндә илк һесабламалар һәлә орта әсрләрдә апарылмаға башламышдыр. "Өдәниш балансы" термини исә Шотландија игтисадчысы Чејмс Стјуарт тәрәфиндән XVIII әсрдә ортаја атылмышдыр. XX әсрин әвәлләриндә өдәниш балансынын тәртиб олунма үсуллары Инкилтәрә вә АБШ да артыг формалашмышды. Әввәлчә Мил-

лэтлэр Лигасы, сонралар исә БВФ-у Инкилтәрә вә АБШ-да өдәниш балансынын тәртиб олунма үсулларыны бүтүн дүнја өлкәләри үчүн стандартлашдырмышдыр.

Беләликлә, өдәниш балансы јарандығы вахтдан статистик вә информасија учоту методу кими формалашмыш вә о тәдгигат мәгсәдләри үчүн дејил, даһа чох практики фискал мәгсәдләри үчүн истифадә едилир.

2. Өдәниш балансы үзрә учот апарылмасынын принсип вә гајдалары.

Өдәниш балансы ики принсипә көрә тәртиб едилир: биринчи принсип-һәр һансы бир вахт әрзиндә өлкәнин бүтүн харичи игтисади әмәлијјатларынын әһатә олунмасыдыр. БВФ харичи игтисади әмәлијјатлары дахили игтисади әмәлијјатлардан фәргләндирмәк үчүн "харичи игтисади әмәлијјатлар" дедикдә өлкә резидентләри (сакинләри) вә бүтүн дикәр өлкәләрин резидентләри арасында апарылан әмәлијјатларын баша дүшүлмәсини төвсијјә едир. "Резидент" анлајышыны ајдынлашдырмаг лазымдыр. Өз өлкәсинин әразисиндән кәнарда олмасындан асылы олмајараг дипломатлар, һәрбчиләр вә туристләр һансы өлкәнин вәтәндашыдырларса һәмин өлкәнин резиденти һесаб едилирләр. Бу фирмалара да аиддир. Онлар һансы өлкәдә гејдијјатдан кечмишләрсә, о өлкәнин дә резидентидирләр (әмәлијјаты һансы өлкәдә һәјата кечирмәсиндән асылы олмајараг). Филиал вә бөлмәләр дә резидент ола биләрләр. Бунун үчүн онлар гејдијјатдан кечдији јердә тәмсилчилик ачмалыдырлар. Бир сөзлә, "резидент" онун даими јерләшмәси вә ја јашајышынын гејд олунмасы фактындан асы-

лыдыр. Она көрә дә "резидент" сөзү Азәрбајчан дилиндә "сакин" анлајышына даһа чох ујғун кәлир.

Өдәниш балансынын тәртибиндә икинчи принсип ондан ибарәтдир ки, баланс маддәләринин бириндә јаранмыш кәсирин башга маддәдәки "артыг" һесабына баланслашдырылмасы үчүн (кредит сон нәтичәдә дебетә бәрабәр олмалыдыр) әмәлијјатларын икили гејдләри апарылыр. Башга сөзлә һәр бир әмәлијјат ејни заманда ики һесабда гејд олунур: мал вә ја вәсаитин бу һесаба дахил олдуғуну көстәрән дебет, мал вә ја вәсаитин бу һесабдан верилдијини көстәрән кредит һесабында.

Апарылан һәр бир әмәлијјатын ики тәрәфи вардыр, мәсәлән малын дахил олмасы вә онун дәјәринин өдәнилмәси. Малы алан онун дәјәрини өдәмәлидир. Адәтән тәртиб олунан баланса дебет гејдләри минус ("–"), кредит гејдләри исә плјус ("+") ишарәси илә дахил едилир.

Һәр һансы бир әмәлијјатын кредит, јахуд дебетә јазылмасыны мүәјјән етмәк үчүн нәзәрә алмаг лазымдыр ки, балансын кредит һиссәсинә о әмәлијјатлар јазылыр ки, һәмин әмәлијјатлар илә өлкәјә валјута дахил олур. Дебетә исә өлкәдән валјута чыхышына сәбәб олан әмәлијјатлар јазылыр. Мәсәлән, мал вә хидмәт ихрачы, бәхшејишләр, өлкәјә капитал ахыны – бүтүн бунлар "+" ишарәси илә балансын кредит һиссәсинә јазылыр. Мал идхалы, јахуд харичә гојулан инвестисијалар өлкәдән чыхан истиграз вә кредитләр, әчнәбиләрә көчүрүлән тәгаүд вә һәдијјәләр – бүтүн бунлар исә "–" ишарәси илә балансын дебетинә јазылыр.

Дебет вә кредитин маһијјәти А өлкәсинин чәдвәл N8-дә мисал олараг верилмиш өдәниш балансындан даһа ајдын олур.

Чәдвәл N-8

А өлкәсинин өдәниш балансы (млрд. доллар)

КРЕДИТ		ДЕБЕТ	
а)Мүлки маллар ихрачы	100	в) Мүлки маллар идхалы	200
б) Һәрби маллар ихрачы	15	г) Харичдән һәрби малларын сатын алынмасы	20
Тичарәти балансынын кәсири 105 млрд. доллар			
д) хидмәт ихрачы (инвестисијалардан кәлир, харичи туризмдән кәлирләр вә с.)	150	е) хидмәт идхалы (харичи инвестисијалар әвәзиндә пул көчүрмәләри харич дәки туризм үчүн пул өдәмәләри вә с.)	100
Чари өдәниш балансы кәсирн 65 млрд. доллар			
з) өзәл әчнәбиләрдә истигразлар	100	р) әчнәбиләрә верилән өзәл кредитләр	50
Үмуми баланс (рәсми һесаблар үзрә) -кәсир 15 млрд. дл.			
к) харичи дөвләтләрә верилмиш гысамүддәтли истигразлар	16	л) дөвләт еһтијатынын артымы	1
Кредит јекуну	381	Дебет јекуну	381

Һансы әмәлијјатларын кредит бөлмәсинә дахил едилмәси һеч дә һәмишә ајдын олмур. Јухарыдакы мисалларда мал вә хидмәт ихрачынын кредитә дахил едилмәси ајдындыр. Чүнки, бу әмәлијјатларла А өлкәсиндән дәјәрләрин ахыны нәтичәсиндә бу өлкәнин резидентләри валјута өдәмәләри алырлар. Лакин, харичдәки узун вә гысамүддәтли истигразларын нә үчүн "кредитә" дүшмәси о гәдәр дә ајдын дејил. Амма, дәриндән фикирләшдикдә ајдын олур ки, харичдәки истигразлар әслиндә ихрачата охшардыр. Чүнки, онлар да өлкәјә сатылмыш гијмәтли кағызлар әвәзиндә валјута кәтирилмәсинә сәбәб олур. "Дебет" бөлмәсинин тәһлили дә охшар нәтичәјә кәлмәјә им-

кан верир. Өлкәнин рәсми еһтијат активләринин артмасы “дебетдә” өз әксини тапыр.

Өдәниш балансына гејдләринин апарылмасы гајдасы чәдвәл N9-да верилмишдир.

Чәдвәл N- 9

Өдәниш балансында гејдләрин апарылма нүмунәси

КРЕДИТ	ДЕБЕТ
Чари һесаблар а) Б өлкәсинә памбыг сатышы в) Г өлкәсинә трактор сатышы d) З өлкәсиндә А өлкәси истигразларындан кәлән фаизләр;	б) В өлкәсиндән миник автомобилләринин алынмасы г) М өлкәсиндә дипломатик корпус үчүн хидмәт алышы. е) А өлкәсиндә Б өлкәси заводларынын кәлири; ж) А өлкәсинин Е өлкәсинә әвәзсиз јардымы.
Капитал вә малијјә һәрәкәти һесаблары	
з) А өлкәсиндә отел алынмасы үчүн Ғ өлкәси капиталынын кәлмәси	и) М өлкәсиндә шахталар сатын алынмасы үчүн А өлкәси инвестисијалырынын чыхмасы
Еһтијатлар	
к) Л һөкумәтинин А өлкәсиндә банк депозитләринин артмасы	л) А өлкәсинин харичдә гызыл активләринин нетто-артымы

3. Өдәниш балансында мүвазинат вә кәсир анлајышы.

Икили учот принсипи баланслашдырма мәгсәди илә едилир. Бүтүн әмәлијјатларын учоту - јә'ни бүтүн мал вә капиталларын һәрәкәтинин гејдә алынмасы бу әмәлијјатларын баланслашдырылмасына вә сонлугда "сыфыр" рәгәминин алынмасына имкан верир. Бу заман белә бир суал мејдана чыхыр: балансдакы мүһасибат техникасы илә әлдә едилән мүвазинат (баланс), харичи өдәмәләрдә һәгигәтән мүвазинат олдуғунуму көстәрир? Бу һалда харичи өдәмәләрдә чәтинлик олурму? Шүбһәсиз, вәзијјәт әслиндә белә дејилдир.

Өдәниш балансында әмәлијјатларын әкс олундуғу маддәләри "мухтар" вә "баланслашдырычы" олмагла ики група бөлмәк олар. Мухтар, башга сөзлә, әсас маддәләр ади коммерсија мәгсәдилә мал вә хидмәтләрин һәрәкәтини өзүндә әкс етдирир. Баланслашдырычы маддәләр исә, өлкәнин өдәниш балансында "кәсир" вә ја "артыг" јаранмасына сәбәб олан маддәләрдир. Баланслашдырычы маддәләрин характери мүхтар маддәләрин вәзијјәти илә әлагәдардыр. Һансы маддәнин мухтар, һансынын баланслашдырычы маддә олмасында истифадә олунан мүһүм ме'јарлардан бири әмәлијјатын нә мәгсәдлә апарылмасыдыр. Мәсәлән, бејнәлхалг капитал һәрәкәтләри өлкәләр арасындакы фаиз фәрги нәтичәсиндә мејдана кәлмиш оларса, мухтар, өлкәләрин өдәниш балансы кәсирләринин өдәнилмәси нәтичәсиндә јаранмыш олдугда исә баланслашдырычы характер дашыјыр.

Мухтар маддәләрә мисал олараг мәнфәәт әлдә етмәк үчүн мал вә хидмәт ихрачыны, бирбаша харичи капитал гојулуш-

ларыны, газанч мәгсәди күдән портфел капитал гојулушларыны көстәрмәк олар. Лакин, мухтар әмәлијјатлары апаранлара кәлир вә хәрч арасындакы кәсири өдәмәк мәгсәди илә мәркәзи банкларын гызыл вә валјута сатмасы әмәлијјатлары балансләшдырычы маһијјәт дашыјыр.

Балансләшдырычы маддәләрдә исә валјута еһтијатларынын һәрәкәти, гысамүддәтли активләрин мигдарынын дәјишмәси, дөвләт јардымлары вә бејнәлхалг малијјә тәшкилатларынын истиграз вә кредитләри дахил олмагла өдәниш балансынын галығынын тәнзимләнмә мәнбә вә үсуллары әкс олунур.

Өдәниш балансында һәгиги кәсири мүәјјән етмәк үчүн баланс чәдвәлинин мүәјјән бир јериндән үфиги, белә демәк мүмкүндүрсә, хәјали бир хәтт чәкилир. Бу хәтдән јухарыда галан әмәлијјатлара "хәттүстү" әмәлијјатлар ады верилир. Өдәниш балансынын балансләшдырылмасы илә мухтар әмәлијјатлар адланан бу әмәлијјатларын әлагәси јохдур. Әксинә, харичи мүвазинаты позан маддәләр мәһз бунлардыр. Хәјали чизкинин алтындакы әмәлијјатлар исә өдәниш балансынын позулмуш мүвазинатынын арадан галдырылмасы мәгсәдини дашыјырлар.

Өлкәјә вәсаит вә капитал кәлдијини ("+") көстәрән вә ја әксинә, кетдијини ("-") әкс етдирән мухтар (әсас) маддәләр, өдәниш балансынын рәсми сәнәдләрдә вә игтисади әдәбијјатда "өдәниш балансы галығы" кими дәјәрләндирилир.

Мүлаһизәләримизи бир аз да дәринләшдирсәк көрәрик ки, өдәниш балансынын мәнфи вә ја мүсбәт галығы онун ашағыдакы бөлмәләриндә таразлығын позулдуғуну көстәрир: а) мал сатышы илә әлагәдар олан "көрүнән" тичарәтдә; б) мүхтәлиф хидмәт вә нәглијјат дашымаларынын дахил олдуғу "көрүн-

мәјән" тичарәтдә; в) бир өлкәдән башга өлкәјә капитал вә малијјә һәрәкәтиндә.

Бир тәрәфдән, дебет үзрә үмуми мәбләғ чари әмәлијјатлар, јахуд капитал илә әлагәдар әмәлијјатлар үзрә һесабларын кредитиндән чох олдугда -нетто-дебет өдәниш балансынын кәсири олдуғуну көстәрир. Бу кәсир бејнәлхалг еһтијатларда дәјишиклик едилмәклә (артырылмагла) өдәнилә биләр. Дикәр тәрәфдән, әкәр кредит үзрә үмуми мәбләғ чари әмәлијјатлар вә капитал әмәлијјатлары һесабларынын дебет мәбләғиндән чох олдугда өдәниш балансы актив галыға ("артыг") малик олур. Актив галыг бејнәлхалг еһтијатлар һесабында дебет балансы илә (азалдылмагла) әвәз олунур.

Балансын һансы маддәләринин әсас, һансынын исә баланслашдырычы олдуғуну мүәјјән етмәк бә'зән чәтинлик төрәдир. Һәр шејдән әввәл бир өлкә үчүн мүхтар олан әмәлијјат, башга өлкә үчүн балансглашдырычы маһијјәт дашыја биләр. бу вәзијјәт "кәсири" өдәмәк үчүн бир өлкә башгасындан борч алдыгда ајдын шәкилдә өзүнү көстәрир.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, һәр бир әмәлијјатын архасында дуран мәгсәд бу әмәлијјатын һансы катеторијаја аид олунмасыны мүәјјән едир.

Тичарәт балансы маддәләри адәтән мухтар һесаб едилир. Лакин, әкәр өлкә сәнаје вә кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары еһтијатларыны баланс кәсирини өдәмәк үчүн харичә сатырса бу әмәлијјат балансглашдырычы маһијјәт дашыјыр.

4. Өдәниш балансынын структуру

Харичи игтисади сијасәтин формалашдырылмасы үчүн өлкәләр арасындакы игтисади әмәкдашлығы тәшкил едән чохсајлы әмәлијјатларын бир систем һалында изләниб гијмәт верилмәси мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Системин јарадылмасы мәгсәдилә бу әмәлијјатлар охшарлыг принсипинә әсасән груплашдырылыр. Бу груплашдырмалар нәтичәсиндә өдәниш балансынын тәркибиндә ашағыдакы баланс вә ја һесаблар мејдана кәлир:

1. Чари әмәлијјатлар балансы
2. Капитал вә малијјә һәрәкаты һесаблары

Һал-һазырда өдәниш балансынын тәртиб олунмасы үчүн нүмунә кими БВФ-у тәрәфиндән 1996-чи илдә "Өдәниш балансы үзрә мә'лумат китабында" (Balance of Payments Textbook) верилмиш схемдән истифадә олунур. Бу схем БМТ тәрәфиндән бәјәнилмишдир. Буна бахмајараг, бир чох өлкәләрдә өдәниш балансы бу схемдән фәргли шәкилдә тәртиб олунур. Бу исә баланс көстәричиләринин мүгајисә олунмасына мане олур. Она көрә дә БВФ өз үзвләринин өдәниш балансларыны стандарт схем әсасында јенидән һесабланмыш вариантыны ваһид валјутада дәрч едир. Бу саһәдә БВФ-нун әсас нәшри һәр ил дәрч олунан икичилдлијидир ("Balance of Payments Statistics"). Биринчи чилддә БВФ үзвләринин баланслары, икинчи чилддә исә һәмин баланслар ириләшдирилмиш маддәләр үзрә верилир.

Өдәниш балансынын БВФ-у тәрәфиндән төвсијјә олунан там схеми 112 маддәдән ибарәтдир. Ириләшдирилмиш схем өдәниш балансы маддәләрини 7 група бирләшдирир.

БВФ -нун схеми әсасында тәртиб олунмуш ирәлиләшдирилмиш көстәричиләрдән ибарәт өдәниш балансы чәдвәл N10-да верилмишдир.

Чәдвәл N-10

Өдәниш балансынын ириләшдирилмиш тәснифаты

	Кредит	Дебет
1. Чари әмәлијјатлар		
А. Маллар вә хидмәтләр		
а. Маллар		
1. Әсас ихрач маллары		
2. Е'мал үчүн маллар		
3. Һазыр мәһсул		
4. Малларын јүкдашыјанлар тәрәфиндән лимандан көтүрүлмәси		
5. Монетар олмајан гызыл		
5.1. Гијмәтли еһтијатларын сахланмасы		
5.2. Саир		
б. Хидмәтләр		
1. Дашымалар		
1.1. Дәниз нәглијјаты		
1.1.1. Сәрнишин		
1.1.2. Јүк		
1.1.3. Саир		
1.2. Һава нәглијјаты		
1.2.1. Сәрнишин		
1.2.2. Јүк		
1.2.3. Саир		
1.3. Саир нәглијјатлар		
1.3.1. Сәрнишин		
1.3.2. Јүк		
1.3.3. Саир		
2. Сәјаһәт		

2.1. Ишкүзар
2.2. Шәхси
3. Рабитә хидмәтләри
4. Конструксија хидмәтләри
5. Сығорта хидмәтләри
6. Малијјә хидмәтләри
7. Компјутер вә информасија хидмәтләри
8. Ројалти вә лисензијалар
9. Саир ишкүзар хидмәтләр
9.1. Сатыш вә саир тичарәтлә әлагәдар хидмәтләр
9.2. Лизинг хидмәти әмәлијјатлары
9.3. Гарышыг бизнес, пешәкар вә техники хидмәтләр
10. Шәхси, мәдәни вә истираһәт хидмәтләри
10.1. Бирбаша вә гоһум әлагәләр
10.2. Саир, шәхси, мәдәни вә истираһәт хидмәтләри
11. Дөвләт хидмәтләри

Б. Кәлирләр
1. Ишчиләрин мүавинаты
2. Инвестисија кәлирләри
2.1. Бирбаша инвестисијалар
2.1.1. Халис кәлир вә кәлирин јенидән бөлүшдүрүлүмәси.
2.1.1.1. Мәнфәәт кәлиринин јенидән бөлүшдүрүлмәси.
2.1.1.2. Инвестисија кәлирләри вә мәнфәәтин бөлкүсү
2.1.2. Мәнфәәт кәлири
2.2. Портфел инвистисијалары
2.2.1. Халис кәлир
2.2.2. Мәнфәәт кәлири

2.2.2.1. Истигразлар вә банкнотлар
2.2.2.2. Пул базары аләтләри
вә малиііә төрәмәләри
2.3. Саир инвестисиіалар
В. Чари көчүрмәләр (трансферләр)
1. Дөвләт бөлмәси
2. Саир бөлмәләр
2.1. Ишчиләрә пул көчүрмәләри
2.2. Саир көчүрмәләр
2. Капитал вә малиііә әмәлиііатлары
А. Капитал әмәлиііатлары.
1. Капитал көчүрмәләри
1.1. Дөвләт бөлмәси
1.1.1. Бағышланылмыш мәнфәәт
1.1.2. Саир
1.2. Саир бөлмәләр
1.2.1. Миграсиіа көчүрмәләри
1.2.2. Бағышланмыш мәнфәәт
1.2.3. Саир
Б. Малиііә әмәлиііатлары
1. Бирбаша инвестисиіа
1.1. Харичдә
1.1.1. Халис капитал
1.1.1.1. Мүштәрәк мүәссисәләрдә
тәләбат
1.1.1.2. Мүштәрәк мүәссиләрдә
өһдәликләр(тәәһүдләр)
1.2.2. Инвестисиіа кәлирләри
1.2.3. Саир капитал
1.2.3.1. Мүштәрәк мүәссиләрдә
тәләбат
1.2.3.2. Мүштәрәк мүәссиләрдә
өһдәликләр
1.2. Игтисади һесабат
1.2.1. Халис капитал

1.2.1.1. Бирбаша инвестисијаларда тәләбат

1.2.1.2. Бирбаша инвестисијаларда өһдәликләр

1.2.2. Иггисади һесабат

1.2.3. Саир капитал

1.2.3.1. Бирбаша инвестисијаларда тәләбат

1.2.3.2. Бирбаша инвестисијаларда өһдәликләр

2. Портфел инвестисијалары

2.1. Активләр

2.1.1. Халис гијмәтли кағызлар

2.1.1.1. Валјута дәјәрләри илә

2.1.1.2. Дөвләт бөлмәсиндә

2.1.1.3. Банкларда

2.1.1.4. Саир бөлмәләрдә

2.1.2. Мәнфәәтли гијмәтли кағызлар

2.1.2.1. Истигразлар вә банкнотлар

2.1.2.1.1. Валјута дәјәрләри илә

2.1.2.1.2. Дөвләт бөлмәсиндә

2.1.2.1.3. Банкларда

2.1.2.1.4. Саир бөлмәләрдә

2.1.2.2. Пул базары

2.1.2.2.1. Валјута дәјәрләри илә

2.1.2.2.2. Дөвләт бөлмәсиндә

2.1.2.2.3. Банкларда

2.1.2.2.4. Саир бөлмәләрдә

2.1.2.3. Малиjјә төрәмәләри

2.1.2.3.1. Валјута дәјәрләри илә

2.1.2.3.2. Дөвләт бөлмәсиндә

2.1.2.3.3. Банкларда

2.1.2.3.4. Саир бөлмәләрдә

2.2. Пассивләр

2.2.1. Халис гијмәтли кағызлар

2.2.1.1. Банкларда

2.2.1.2. Саир бөлмәләрдә

2.2.2. Мәнфәәтли гиjмәтли кағызлар

2.2.2.1. Истигразлар вә банкнотлар

2.2.2.1.1. Валjута дәjәрләри илә

2.2.2.1.2. Дөвләт бөлмәсиндә

2.2.2.1.3. Банкларда

2.2.2.1.4. Саир бөлмәләрдә

2.2.2.2. Пул базары аләтләри

2.2.2.2.1. Валjута дәjәрләри илә

2.2.2.2.2. Дөвләт бөлмәсиндә

2.2.2.2.3. Банкларда

2.2.2.2.4. Саир бөлмәләрдә

2.2.2.3. Малиjjә төрәмәләри

2.2.2.3.1. Банкларда

2.2.2.3.2. Саир бөлмәләрдә

3. Саир инвестисиjалар

3.1. Активләр

3.1.1. Тичарәт кредитләри

3.1.1.1. Дөвләт бөлмәсиндә

3.1.1.1.1. Узунмүддәтли

3.1.1.1.2. Гысамүддәтли

3.1.1.2. Саир бөлмәләрдә

3.1.1.2.1. Узунмүддәтли

3.1.1.2.2. Гысамүддәтли

3.1.2. Кредитләр

3.1.2.1. Валjута илә

3.1.2.1.1. Узунмүддәтли

3.1.2.1.2. Гысамүддәтли

3.1.2.2. Дөвләт бөлмәсиндә

3.1.2.2.1. Узунмүддәтли

3.1.2.2.2. Гысамүддәтли

3.1.2.3. Банкларда

3.1.2.3.1. Узунмүддәтли

3.1.2.3.2. Гысамүддәтли

3.1.2.4. Саир бөлмәләрдә

3.1.2.4.1. Узунмүддәтли

3.1.2.4.2. Гысамүддәтли

3.1.3. Валјута вә депозитләр

3.1.3.1. Валјута дәјәри илә

3.1.3.2. Дөвләт бөлмәсиндә

3.1.3.3. Банкларда

3.1.3.4. Саир бөлмәләрдә

3.1.4. Саир активләр

3.1.4.1. Валјута дәјәри илә

3.1.4.1.1. Узунмүддәтли

3.1.4.1.2. Гысамүддәтли

3.1.4.2. Дөвләт бөлмәсиндә

3.1.4.2.1. Узунмүддәтли

3.1.4.2.2. Гысамүддәтли

3.1.4.3. Банкларда

3.1.4.3.1. Узунмүддәтли

3.1.4.3.2. Гысамүддәтли

3.1.4.4. Саир бөлмәләрдә

3.1.4.4.1. Узунмүддәтли

3.1.4.4.2. Гысамүддәтли

3.2. Пассивләр

3.2.1. Тичарәт кредитләри

3.2.1.1. Дөвләт бөлмәсиндә

3.2.1.1.1. Узунмүддәтли

3.2.1.1.2. Гысамүддәтли

3.2.1.2. Саир бөлмәләрдә

3.2.1.2.1. Узунмүддәтли

3.2.1.2.2. Гысамүддәтли

3.2.2. Кредитләр

3.2.2.1. Валјута дәјәри илә

3.2.2.1.1. БФВ-нун кредитләриндән вә истигразларындан истифадә олунма

3.2.2.1.2. Саир узунмүддәтли

3.2.2.1.3. Саир гысамүддәтли

3.2.2.2. Дөвләт бөлмәсиндә

3.2.2.2.1. Узунмүддәтли

3.2.2.2.2. Гысамүддәтли

3.2.2.3. Банкларда

3.2.2.3.1. Узунмүддәтли

3.2.2.3.2. Гысамүддәтли

3.2.2.4. Саир бөлмәләрдә

3.2.2.4.1. Узунмүддәтли

3.2.2.4.2. Гысамүддәтли

3.2.3. Валјута вә депозитләр

3.2.3.1. Валјута дәјәри илә

3.2.3.2. Банкларда

3.2.4. Саир пассивләр

3.2.4.1. Валјута дәјәри илә

3.2.4.1.1. Узунмүддәтли

3.2.4.1.2. Гысамүддәтли

3.2.4.2. Дөвләт бөлмәсиндә

3.2.4.2.1. Узунмүддәтли

3.2.4.2.2. Гысамүддәтли

3.2.4.3. Банкларда

3.2.4.3.1. Узунмүддәтли

3.2.4.3.2. Гысамүддәтли

3.2.4.4. Саир бөлмәләрдә

3.2.4.4.1. Узунмүддәтли

3.2.4.4.2. Гысамүддәтли

4. Еһтијат активләри

4.1. Монетар гызыл (дөвләт гызыл еһтијаты)

4.3. БВФ-да еһтијат мөвгеи

4.4. Харичи валјута

4.4.1. Валјута вә депозитләр

4.4.1.1. Валјута дәјәри илә

4.4.1.2. Банкларла

4.4.2. Гијмәтли кағызлар

4.4.2.1. Кәлирләр

4.4.2.2. Истигразлар вә банкнотлар

4.4.2.3. Пул базары аләтләри вә малијјә төрәмәләри

4.5. Саир тәләбләр

----

* Balance of Payents Textbook. International Monetary Fund. 1996. p. 30-33

Өдәниш балансы маддәләринин чәдвәлдә верилдији кими дүзүлүшү имкан верир ки, һәр груп баланс вә һесаб нөвләри үзрә ајры-ајрылыгда јекун вурулсун. Чари әмәлијјатлар балансы әсасында мал, хидмәт, капитал вә пул көчүрмләри үзрә әмәлијјатларын мүсбәт галығы вә ја кәсири олмасы һесабланыр. Сонракы блок исә капитал вә малијјә һәрәкәтинин нәтичәләрини әкс етдирир. Өдәниш балансынын таразлығынын тә'мин едилмәси үзрә дөвләт тәдбирләри баланслашдырычы әмәлијјатларда әкс олунур.

Нәтичәдә өдәниш балансынын јекун галығы (јекун балансынын галығы, рәсми һесаблар балансынын галығы) јараныр ки, бу да гызыл валјута еһтијатларынын вә дикәр рәсми еһтијатларын дәјишдирилмәси һесабына өдәнилир (әкәр мәнфидирсә), јахуд бөлүшдүрүлүр (әкәр мүсбәтдирсә).

Һәр бир блоку ајры-ајрылыгда нәзәрдән кечирмәк лазымдыр.

а) Чари әмәлијјатлар балансы. Чари әмәлијјатлар балансы өдәниш балансынын ән мүһүм тәркиб һиссәсидир. Чүнки, дүнјада харичи игтисади әлагәләрин әсас формасы олан мал вә хидмәтләр үзрә харичи тичарәт, һабелә, һәм дә әввәлләр өлкәдән чыхарылмыш јахуд да өлкәјә кәтирилмиш капиталлардан кәлән кәлирләр үзрә ири һәчмли көчүрмәләр, өзәл шәхсләрин пул көчүрмәләри вә бүтүн әвәзсиз јардымлар

(трансфертләр) балансын мәһз бу бөлмәсиндә өз әксини тапыр.

Бу баланс өлкәнин мәчму милли мәһсулу илә јахындан әлагәлидир. Чүнки, мал вә хидмәтләр үзрә тичарәт өлкәнин мәчмуу мәһсулунун мүһүм тәркиб һиссәсидир. Балансын вәзијјәти өлкәнин милли мәһсулуна бу вә ја дикәр шәкилдә тә'сир көстәрир. Она көрә дә чари әмәлијјатлар балансы милли игтисадијјатын бә'зи макроигтисади көстәричиләриндә баш верән дәјишикликләр һаггында тәсәввүр ојадыр

Чари әмәлијјатлар балансынын мүсбәт галығы о демәкдир ки, мал, хидмәт, һәдијјә маддәләри үзрә кредит дебетдән чохдур вә истеһсал етдији мал вә хидмәтләри алдығындан даһа чох ихрач едир. Харичдә өлкәнин сәрвәти топланыр. Чари әмәлијјатлар балансынын кәсири исә,әксинә, көстәрир ки, өлкәнин харичдәки инвестисијалары азалыр вә өлкә халис борчлуја чеврилир (јәни әлавә халис мал вә хидмәт идхалында, һәдијјә вә көчүрмәләрдә).

Тичарәт балансы. Өлкәнин бејнәлхалг өдәмәләринин вәзијјәтинә гијмәт вериләркән һәр шејдән әввәл тичарәт балансы нәзәрдән кечирилир. Тичарәт балансы өлкәдән мал ихрачы вә мал идхалы әмәлијјатларынын нәтичәсини әкс етдирир. Бу әмәлијјатлар өлкә сәрһәддиндән маллар кечәркән көрүндүјү вә гејдијјатдан кечдији үчүн чох вахт “көрүнән әмәлијјатлар” адланыр. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, БВФ-нун методикасына әсасән тичарәт (өдәниш) балансында ихрач вә идхал ФОБ шәртләри илә дахил едилир. Инкилис дилиндә free on board сөзләриндән мејдана кәлмиш ФОБ шәртинини мә'насы будур ки, ихрач вә ја идхал едилән мал истеһсал едилдији јердән харичи өлкәјә көндәриләчәји нәглијјат васитәсинә гәдәр

кәтирилир вә орада тәһвил верилир. Бу заман мал ваһидинин гијмәти һәмин нәглијјат васитәси илә кәтириләнә гәдәрки нәглијјат вә с. мәсрәфләри өзүндә бирләшдирир. Бу һалда кәми илә дашыма вә сығорта хәрчләри алычыја аиддир. Лакин мә'лум олдуғу кими харичи тичарәт статистикасында идхалат адәтән СИФ шәртләри илә (инкилисчә cost, insurance and freight) сөзләриндән әмәлә кәлмишдир вә малын сатыш гијмәтләринин үстүнә сығорта вә фрахт хәрчләринин кәлинмәси илә) һесабланыр. Она көрә дә тичарәт балансы вә харичи тичарәт статистикасынын рәгәмләри бир-бириндән фәргләнир.

Мал ихрачы валјута дахил олмасына вә өлкә сакинләри үчүн алмаг һүгугу јаратмасы илә әлагәдар олараг балансын кредитиндә, идхалы исә әкс просес јаратдығы үчүн дебетиндә әкс олунур. Тичарәт балансынын кредити дебетиндән чох олдугда баланс мүсбәт галыға маликдир. Әкс һалда баланс кәсирлә тамамланмыш олур. Балансын кредитлә дебети арасындакы фәрг "харичи тичарәт мүвазинатыны" әкс етдирир.

Харичи тичарәт балансынын мүвазинаты әһәмијјәтли дәрәчәдә өдәниш балансынын үмуми вәзијјәтини мүәјјән едир. Бә'зән тичарәт балансынын вәзијјәтини рәгәмләрә бахараг чох садә шәкилдә изаһ едирләр: мүсбәт галыг - јахшыдыр, кәсири исә писдир. Ихрачын идхалдан чох олмасы бу өлкәнин малларына дүнјада тәләбин артдығы, вә өлкәдә вәзијјәтин јахшы олдуғу кими бахылыр. Әкс һал, јәни кәсирин олмасы исә белә гијмәтләндирилир ки, өлкә мәһсуллары харичдә рәгабәтә давам кәтирмәјир. Белә дәјәрләндирмә о заман дүзкүндүр ки, тичарәт балансында баш верән дәјишикликләр бу өлкәнин малларына олан тәләбин артмасынын вә ја азалмасынын нәтичәси олсун. Лакин, бә'зән тичарәт балансына башга амилләр дә

тә'сир көстәрир. Мәсәлән, Канадада тичарәт балансынын кәсири бә'зән өлкәдә әлверишли инвестисија иглиминин јаранмасы илә әлагәдар өзүнү көстәрмишдир. Өлкәдә дәмир јолу, шахта вә фабрикләрин иншасынын әлверишли олмасы Канадаја капитал ахыныны хејли артырмыш вә онун һесабына исә чохлу јени аваданлыг алынмышдыр (о чүмләдән харичдән). Аваданлығын белә әлавә идхалы нәтичәсиндә јаранан кәсири исә мәнфи һал кими дәјәрләндирмәк дүзкүн дејилдир.

БВФ-нун схеминә көрә тәртиб олунан өдәниш балансынын чари әмәлијјатлар бөлмәсиндә "дикәр мал, хидмәт вә кәлирләр" маддәсинә ашағыдакылар дахил едилир:

а) хидмәт сатышындан фәргләндирилмәси чәтин олан мал сатышлары;

б) мүхтәлиф хидмәтләр: јүк, сәрнишин вә саир дашымалары; бејнәлхалг туризм; телекоммуникасија хидмәтләри; тәһсил; малијјә вә сығорта; мүхтәлиф ишкүзар (мәсәлән,аситәчилик); техники; професионал вә с. хидмәтләр.

в) мүлкијјәт һүгугундан истифадә үзрә кәлир вә хәрчләр (лисензија, патент, ројалти вә с. үзрә өдәмә кәлирләр);

г) харичдә өзәл вә дөвләт инвестисијалары үзрә кәлирләр вә өлкәдә харичи инвестисијалардан ејни типли кәлирләр (бунлары башга бөлмәләрдә әкс олунан инвестисијаларын өзү илә гарышдырмаг олмаз).

Бураја һәмчинин реинвестисија олунан кәлирләр дә дахил едилир.

д) дөвләтин харичдә сијаси вә инзибати фуксијаларынын јеринә јетирмәси илә әлагәдар әмәлијјатлары (һәрби базалар, дипломатик һејјәтин сахланылмасы, бејнәлхалг тәшкилатлар вә с. үзрә хәрчләр).

б) Капитал вә малијјә әмәлијјатлары балансы. Өлкә резидентләри илә харичи өлкәләрин резидентләри арасында узунмүддәтли вә гысамүддәтли капитал вә кредит ахынларынын әкс олундуғу һесаблара капитал вә малијјә һәрәкәти һесаблары дејилир. Өлкәнин өзүнә аид олмајан капиталдан истифадә етмәси капитал идхалы олуб, вәсаитин дахил олмасы демәкдир. Һесабда олан артым өлкә леһинә бир әмәлијјатдыр, азалма илә әксинә. Өлкәдән харичи өлкәләрә капиталын кетмәси исә капитал ихрачы һесаб олунур.

Бу һесаба ашағыдакы әмәлијјатлар дахил едилир:

1. Бирбаша гојулушлар вә саир узунмүддәтли капитал:

а) Бирбаша вә портфел инвестисијалар

б) Саир узунмүддәтли капитал:

- узунмүддәтли дөвләт вә өзәл банк истигразлары;

- әввәлҹәр алынмыш (верилмиш) истигразлар үзрә алынан (верилән) фаизләр;

- бејнәлхалг банклар вә бејнәлхалг тәшкилатларын истигразларына абунә.

Дөвләт еһтијатларынын чох бөјүк ролу вардыр. Онларын функсијаларына милли валјутанын мәзәннәсинин горунмасы үзрә зәманәтин тә'мини, мәһсул гытлығы јарандыгда, тәбии фәлакәтләрдән, вәтәндашлыг табесизлији вә һәрби әмәлијјатлар нәтичәсиндә көзләнилмәјән иткиләрин гаршысынын алынмасы дахилдир. Еһтијатлар милләтин кредит габилијјәтлилијини тә'мин едир вә онлар кредит кими истифадә олундугда өлкә бүдчәсинә әлавә мәнфәәт кәтирир. Чүнки, өлкәләр чох вахт өз еһтијатларыны сатмаға дејил, онлары фаиз мүгабилиндә "ичарәјә" вермәјә үстүнлүк верирләр.

Гызыл-валјута еһтијатынын артмасы өлкәнин бејнәлхалг аләмдә е'тибар газанмасы үчүн чох вачибдир вә өлкәдә игтисади вәзијјәтин гәнаәтбәхш олдуғуна дәлаләт едир. Лакин, көстәрмәк лазымдыр ки, еһтијатларын артмасы һеч дә һәмишә өз-өзлүјүндә мүсбәт һал кими гијмәтләндирилә билмәз. Девалвасијаја мә'руз галан валјуталарла еһтијатларын артмасы хүсусән перспективсиздир.

Азәрбајчан Республикасынын өдәниш балансы (1996-чы ил) чәдвәл N11- дә верилмишдир.

Азәрбајчанда өдәниш балансы 1995-чи илдән башлајараг АРМБ-ы тәрәфиндән БВФ-нун методик көстәришләри әсасында тәртиб олунмаға башламышдыр. Өлкәдә узунмүддәт мөвчуд олан игтисади бөһрана ујғун олараг өдәниш балансы Республика харичи валјута әлагәләриндә чидди гејри-таразлыг мөвчуд олдуғуну көстәрир.[1] Чари әмәлијјатлар балансы 931,2 млн.доллар, о чүмләдән харичи тичарәт балансы 693,9 млн. долл., хидмәтләр балансы исә 291,6 млн. доллар кәсирлә бағланмышдыр

[1] Бах. Микаилзаде Р.М. Дисбаланс платежей пора принимать меры.- "Trend", 1996,N7.

Чәдвәл N-11

1996-чы ил үчүн Азәрбајчан Республикасынын өдәниш балансы (Мин АБШ доллары)

Тә'дијә балансынын әсас көстәричиләри	Кредит (дахилолма)	Дебет (өдәнишләр)	Фәрг
1	2	3	4
Чари әмәлијјатлар һесабы	915221	1846403	-931182
Харичи тичарәт балансы	643669	1337583	-693914
Малларын ихрачы (ФОБ)	643669		643669
Малларын идхалы (ФОБ)		1337583	-1337583
Хидмәтләр балансы	149256	440892	-291636
Нәглијјат хидмәтләри	53722	116144	-62422
Јүк дашымалары	34499	89919	-55420
Сәрнишин дашымалары	11146	14915	-3769
Дикәр нәглијјат хәдмәтләри	8077	11310	-3233
Туризм хидмәтләри	45550	99684	-54134
Ишкүзар сәфәрләр	21170	14215	6955
Шәхси сәфәрләр	24380	85469	-61089
Рабитә хидмәтләри	7514	2254	5260
Тикинти хидмәтләри	3930	60889	-56959
Сығорта хидмәтләри	1010	1913	-903
Малијјә хидмәтләри	260	1326	-1066
Һөкумәт хидмәтләри	10071	8278	1793
Дикәр ишкүзар хидмәтләри	27199	150404	-123205
Кәлирләр	15056	27182	-12126
Чари трансфертләр	107240	40746	66494
Кап. вә малијјәнин һәрәкәти һесабы	1291679	390009	901670
Нефт бонусу	36624		36624
Азәрб.игтисад.бирбаша.инв	590677	24	590653
Дикәр инвестисијалар	657222	389985	267237
Активләр	155916	372702	-216786
Пассивләр	501306	17283	484023

(чәдвәл N-11-ин давамы)

Еһтијат активләри	7156		7156
Мүәјјән олунмамыш вәсаит	29512		29512
Үмуми баланс	2236412	2236412	0

*) АРМБ-нин рәсми мә'луматлары әсасында тәртиб едилмишдир.

5. Өдәниш балансынын тәнзимләнмә механизми.

Өдәниш балансы мүвазинатынын позулмасынын игтисади нәтичәләри. Өлкәләрин әксәријјәтиндә өдәниш балансы мүвазинатынын позулмасы мүасир дөврүн мүһүм характерик чәһәтләриндән биридир вә бу мүвазинатын позулма сәбәбләри һаггында мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур. Адәтән һесаб олунур ки, өдәниш балансы кәсиринин мејдана кәлмәсинә бир сыра макроигтисади көстәричиләр - милли мәсрәфләрдә өзүнү көстәрән дөври дәјишикликләр, валјута мәзәннәсинин далғаланмасы, тәләбдә вә мәһсулдарлыгда өзүнү көстәрән дәјишикликләр чидди тә'сир көстәрир. Дикәр фикрә көрә, БВФ јарадылмамышдан габаг (30-чу илләрдә) мүхтәлиф өлкәләрин өз валјуталарынын мәзәннәләрини горумаг үчүн бир-бири илә рәгабәт васитәси кими девалвасијалардан кениш истифадә етмәләри (гоншуја зијан вурмаг сијасәти) статик мүвазинатын позулмасы илә нәтичәләнирди. XX әсрин икинчи јарысында дүнја тәсәррүфатынын игтисади инкишаф сүр'әти бәшәријјәт тарихиндә ән јүксәк нөгтәјә чатмышдыр. Белә бир шәаритдә ајры-ајры өлкәләрин игтисади инкишафында өзүнү көстәрән гејри-бәрабәрлик даһа чидди характер алмышдыр. Мәсәлән, Јапонија вә Алманијанын игтисади мөвгејинин дүнја игтиса-

диjјатында артмасы онларын өдəниш балансында мүсбəт галыг јаранмасы илə нəтичəлəнмишдир. Башга сөзлə, өдəниш балансынын мүвазинаты игтисади вəзијјəтин мүəјјəн мə'нада күзкүсүдүр. Дүнја игтисадијјатында мүвазинатын позулмасы исə өдəниш балансында да мүвазинатын позулмасына кəтириб чыхарыр.

Һəр шејдəн əввəл дахили игтисади просеслəрин тəнзимлəјичиси олан өдəниш балансы мүвазинатынын позулмасы өлкə игтисадијјаты үчүн бир сыра арзуедилмəз нəтичəлəр доғурур.

Өдəниш балансынын чари əмəлијјатлар үзрə сабит мүсбəт галығы милли валјутанын мөвгејини мөһкəмлəндирир вə өлкəдəн капитал ихрачы үчүн мөһкəм малијјə базасы јарадыр. Балансын хроники мəнфи галығы исə, бунун əксинə олараг, милли валјутанын мөвгејини зəифлəдир вə өлкəни даһа чох харичи капитал чəлб етмəјə вадар едир. Əкəр белə капитал ахыны узунмүддəтли саһибкарлыг инвестисијалары шəклиндə дејил, узунмүддəтли дөвлəт вə өзəл банк истигразлары шəклиндə кечирилирсə, бу өлкəнин харичи борчунун вə бу борчлар үзрə фаизлəрин сүр'əтлə артмасына сəбəб олур. Өлкə кредитлəр һесабына јашамаға башлајыр.

Өдəниш балансынын чари əмəлијјатлар үзрə галығынын күчлү шəкилдə далғаланмасы (бу вə ја дикəр тəрəфə) өлкə үчүн ағыр нəтичəлəр доғурур. Белə ки, мүсбəт галығын сүр'əтлə артмасы өлкəдə пул күтлəсинин сүр'əтлə артмасына вə мүвафиг олараг инфлјасијанын јаранмасына шəраит јарадыр. Мəнфи галығын кəскин артмасы исə валјута мəзəннəсинин чидди ашағы дүшмəсинə сəбəб олур вə өлкəнин харичи игтисади əмəлијјатларында хаос јарадыр. Она көрə дə өдəниш балансынын мүвазинатындан сөһбəт кедəндə диггəт мəркəзиндə

илк нөвбәдә чари әмәлијјатлар балансынын кәсири вә баланс галығынын далғаланмасы диггәт мәркәзиндә дурур.

Өдәниш балансы нәзәријјәләри. Өдәниш балансы мүвазинатынын тәнзимләнмәси дүнја дөвләтләринин игтисади сијасәтләринин мүһүм истигамәтләриндән биридир. Бу балансын дөвләт тәнзимләнмә механизми игтисади фикир ахынында узуң тарихә малик олан өдәниш балансы нәзәријјәләри әсасында һәјата кечирилир.

Меркантилизм дүшүнчә тәрзи өдәниш балансында мүвазинат фикринин әлејһинә иди. Меркантилистләр баһа сатыб учуз алмагла өдәниш балансынын мүсбәт галығын тә'мин олунмасы вә бу јолла да өлкәдә рифаһ сәвијјәсинин јүксәлдилмәси фикрини мүдафиә едирдиләр. Онлар һесаб едирдиләр ки, өдәниш балансы мүсбәт галыға малик олдугда милли валјутанын мәзәннәси валјута базарында артыр вә бунунла әлагәдар олараг ихрач гијмәтләри идхал гијмәтләринә нисбәтән сүр'әтлә чохалыр. Бу исә онларын фикринчә баһа сатыб учуз алмаг үчүн шәраит јарадыр. Онлар балансын мүсбәт галығынын дахили гијмәтләри јүксәлтмәси фикрини гәбул етмишләр, лакин бунун ихрачаты азалдараг идхалаты артырмасы, бунун нәтичәсиндә исә өлкәдән гызылын чыхарылачағы фикрини көрә билмәмишләр. Меркантилистләр өдәниш балансына бөјүк әһәмијјәт версәләр дә бу саһәдә нәзәријјә јарада билмәмишләр.

Классик игтисадчылар өдәниш балансы мүвазинатынын гијмәт вә валјута мәзәннәси механизми васитәсилә автоматик шәкилдә тә'мин олунмасы фикрини мүдафиә етмишләр. Давуд Һуме 1752-чи илдә өдәниш балансы мүвазинатынын гијмәтләрин тә'сири илә тә'мин олунмасы фикрини ирәли сүрмүшдүр

Нәзәриjjәни систем һалына илк дәфә Ч.Стуарт Милл салмышдыр. Нәзәриjjәни 1930-чу илдә А.Лернер вә Ч.Робинсон тәнгид етмишләр. 1936-чы илдә Кеjнс нәзәриjjәси меjдана чыхана гәдәр классикләр гиjмәт вә валjута мәзәннәсиндә дәjишмәләри беjнәлхалг мүвазинат механизми һесаб етмишләр. Бу дөврдә исә гызыл стандарты системи мөвчуд иди. Классикләрин фикринчә харичи мүвазинатын позулмасы нәтичәсиндә гызыл вә валjута һәрәкәтләри идхал вә ихрач гиjмәтләринә тә'сир көстәрәрәк балансы таразлашдырыр. Нәзәриjjәjә көрә өдәниш балансы кәсирлә бағланан һәр һансы бир өлкә бу кәсири бағламаг үчүн гызыл ихрач етмәлидир. Пулун мигдар нәзәриjjәсинә көрә гызыл ихрачы өлкәдә пул мигдарынын азалмасына, пул мигдарынын азалмасы исә өз нөвбәсиндә гиjмәтләрин сәвиjjәсинин ашағы дүшмәсинә сәбәб олур. Борч базарында пулун азалмасына мүвафиг олараг фаиз дәрәчәләри jүксәлир. Дикәр тәрфдән, өдәниш балансында мүсбәт галыг олан өлкәjә гызыл ахыны олур. Гызыл исә өлкәдә пул мигдарыны вә мүвафиг олараг гиjмәтләрин сәвиjjәсини jүксәлдир. Бунунла да әлагәдар олараг ихрачат азаларкән идхалат артыр. Бу jол илә харичи мүвазинат тә'мин едилир. Өлкәләр арасында капитал вә малиjjә һәрәкәти дә бу просесә өз тә'сирини көстәрир. Классик дүшүнчәjә көрә ихрачат вә идхалат валjута мәзәннәләри илә jахындан бағлыдыр. Капитал һәрәкәти дә валjута мәзәннәси илә сыхы әлагәдардыр. Валjута мәзәннәси исә өлкәнин өдәниш балансындан асылыдыр. Бу балансда мүвазинат позулдугда ону тәнзимләмәк үчүн ән тә'сирли васитә валjута мәзәннәләриндәки дәjишмәләрдир. Балансда кәсир меjдана кәлдикдә валjута тәләби тәклифиндән артыг олур вә бунун нәтичәсиндә харичи валjуталарын мәзәннәләри милли вал-

јута мәзәннәсинә нисбәтән артыр. Мүвафиг оларағ јерли малларын гијмәти харичи валјуталарда азалыр. Бу просес ихрачаты тәшвиг едир. Баланс мүсбәт галыға малик олдугда исә әкс просес баш верир. Беләликлә гаршылыглы тә'сир нәтичәсиндә өлкәләр арасында өдәниш баланслары таразлашыр.

Кејнсин өдәниш балансы нәзәријјәси илә јени бејнәлхалг мүвазинат нәзәријјәси мејдана кәлди. Нәзәријјәјә көрә бир өлкәдә өдәниш балансы кәсир верирсә игтисадијјатда һәмин кәсир мәбләғиндә пул азалыр вә она көрә дә тәләб һәчми даралыр. Тәләбдә мејдана кәлән даралма игтисадијјатда мәшғуллуг вә истеһсал сәвијјәси вә мүвафиг оларағ милли кәлири дә азалдыр. Милли кәлирин азалмасы илә идхала тәләб дә мәһдудлашыр. Дикәр тәрәфдән, өдәниш балансы мүсбәт галыға малик олан өлкәләрдә пул һәчминин кенишләнмәси үмуми тәләби артырараг истеһсал вә милли кәлир һәчмини јүксәлдир. Милли кәлирин артымы исә мүвафиг оларағ идхалаты тәшвиг едир. Мүхтәлиф өлкәләрдә баш верән бу әлагәдар просесләр аз мүддәт сонра онлар арасында бејнәлхалг мүвазинаты таразлашдырыр. Харичи мүвазинатын тә'мин олунмасына, шүбһәсиз, гијмәтләр дә өз тә'сирини көстәрир.

С.Александер Ч.Мидин вә Ј.Тинбергин идејаларындан вә Кејнс нәзәријјәсиндән истифадә едәрәк проблемә ''кәлир удма'' (icome-absorption approach) адланан јанашма тәрзини ишләјиб һазырлады. Белә јанашма тәрзи васитәсилә өдәниш балансы (илк нөвбәдә тичарәт балансы) мәчму дахили мәһсулун әсас елементләри илә һәр шејдән әввәл, өзәл истеһлак, дөвләт истеһлакы вә инвестисијаларын үмуми мәбләғиндән ибарәт олан мәчму дахили истеһлак вә инвестисија тәләби (буну ифадә етмәк үчүн 'кәлир удмаг'-абсорбасија-термининдән истифа-

дә едилир) илә узлашдырылмаға чалышылыр. Белә јанашма тәрзи илә сүбут едилир ки, өдәниш балансы вәзијјәтинин јахшылашмасы (о чүмләдән милли валјутанын девалвасијасы васитәсилә) өлкәнин кәлирини чохалдыр вә бунун нәтичәсиндә исә үмумијјәтлә 'кәлир удманы'(абсорбасијаны), јәни истеһлакы вә капитал гојулушуну артырыр.

Кејнс нәзәријјәсинин маһијјәтинин ачылмасы үчүн ашағыдакы көстәричиләрдән истифадә едилир:

-Јекун мәсрәфләри (Д) - бүтүн милли тәсәррүфат ваһидләринин (истеһлакчы вә истеһсалчыларын) истеһлакы (С) вә инвестисијалары (J) тә'мин етмәк үчүн һәјата кечирдикләри үмуми мәсрәфләр. Дејиләнләр белә бир формулада өз әксини тапыр:

Д=С+J+Е-М

бурада: Е-ихрачат; М-идхалатдыр.

-Јекун мәһсул бурахылышы (О)-инвестисија вә истеһлак малларынын үмуми истеһсалы (јахуд әкәр сөһбәт һәр һансы бир дөврдән (илдән) кедирсә мәчму милли мәһсул);

-Милли кәлир (У) - истеһсалда иштирак едән бүтүн 'амилләрин' әлдә етдикләри кәлир, (јәни милли кәлирин өзүндә бирләшдирдији әмәк һаггы, фаиз дәрәчәси, рента вә мәнфәәт) Д вә О -нун бир-биринә бәрабәр олдуғуну вә Д=С+J+Е-М формулуну нәзәрә алсаг садә ријази һесабламалар илә ашағыдакы фомуланы әлдә етмәк мүмкүндүр.

О=С+J+Е-М јахуд Е-М=О-(С+J)

бурада С+J мәчму дахили мәсрәфләрдир.

Кејнсчиләр белә бир нәтичәјә кәлирләр: һәр шејдән әввәл милли мал вә хидмәтләрин рәгабәт күчүнүн артырылмасы васитәсилә (јалныз милли валјутанын девалвасијасы васитәсилә

дејил) ихрачаты һәртәрәфли тәшвиг етмәк вә идхалаты исә мәһдудлашдырмаг лазымдыр.

Өдәниш балансы һагтында монетаризм нәзәријјәси. Монетаризм идејасы ајры-ајры физики вә һүгуги шәхсләрин фәалијјәт просесиндә ашағыдакы үч параметрләр арасында тәсбит олунмуш нисбәтин тә'мин олунмасындан ибарәтдир:

а) мөвчуд олан пул вәсаитинин мәбләғи (М) илә

б) үмуми мәһсул бурахылышы јахуд кәлирләр арасында. Нәтичәдә һәр ики көстәричи истеһсал олунан мәһсулун һәчминә вурулан гијмәт (P_a) шәклиндә ифадә олунур $Q_a(P_{a,}Q_a)$

в) вә һабелә активләр (пулдан башга) арасында. Бу да мал мигдарына (Q_a) вурулан гијмәтләр дә (P_a) ифадә олунур.

Пул вәсаити мәбләғи исә сон нәтичәдә белә ифадә олунур:

$$M= P_{a,}Q_a = P_{a,}Q_a$$

Монетаризм идејаларына көрә, јухарыда көстәрилән мүвазинат позулдугда шәхсләр вә ширкәтләр өз пул вәсаитләринин һәчмини бәрпа етмәјә чалышырлар. Мәсәлән, әкәр дөвләт бурахылан пул вәсаитинин мигдарыны азалдарса, нәгд вәсаит тәләбатдан аз олдуғу үчүн өзәл бөлмәдә мүвазинат позулур. Она көрә дә өзәл бөлмәдә фәалијјәт көстәрән физики вә һүгуги шәхсләр чари мәсрәфләри вә әсас вәсаит алынмасы хәрчләрини (мәсәлән, әсас вәсаитләри сатмаг јолу илә) ихтисар етмәклә өз пул мәсрәфләриндә мүвазинат јаратмаға чалышырлар.

Нәтичәдә өлкәдә мал вә әсас вәсаитин 'артыглығы' јараныр. Базара дахил олан мал вә әсас вәсаитин гијмәти азалыр. Бу о вахта гәдәр давам едәчәкдир ки, $P_{a,}Q_a$ вә $P_{a,}Q_a$ һәчмлә-

риндә азалма пул вәсаити мигдарындакы M_q илк азалма сәвијјәсинә чатсын.

Бејнәлхалг монетаризм нәзәријјәчиләри бу вәзијјәти belә изаһ едирләр: базара әлавә мал вә әсас вәсаитләр чыхарылдыгда онлары харичи алычылар алыр. Беләликлә, нә мәһсул бурахылышы, нә дә әсас вәсаитин мигдары јахуд гијмәтләри азалмыр.

Әкәр дөвләт пул бурахылышы һәчмини артырырса, харичи истеһсалчылар кифајәт гәдәр мал тәклифи мигдарыны тә'мин едирләр. Милли мал чатышмазлығы идхал илә өдәнилир. Изафи пул тәләбинин харичи мал идхалына истигамәтләнмәси өдәниш балансы кәсирләриндә ајдын шәкилдә ифадә олунур. Мәсрәфләрин азалмасы илә әлагәдар олараг пул вәсаити чатышмазлығы олдугда (дефлјасија) ихрачат кенишләнәчәк вә бунун нәтичәси олараг, өдәниш балансында мүсбәт галыг өзүнү көстәрәчәкдир.

Беләликлә, өдәниш балансынын кәсири јахуд мүсбәт галығы инфлјасијалы вә ја да дефлјасијалы дөвләт сијасәти јеридилдијини көстәрир.

Башга сөзлә, монетаристләр һесаб едирләр ки, өдәниш балансы мүвазинатынын позулмасы һәр шејдән әввәл реал тәлабата нисбәтән тәдавүлә изафи пул вәсаити бурахылмасы илә әлагәдардыр. Әкәр изафи пул һәчми мүәјјән һәдди кечәрсә өдәниш балансында кәсир баш верир. Пул вәсаити чатышмазлығы кәтирилән харичи валјутадан кениш истифадә олунмасына јол ачыр. Харичи валјута өлкәјә кифајәт гәдәр дахил олдугда вә ја өлкәдән кетдикдә өдәниш балансынын кәсири, јахуд мүсбәт галығы ләғв едилир.

Монетаризм нәзәријјәсинин классик вә неоклассик өдәниш балансы нәзәријјәсиндән фәрги одур ки, онлар өдәниш балансына мал вә хидмәт һәрәкәти кими дејил, пул-малијјә фономени кими бахырлар. Өдәниш балансынын сабитләшмәси, јахуд гаразлығынын позулмасында пул тәдавүлү һәлледичи әһәмијјәт кәсб едир. Баланс мүвазинатынын позулмасы исә мүвәггәти һал һесаб едилир.

Монетаризм анлајышы әсас диггәти өдәниш балансынын 'дөвләт еһтијатлары' маддәләринә јөнәлдир, галан бүтүн маддәләри исә хәјали хәттин јухары һиссәсиндә бир ваһид групда бирләшдирир. Монетаристләри хәјали хәтдән јухарыдакы ајры-ајры маддәләрин, мал вә хидмәт сатышы, капитал һәрәкәти вә баланслашдырылмасы марагландырмыр. Баланса бир нөв 'ашағыдан јухары' бахылыр, мал дөвријјәси дејил, пул дөвријјәси тәһлил едилир.

Өдәниш балансынын дөвләт тәнзимләнмәси үсуллары. Өдәниш балансы вәзијјәтинә дөвләт тә'сиринин бир нечә үсуллары вардыр:

Биринчи үсул- бирбаша нәзарәт шәклиндә һәјата кечирилир. Бураја дахилдир: идхалын тәнзимләнмәси (мәсәлән, мигдар мәһдудлашдырылмасы васитәсилә), көмрүк вә дикәр јығымлар, харичи инвестисијалар үзрә кәлирләрин вә өзәл шәхсләрин пул трансферләринин харичә көчүрүлмәсинин гадаған едилмәси, ја да мәһдудлашдырылмасы, әвәзсиз јардымларын, узун вә гысамүддәтли капитал ихрачынын кәскин сурәтдә азалдылмасы вә с. Белә бирбаша нәзарәт тәдбирләри адәтән өлкәдә бир чох фирмалар үчүн чидди чәтинликләр јарадыр вә мүвафиг олараг чох пис гаршыланыр.

Бирбаша нәзарәт гысамүддәтли планда мүсбәт сәмәрә верир. (Бу, фирмалар тәрәфиндән тәсәррүфат ганунверичилијинә риајәт олунмасындан вә һөкумәтин өз гәрарлары үзәриндә нәзарәти һәјата кечирә билмәси габилијјәтиндән асылыдыр). Узунмүддәтли планда бу тәдбирләрин сәмәрәси зиддијјәтлидир. Чүнки, белә тәдбирләрлә јерли истеһсалчылар үчүн 'истихана режими' јарадылыр, кәлирләрин харичә көчүрүлмәсинә мәһдудијјәт гојулдуғу үчүн харичи инвесторларын өлкәјә марағы азалыр, харичи мүтәхәссисләрин чәлб едилмәсиндә чәтинлик јараныр, милли ихрачатчылар үчүн харичдә мал вә хидмәтләрин дашынма шәбәкәсинин кенишләндирилмәсиндә манечилик јараныр.

Лакин, ихрачата субсидијалар верилмәси кими бирбаша тәдбирләр милли фирмалар тәрәфиндән јахшы гаршыланыр. Амма о чох баһалыдыр вә она көрә дә онун тәтбиги адәтән дөвләт бүдчәсинин вәзијјәтиндән асылыдыр.

Өдәниш балансына дөвләт тәрфиндән тә'сир көстәрилмәсиндә икинчи үсул- дахили игтисади вәзифәләрин јеринә јетирилмәсинә јөнәлдилмиш, лакин, ејни заманда өдәниш балансы вәзијјәтинә тә'сир көстәрән дефлјасија (јәни, инфлјасија илә мүбаризә) тәдбирләриндән истифадә олунмасыдыр. Һесаб олунур ки, дефлјасија сијасәтинин ән'әнәви нәтичәләри истеһсал, инвестисија вә кәлирләрин азалмасы, идхалын ихтисар олунмасына вә ихрачатын артырылмасы үчүн еһтијат истеһсал гүвәләринин чохалмасына апарыр. Дефлјасија сијасәти үчүн ади һал олан фаиз дәрәчәләринин јүксәлмәси өлкәдә инкишаф етмиш кредит - банк шәбәкәсинин мөвчудлуғу вә сијаси рискин аз олдуғу бир шәраитдә гысамүддәтли капиталын кәлмәсинә јол ачыр.

Лакин, башга нөгтеји-нәзәр дә мөвчуддур: дефласија ихрачаты азалдыр вә идхалаты артырыр. Дефлјасија шәраитиндә милли валјутанын мәзәннәси јүксәлир ки, бу да идхалатчыларын имканларыны артырыр. Ихрачатчылар үчүн исә јүксәк милли валјута мәзәннәси она сәбәб олур ки, ихрач кәлирләрини милли валјутаја дәјишәркән онлар аз кәлир (милли валјутада) әлдә едирләр. Бу исә, шүбһәсиз, ихрачаты тәшвиг едә билмәз.

Өдәниш балансына дөвләт тә'сиринин үчүнчү механизми-мүбадилә мәзәннәсинин дәјишмәсидир. Истәр тәсбит олунмуш, истәрсә дә үзән валјута мәзәннәси системиндә мүбадилә дөвләт тә'сири вә нәзарәти алтында кечир. Белә ки, һәтта үзән валјута мәзәннәси шәраитиндә дөвләт (адәтән өлкәнин мәркәзи банкы васитәсилә) мәзәннәдәки далғаланмалары јухарыда көрдүјүмүз кими мүәјјән истигамәтә јөнәлдир вә ону бу вә ја дикәр һүдуд дахилиндә сахламаға чалышыр.

Мүбадилә дәјәринин дәјишмәси механизми дөвләтә өдәниш балансынын мүвазинатыны низамламаг имканы верир. Лакин, бу заман нәзәрә алмаг лазымдыр ки, ревалвасија јахуд девалвасијадан әлдә олунан сәмәрә ихрач вә идхалын еластиклији вә харичи тичарәт ахынларынын эталәти илә азалыр. Она көрә дә өдәниш балансына мүбадилә мәзәннәсиндәки дәјишикликләрлә гыса, орта вә узунмуддәтли тә'сир формаларыны бир-бириндән фәргләндирмәк лазымдыр.

Белә ки, харичи тичарәт ахынларындакы эталәт бә'зән онунла нәтичәләнир ки, милли валјута мәзәннәси чидди сурәтдә ашағы дүшдүкдән сонракы илк ајларда тичарәт балансынын вәзијјәти дәјишмир вә һәтта, гәрибә дә олса, онун вәзијјәти писләшә билир. Чүнки, ихрачатчылара ихрачаты артыр-

маг, идхалатчылара исә контрактлары азалтмаг үчүн вахт лазымдыр. Она көрә дә харичи тичарәт ахынлары нә гәдәр ки, әввәләр бағланмыш контрактларла кедир, ихрач вә идхалын доллар илә дәјәри азалмыр, лакин, дахили базарда ихрач малларынын дәјәри валјута илә әввәлки сәвијјәдә галыр, идхал малларынын дәјәри исә артыр. Буна бахмајараг аз вахт кечдикдән сонра тичарәт балансынын вәзијјәти дәјишир: ихрачат артыр вә идхалат азалыр. Мүбадилә мәзәннәсиндәки дәјишикликләрин капитал һәрәкәтинә тә'сири мүхтәлифдир. Өлкәјә узунмүддәтли капиталын дахил олмасы перспектив мәгсәдләрлә мүәјјән едилир. Она көрә дә мүбадилә мәзәннәсиндәки дәјишиклик она аз тә'сир көстәрир. Өлкәјә сәрбәст дөнәрли валјута илә гысамүддәтли капитал дахил олмасы үчүн, әксинә, бу бөјүк әһәмијјәтә маликдир, чүнки бу заман мәзәннәдәки дәјишикликләрдән истифадә етмәк мүмкүндүр. Көзләнилән ревалвасијадан әввәл өлкәјә кәтирилән гысамүддәтли капиталын мигдары артыр, ревалвасијадан сонра исә әксинә, капитал ихрачы артыр.

ФӘСИЛ VIII.

БЕЈНӘЛХАЛГ ИГТИСАДИ ИНТЕГРАСИЈА

1. Бејнәлхалг игтисади интеграсија анлајышы

"Интеграсија" сөзү латынча "integro"-бәрпа олунма, тамамланма вә "integer" - там сөзләриндән төрәмиш вә Азәрбајчан дилиндә "бирләшмә", "бүтүнләшмә" мә'насыны дашыјыр.

Милли тәсәррүфатларын бејнәлмиләлләшмәсинин јени формасы олан бејнәлхалг игтисади интеграсија (international integration) әмәк бөлкүсүнә әсасланыр. Өлкәләр арасында малларын вә истеһсал амилләринин сәрбәст һәрәкәтини, јә'ни онларын истеһсал олундуғу вә сатыш үчүн көндәрилдији өлкәләрдә ајрысечкилик гојулмадан һәрәкәт етмәсини нәзәрдә тутур. Бејнәлхалг игтисади интеграсија кениш мә'нада мал, хидмәт вә капитал ахынларынын сәрбәстләшдирилмәси јолу илә өлкәләр арасында үмуми базар јарадылмасы вә игтисади сијасәтин узлашдырылмасы демәкдир. Бунунла да игтисади интегерасија јолу илә өлкәләр даһа кениш базар үчүн мәһсул истеһсал етмәк вә бөјүк мигјаслы истеһсалын үстүнлүкләриндән фајдаланмаг имканы әлдә едирләр.

Игтисади интеграсија едән өлкәләр сијаси чәһәтдән мүстәгил олмагла игтисади чәһәтдән бир-бириндән гаршылыглы

асылы вәзијјәтдә олурлар. Өлкәләр игтисади интеграсија ахынларына гошулараг бу јолла өз истеһсал күчләрини, истеһсалын сәмәрәлијини вә бүтүн бунларын нәтичәсиндә исә әһалинин үмуми рифаһ сәвијјәсин артырмаға чалышырлар.

Истеһсалын һәчми сүр'әтлә артан сәнајеләшмиш өлкәләрдә дахили базарларын мәһдудлуғу игтисади интеграсијаны вә бу јолла базарын һәчминин кенишләндирилмәсини тәләб едир. Онлар инкишаф етмәкдә олан өлкәләр илә дахили базарлары бирләшдирәрәк сәнајеләшмә сүр'әтини артырмаға чалышырлар.

Дүнја игтисади интеграсија просесиндә ики мејл өзүнү көстәрир: "бејнәлхалг јахынлашма" вә "рекионал јахынлашма". Бејнәлхалг мигјасда јахынлашма дүнја тичарәтиндә тәтбиг едилән тариф вә гејри-тариф мәһдудлашдырмаларынын (ГАТТ - ҮТТ) васитәсилә (бах: фәсил 3) арадан галдырылмасы јолу илә һәјата кечирилир. Рекионал јахынлашма заманы исә рекионал игтисади бирликләр јарадылмагла үзв өлкәләрин харичи игтисади әлагәләри вә үмумијјәтлә игтисади сијасәти аһәнкләшдирилир. Өлкәләр сијаси бахымдан да бир-биринә јахынлашырлар. Милли сијасәт узлашдырылыр.

Дүнјада мөвчуд олан рекионал игтисади бирләшмәләри нәзәрдән кечирдикдә мә'лум олур ки, бу бирләшмәләрин әсасында илк нөвбәдә өлкәләрин чоғрафи јахынлығы дурур. Һәгигәтән, игтисади интеграсијада чоғрафи амил чох мүһүмдүр, чүнки, мәканча бир-бириндән узаг мәсафәдә олан өлкәләр арасында нәглијјат хәрчләри проблеми игтисади интеграсијаны чәтинләшдирир.

Чоғрафи јахынлыг мүһүм олса да, кифајәт дејилдир. Игтисади, сијаси вә һәтта һәрби бахымдан да јахынлыг вә сых

əməkdaşlıg lazımdır. Мүһүм мəсəлəлəрдəн бири дə өлкəлəрин игтисади инкишаф сəвијјəси илə əлагəдардыр. Јахын игтисади əмəкдашлыг даһа чох ејни игтисади инкишаф сəвијјəсиндə олан өлкəлəр арасында өзүнү көстəрир. Идеоложи, тарихи, мəдəни вə дини јахынлыг да өз ролуну ојнајыр.

Дүнја тичарəтинин сəрбəстлəшдирилмəси чəһдлəри вə интеграсија мејллəри илк дəфə сəнајечə инкишаф етмиш өлкəлəр арасында өзүнү көстəрмиш, сонралар исə бүтүн дүнјаја јајылмышдыр. Бу просес 30-чу иллəрдə баш вермиш "бөјүк депрессија" дөврүндə кениш јајылмыш һимајəчилик вə игтисади миллəтчилик һəрəкəтлəринə бир нөв чаваб кими мејдана чыхмышдыр. Мə'лум олдуғу кими "бөјүк депрессија" дөврүндə бејнəлхалг игтисади əмəкдашлыгдан сөз кедə билмəзди. Өдəниш балансы бөјүк кəсирлəр верəн вə кəскин ишсизлик проблеми илə гаршылашмыш өлкəлəр өз проблемлəрини тəкбашына һəлл етмəјə чалышырдылар. Бу исə тарифлəрин гаршылыглы олараг јүксəлдилмəсинə вə өлкəлəрин бир-биринə зијан вуран девалвасија јарышына кирмəлəринə кəтириб чыхармышды. Харичи тичарəт икитəрəфли мүгавилəлəр васитəсилə һəјата кечирилир, бу исə бејнəлхалг тичарəтин минимум сəвијјəјə енмəсинə сəбəб олмушдур.

Ики дүнја мүһарибəси арасындакы дөврдə көмрүк тарифлəри һəддəн артыг јүксəлдилмəклə, бу тарифлəрдə чидди фəрглəр өзүнү көстəрирди. Белə ки, өлкəлəр көмрүк тарифлəриндə "ајры-сечкилик" (discriminative) сијасəти јеридирлəр. Јə'ни, һəр һансы бир мала идхал едилдији өлкəјə көрə тариф гојулурду.

Ики дүнја мүһарибəси арасындакы дөврдə бејнəлхалг тичарəтдə өзүнү көстəрəн бу вə дикəр мəһдудлашдырычы тəд-

бирләрдән инкишаф етмиш өлкәләр даһа чох шикајәтчи идиләр. Чүнки, сәнаје истеһсалынын сүр'әтлә артдығы бу өлкәләрдә игтисади һәјатын чанланмасы әһәмијјәтли дәрәчәдә кениш харичи базарларын олмасындан асылыдыр.

Она көрә дә Гәрб өлкәләри икинчи дүнја мүһарибәси һәлә баша чатмамыш чохтәрәфли бејнәлхалг тичарәт вә өдәмә системи јаратмаға башладылар.

2. Бејнәлхалг игтисади интеграсијасынын әсас формалары.

Өлкәләр арасындакы игтисади әмәкдашлыг һәрәкәти аз сајлы маллара гојулан көмрүк тарифләринин азалдылмасы вә ја ләғв едилмәси аддымындан башлајараг, игтисади бирликләрин јарадылмасына гәдәр мүхтәлиф шәкилләрдә өзүнү көстәрир. Игтисади бирләшмә һәрәкәтләриндә бә'зән, јалныз, мал вә хидмәт ахынлары, бә'зән исә буна әлавә олараг истеһсал амилләринин һәрәкәти сәрбәстләшдирилир. Бә'зи игтисади бирләшмә һәрәкәтләриндә исә сон нәтичәдә бүтүн бунларла јанашы пул, малијјә вә игтисади сијасәт саһәсиндә дә әмәкдашлыг едилир.

Бејнәлхалг игтисади интеграсија өзүнү әсас е'тибарилә дөрд формада көстәрир: а) азад тичарәт зоналары; б) көмрүк бирликләри; в) үмуми базар вә нәһајәт; г) игтисади бирликләр.

а) Азад тичарәт зоналары (free trade area) - јарадыларкән үзвләр арасында тичарәти мәһдудлашдыран тариф вә квота ки-

ми сәдләр арадан галдырылыр вә үзв өлкәләр бирлијә дахил олмајан өлкәләрә гаршы биркә тариф тәтбиг едирләр. Бу бирләшмә нөвүндә мал вә хидмәтләрин һәрәкәти өлкәләр арасында сәрбәстләшир, лакин сәрбәстләшмә истеһсал амилләринин һәрәкәтинә аид олмур. Игтисади сијасәт дә өлкәләр арасында аһәнкләшдирилмир.

Азад тичарәт зоналарында бирлијә дахил олмајан өлкәләрә гаршы биркә тариф сијасәтинин јеридилмәси бир сыра проблемләр јарадыр. Мәсәлән, үчүнчү өлкәләр буна чаваб олараг өз малларыны көмрүк тарифи ашағы олан башга өлкәләрә ихрач едирләр. Рекионда истеһсал едилмиш маллар сонрадан тариф јүксәк олан өлкәләрә дә кизли јолла апарыла билир. Бу да гачагмалчылығын артмасына јол ачыр. Буна мане олмаг үчүн рекионда сәрбәст һәрәкәт едән малларын илк истеһсал јерләрини мүәјјән едән "мәншә сертификаты" (certificates of origin) тәтбиг едилир. Бунун нәтичәсиндә, әкәр бирлик дахилиндә ашағы тариф тәтбиг едән өлкә үзәриндән мал кәлмиш вә бу маллар да ашағы тарифли үзв өлкәјә кечмишсә бу идхал малларындан јүксәк көмрүк тарифи тәтбиг едән өлкә көмрүк фәрги алыр.

Дүнја игтисадијјатында азад тичарәт зоналары илк дәфә 1960-чы илдә Латын Америкасы Азад тичарәт зонасы (LAFTA, 1961-дән ALADJ) ады илә јарадылмышдыр. Јенә һәмин ил Инкилтәрәнин тәшәббүсү илә Авропа азад тичарәт зонасы (EFTA) јарадылмышдыр.

б) Көмрүк бирлији (customs union) азад тичарәт зонасына нисбәтән даһа чох јајылмыш бир игтисади интеграсија нөвүдүр.

Көмрүк бирлији илә азад тичарәт зоналарында олдуғу кими үзв өлкәләр арасындакы тариф вә мигдар мәһдудлашдырмалары арадан галдырылараг, јалныз мал вә хидмәтләр үчүн бир үмуми базар јарадылыр. Лакин, көмрүк бирликләриндә дикәр дөвләтләрә гаршы ваһид көмрүк тарифи тәтбиг едилдији һалда, азад тичарәт зоналарында һәр өлкә өз тарифини гәбул едир. Она көрә дә көмрүк бирликләри даһа габагчыл бир интеграсија нөвүдүр.

Илк көмрүк бирлији 1833-чү илдә Пруссијада тәтбиг едилән Алман көмрүк Бирлијидир. Белчика, Һолландија вә Лүксембург 1944-чү илдә көмрүк бирлији јарадылмасы һагтында сазиш бағладылар. Һәмин бирлик 1948-чи илдә фәалијјәтә башлады.

Көстәрилән тарихи нүмунәләрә бахмајараг игтисади интеграсија һәрәкәтиндә ән мүвәффәгијјәтлиси Авропа Игтисади Бирлијидир (АИБ). Бирлијин әсасыны гојан 1957-чи илин Рома мүгавиләси онун бир көмрүк бирлији кими јарадылдығыны вә бирлијин бүтүн малларыны әһатә едәчәјини гејд етмишдир.

в) Үмуми базар (common market) игтисади интеграсијанын үчүнчү мәрһәләсидир. Көмрүк бирлијинин тәбии нәтичәси олараг бирлијә дахил олан өлкәләр арасында истеһсал амилләринин (ишчи гүввәси, капитал вә саһибкарлыг) сәрбәст һәрәкәти тә'мин олундугда бу өлкәләр арасында "үмуми базар" јарадылмыш олур.

АИБ-ин бу күнкү вәзијјәти игтисади интеграсијасынын бу мәрһәләси үчүн бир нүмунәдир. Бунунла јанашы көстәрмәк лазымдыр ки, АИБ кетдикчә игтисади итеграсијасынын нөвбәти мәрһәләсинә - игтисади бирлијә доғру ирәлиләјир. "Үмуми базар" термини АИБ һагтында илк дәфә Рома мүгавиләси

гүввәјә минмәсиндән дәрһал сонра ишләнмәјә башланмышдыр. Рус дилли әдәбијјатда вә Азәрбајчан дилиндә АИБ бу күнә гәдәр чох вахт "үмуми базар" адланыр.

г) Игтисади бирлик (economic union) игтисади интеграсијанын сон мәрһәләсидир. Игтисади бирлик бирлијә дахил олан игтисадијјатларын там шәкилдә бирләшдирилмәсидир. Игтисади интеграсијанын әввәлки мәрһәләләриндәки шәртләрә әлавә олараг игтисади, пул вә сосиал сијасәт вә тәшкилатларын да бирләшдирилмәсини нәзәрдә тутур. Игтисади бирлик биркә валјута системи вә мәркәзи банк илә бирләшдирилмиш ваһид малијјә системи вә ваһид харичи тичарәт сијасәтинә малик олур. Бу өлкәләр арасында валјута бирлији (monetary union) хүсуси әһәмијјәтә маликдир.

Азад тичарәт зонасы, көмрүк бирлији вә үмуми базар үзв өлкәләр арасында әсас е'тибарилә харичи тичарәтә гојулан манеләрин арадан галдырылмасы мәгсәдини күддүјү һалда, игтисади бирлик дөвләтләрүстү игтисади сијасәтин биркә јеридилдији вә бүтүн үзв өлкәләрдә ејни шәкилдә тәтбиг едилдији бир игтисади бирләшмә нөвүдүр.

Көстәрилән игтисади бирләшмә нөвү бу күн реал һәјатда һәләлик јохдур. Лакин, АИБ үзв өлкәләр арасында мал, ишчи гүввәси, хидмәт вә капитал һәрәкәтинин сәрбәстләшдирилмәси, сосиал, малијјә вә пул сијасәтинин аһәнкләшдирилмәси бахымындан игтисади бирлијә доғру ирәлиләјир. Үмумән гәбул едилмишдир ки, үмуми базардан сонра ашағыдакы шәртләр гәбул едиләрсә игтисади бирлијә кечилмиш һесаб едилә биләр:

а) Верки системинин ујғунлашдырылмасы. Игтисади бирлик јарадылана гәдәр өлкәләрин верки системләри арасында

фәргләр мөвчуддур. Мәсәлән, бә'зи өлкәләрдә дөвләт кәлирләри ичиндә кәлир вә ширкәтләрдән алынан бирбаша веркиләр әсас тәшкил едир, долајы веркиләр исә аз олур. Бә'зи дөвләтләрдә исә әксинә, долајы веркләр чох, бирбаша веркиләр аз олур.

Долајы веркиләр гијмәтләр үзәринә гојулан веркиләрдир. Она көрә дә долајы верки нисбәти јүксәк олан өлкәләрин фирмаларынын харичи базарларда нисби рәгабәт күчү зәиф олур. Бунун гаршысынын алынмасы үчүн дахилдә өдәнмиш веркиләр мал ихрач олунаркән кери гајтарылыр. Дикәр тәрәфдән, јерли истеһсалчылар өз өлкәләриндә бу веркиләри өдәмәјән әчнәбиләрин истеһсал етдикләри малларла рәгабәт едә билмирләр. Она көрә белә бир үзв өлкәдән идхал едилән маллардан көмрүк сәрһәддиндә долајы веркиләри тәнләјән әлавә верки алынмасына еһтијач јараныр. Бу чүр сүн'и рәгабәт манеләрини арадан галдырмаг үчүн үзв өлкәләр долајы верки системләрини бир-биринә ујғунлушдырмаг јолуну гәбул едирләр. АИБ өлкәләрин һамысы бу мәгсәдлә әлавә дәјәр веркисини гәбул етмишләр.

б) Игтисади вә малијјә сијасәтинин ујғунлашдырылмасы. Рәгабәт шәртләрини позмамаг үчүн бирлик дахилиндә ән'әнәви игтисади сијасәтләрин дөвләтләр арасында ујғунлашдырылмасына еһтијач јараныр. Мәсәлән, тутаг ки, А өлкәсиндә маашлар дондурулур вә һәмин вахт Б өлкәсиндә исә һәмкарлар тәшкилатларынын тәзјиги илә маашлар јүксәлдилир. Бу тәбии олараг А өлкәсинин рәгабәт күчүнү артырыр вә әксинә, Б өлкәсининкини азалдыр. Бу вәзијјәт А өлкәсинин өдәниш балансына мүсбәт вә Б өлкәсининкинә исә мәнфи тә'сир

едир. Валјута вә малијјә сијасәтини дә ејни шәкилдә ујғунлашдырмаға еһтијач вардыр.

Игтисади бирләшмәнин мүһүм шәртләриндән бири үзв өлкәләрин валјуталары арасында сабит нисбәтин јарадылмасыдыр. Бунун сәбәби ајдындыр. А өлкәси көмрүк веркиләри ләғв едилдикдән сонра башгалары илә рәгабәт едә билмәјәчәјини көрәрәк валјутасыны девалвасија едәрәк малларынын харичи рәгабәт күчүнү артырмаға чалыша биләр. Бу исә бирлик дахилиндә үмуми игтисади аһәнки позар. Она көрә валјута мәзәннәләрини сабитләшдирмәк лазымдыр. Һәтта даһа јүксәк мәрһәләдә бирлик ичиндә бир үмуми валјута ваһиди гәбул едилә биләр. Јухарыда көрдүјүмүз кими АИБ өлкәләри милли валјуталарыны бир-биринә бағламышлар вә ваһид Авропа Валјута Системи јаратмышлар.

в) Ишчи гүввәси вә капиталын бирлик дахилиндә сәрбәст һәрәкәтинин тә'мин олунмасы. Игтисади бирликләр мал вә хидмәт һәрәкәтини сәрбәстләшдирмәклә јанашы истеһсал амилләринин дә сәрбәст һәрәкәтини тә'мин етмәјә чалышырлар. Бунун үчүн онларын һәрәкәтинә мане олан мәһдудијјәтләрин арадан галдырылмасы лазымдыр. Бу исә, јухарыда гејд едилдији кими, игтисади интеграсијанын үмуми базар мәрһәләсиндә һәјата кечир.

Бүтүн бу амилләр бејнәлхалг игтисади интеграсијанын мүвәффәгијјәтлә һәјата кечмәси үчүн вачиб шәртләрдир.

3. Игтисади бирләшмәләр нәзәријјәләри.

XX әсрин икинчи јарысында кениш вүсәт алмыш бејнәлхалг интеграсија һәрәкәтләринә классик вә неоклассик игтисадчылар тәбии олараг өз арашдырмаларында јер вермәмишләр. Игтисади интеграсија һәрәкәтләринин нәзәри әсаслары ән чох көмрүк бирликләри нәзәријјәләри илә Ч.Винер, Ч.Е. Меаде, Н.Г.Чонсон, В.Валасса, Ф.Г.Липсеј вә башгалары тәрәфиндән арашдырылмышдыр. Көмрүк бирликләри нәзәријјәләриндә бу бирликләрин игтисади тә'сирләринә хүсуси фикир верилмишдир.

А) Көмрүк бирликләринин игтисади тә'сирләри.

Көмрүк бирликләринин доғурдуғу игтисади нәтичәләр ики група бөлүнүр: статик вә динамик тә'сирләр. Статик нәтичәләр техноложи вә игтисади структурун сабит галдығы фәрз олунараг истеһсал амилләринин јенидән гурулмасы нәтичәсиндә мејдана чыхан тә'сирләри ифадә едир. Харичи тичарәт тәһлил олунаркән адәтән статик тә'сирләрә даһа чох фикир верилир. Игтисади бирләшмә нәтичәсиндә бир базарын даһа кениш бир нечә базар илә әвәз олунмасы сәрвәт мәнбәләрини артыран, истеһсалын тәшкилини вә технолоқијаны дәјишдирән бир сыра тә'сирләр доғурур ки, бунлар да "динамик тә'сирләр" адланыр. Статик тә'сирләр бир дәфәликдир. Динамик тә'сирләр исә узун мүддәтлидир вә инкишафла әлагәдардыр.

Статик тә'сирләр. Һәр һансы бир реқонда тичарәт мәһдудијјәтләринин ләғв едилмәси бу реқиондакы өлкәләрин харичи тичарәтини артырыр. Буна көмрүк бирликләринин тичарәти артырычы (trade creating) тә'сири дејилир. Реқион дахилиндә

көмрүк тарифләринин ләғви вә дикәр дөвләтләрә гаршы тариф тәтбиг едилмәси нәтичәсиндә рекион дахили тичарәти рекион харичи тичарәтинә нисбәтән сүр'әтлә артырыр. Көмрүк бирликләринин рекиондан кәнар өлкәләрлә апарылан тичарәти азалтмасына исә тичарәти азалдычы (trade diversion) тә'сир дејилдир. Тичарәти азалдычы тә'сир нә гәдәр бөјүкдүрсә, мәнбәдән истифадә олунма сәмәрәлилијини азалтдығы үчүн көмрүк бирликләринин дүнјада һәјат сәвијјәсинә мәнфи тә'сири дә бир о гәдәр јүксәкдир.

Көмрүк бирликләринин дүнјада рифаһ сәвијјәсинә там тә'сири тичарәти артырычы вә тичарәти азалдығы тә'сирләрин нисбәтиндән асылыдыр. Әкәр тичарәти артырычы тә'сир тичарәти азалдычы тә'сирдән чохдурса, көмрүк бирлијинин дүнја сәвијјәсинә тә'сири мүсбәтдир вә ја әксинә.

Инди көмрүк бирликләринин ики статик тә'заринә бир аз јахындан нәзәр салаг. Көмрүк тарифләри ләғв едиләркән бирлијә дахил олан вә мәһсуллары јүксәк маја дәјәринә баша кәлән өлкәләр, һәмин маллары учуз истеһсал едән дикәр бирлик үзвләриндән идхал едәчәкләр. Бу јолла баһалы истеһсал учуз истеһсал илә әвәз олунур вә мәнбәләрин мәһсулдарлығы артыр. Мүвафиг олараг, малы учуз истеһсал едән өлкәдә истеһсалын һәчми дә артачагдыр. Белә вәзијјәт "истеһсала мүсбәт тә'сир" адланыр.

Көмрүк бирликләринин јаранмасындан ачыг-ашкар истеһлакчы да фајдаланыр. Чүнки, бирлик јаранмыш јерли маллары јүксәк гијмәтләрлә сатын алан истеһлакчылар инди бирлик дахилиндән идхал едилән һәмин маллары учуз сатын алырлар. Гијмәтләрин ашағы дүшмәси истеһлак һәчмини дә артырыр вә бирлик дахилиндә тичарәт һәчминин чохалмасы-

на сәбәб олур. "Истеһлак тә'сири" дејилән бу вәзијјәт дә игтисадијјатын чанланмасына вә үмуми рифаһ сәвијјәсинин јүксәлмәсинә сәбәб олур.

Бунунла бирликдә, малларын бирлик ичиндә баһалы истеһсала малик өлкәләрдән учуз өлкәләрә доғру јөнәлмәсинә вә истеһлакчы гијмәтләринин азалмасына бахмајараг, бүтүн фајдалар сәрбәст тичарәтин вердији фајдалар гәдәр ола билмәз. Чүнки, бирликдән кәнар өлкәләрә көмрүк тарифләри һәлә тәтбиг олунмагда давам едир. Әкәр ән мәһсулдар өлкәләр бирликдән кәнар галмыш вә бирлијин јарадылмасы нәтичәсиндә бу өлкәләрин бирлијә ихрачаты азалыр вә һәтта тамамилә дајаныpса, бу амил дүнјада үмуми рифаһ сәвијјәсинин азалмасына тә'сир көстәрир. Бу һалда бирлијин јаранмасынын үмуми рифаһ сәвијјәсинә тә'ирини, даһа дәгиг десәк онун "јахшы" вә ја "пис" олдуғуну мүәјјән етмәк үчүн бирлик јаранмасы нәтичәсиндә өзүнү көстәрән ики әкс, јә'ни мүсбәт вә мәнфи тә'сирләри бирликдә нәзәрдән кечирмәк лазымдыр. Бирлијин "јахшы" олмасы үчүн тичарәти артыран тә'сирләр, тичарәти азалдан тә'сирләрдән чох олмалыдыр.

Дејиләнләри бир мисалла изаһ едәк. Шәрти олараг А,Б,С адланан үч өлкәни вә Х малыны нәзәрдән кечирәк. Фәрз едәк ки, бу өлкәләрдә Х малынын истеһсал хәрчләри һәмин өлкәләрдә мүвафиг олараг 225, 150 вә 100 доллар тәшкил едир. Бурадан көрүнүр ки, һәмин малын ән мәһсулдар истеһсалчысы С өлкәси, икинчиси исә Б өлкәсидир. Мәһсулдарлығы ән аз олан (истеһсал хәрчләри ән чох) олан өлкә исә А өлкәсидир. Фәрз едәк ки, А өлкәсиндә, јүксәк истеһсал хәрчләринә малик јерли истеһсалы горумаг үчүн идхалата 100% нисбәтиндә верки гојулур. Беләликлә А өлкәсиндә Б өлкәсиндә Х

малынын гијмәти 300, С өлкәси малынын гијмәти исә 200 доллара гәдәр јүксәлмиш олур. Бунун нәтичәсиндә исә Б өлкәси А өлкәсинә һеч мал сатмајачагдыр. А өлкәси Х малынын һамысыны ән мәһсулдар өлкә олан С-дән тә'мин едәчәкдир.

Јухарыдакы мисал әсасында көмрүк бирликләри јарадылмасы илә үмуми рифаһ сәвијјәси арасындакы әлагәләр араштырыларкән ашағыдакы амилләр нәзәрә алынмалыдыр:

1. Әкәр истеһсал хәрчләри ән аз олан өлкә (бизим мисалда С) бирлик дахилиндә галырса, тичарәти азалдычы тә'сир тамамилә арадан галхыр.

2. Истеһсал хәрчләри ән аз олан өлкә бирлијә дахил олдуғу һалда мүштәрәк көмрүк тарифи кифајәт гәдәр ашағы сәвијјәдә гојуларса тичарәти азалдычы тә'сирин гаршысы јенә алына билир. Мәсәлән, јухарыдакы мисалда мүштәрәк көмрүк тарифи 50%-дән ашағы мүәјјән едиләрсә С өлкәси бирлијә мал сатмагда давам едәр.

3. Һәр ики тә'сир өзүнү көстәрдији һалда да бу тә'сирләрин тутарыны дәјишдирә билән мүхтәлиф амилләр вардыр. Мәсәлән, бунлардан бири - үзв өлкәләрлә бирлијә дахил олмајан өлкәләрдә истеһсал хәрчләри арасындакы нисби фәргләрдир. Јә'ни, В өлкәсиндә истеһсал хәрчләри С өлкәсиндәки истеһсал хәрчләринә даһа јахын олсајды, тичарәти артырычы тә'сир нисбәтән чох, азалдычы тә'сир исә аз оларды.

4. Көмрүк бирлији јарадылмаздан әввәл һәр һансы бир мал үзв өлкәләрин һеч бириндә истеһсал едилмирдисә, бу мал илә әлагәдар нә тичарәти азалдычы, нә дә тичарәти артырычы тә'сир өзүнү көстәрмәјәчәкдир.

5. Үзв өлкәләр арасында чоғрафи узаглыг артдыгча нәглијјат хәрҹләри артығы үчүн бирлијин фајдалары да азалыр.

6. Бирлик үзвләри игтисадијјатларынын бирләшмәдән әввәл бир-бирини тамамлајычы (complementary) вә ја рәгиб (competitive) вәзијјәтиндә олмалары да вачибдир. Тамамлајычы вә рәгиб игтисадијјат анлајышларыны ашағыдакы кими баша дүшмәк лазымдыр.

Әкәр һәр һансы ики өлкәдә көмрүклә горунан сәнаје саһәләри бир-биринин ејнидирсә, бу һалда игтисадијјат рәгиб вәзијјәтиндә олурлар. Әксинә, әкәр көмрүклә горунан сәнаје саһәләри бир-бириндән фәрглидирсә бу игтисадијјатлар бир-бирини тамамлајычыдырлар. Бу бахымдан үзв өлкәләрин игтисадијјаты нә дәрәчәдә рәгиб вәзијјәтиндәдирсә көмрүк бирлијинин фајдасы бир о гәдәр чох олур. Чүнки, тарифләр јүксәлдикчә кетдикчә истеһсалын чоху аз истеһсал хәрҹләри илә мәһсул истеһсал едәнләрин әлиндә ҹәмләшәҹәкдир. Башга сөзлә, истеһсал даһа бачарыглы әлләрдә топланачагдыр. Она көрә дә бир-бирини тамамлајычы игтисадијјатлар арасында јарадылан бирликләр о гәдәр да бөјүк мигјасда тичарәти артырычы тә'сир јарада билмәзләр.

Динамик тә'сирләр. Јухарыда көрдүјүмүз кими статик тә'сирләр игтисади структур дәјишмәз галдығы шәраитдә харичи тичарәтин һәчми вә үмуми рифаһ сәвијјәсиндә өзүнү көстәрән бирдәфәлик тә'сирләрлә әлагәдардыр. Тамамилә ајдындыр ки, бир милли базарын кениш бејнәлхалг базарла әвәз олунмасы илә әлагәдар дәјишикликләр јалныз бундан ибарәт дејилдир. Игтисади интеграсија үзв өлкәләрин игтисади структурунда, истеһсал гүвләри вә мәһсулдарлығын артымында көклү дәјишикликләр јарадыр. Бу дәјишикликләр вахт кечдикчә милли

кәлирин артмасына, инкишаф сүр'әтинә вә һәјат сәвијјәсинә билаваситә тә'сир көстәрән амилләрдир. Игтисадчыларын әксәријјәти һесаб едир ки, көмрүк бирликләринин әсас әһәмијјәт дашыјан чәһәти статик дејил, динамик тә'сирләрлә әлагәдардыр.

Көмрүк бирликләринин әсас динамик тә'сирләри ашағыдакылардыр:

1. Харичи рәгабәтин артмасы: көмрүк тарифләри вә мигдар мәһдудлашдырмалары (квоталар) инһисарлашма вә јүксәк истеһсал хәрчләри илә ишләмәнин гаршысыны алыр. Бирлик дахилиндә харичи тичарәт мәһдудлашдырмалары, јәни һимајәчилик чәпәрләри ләғв едилдикдә, јерли истеһсалчылар харичи базарын рәгабәти илә гаршы-гаршыја галырлар. Бу заман аз мәһсулдар мүәссисәләр сырадан чыхарылыр вә јалныз харичи рәгабәтә давам кәтирәнләр өз фәалијјәтини давам етдирирләр. Харичи рәгабәт инһисарларын да күчүнү сындырыр, консерватор вә әталәтлә ишләјән саһибкарларын, јениликсевәр саһибкарларла әвәз олунмасына сәбәб олур.

2.Бөјүк мигјаслы истеһсала малик игтисадијјат: Кениш бир базарын еһтијачларынын өдәнилмәси ири мигјаслы истеһсала малик игтисади механизмин јаранмасыны тәләб едир. Күтләви истеһсал өзүнү мүхтәлиф формаларда көстәрир. Мәсәлән, кениш базар габагчыл технолокијаны тәтбиг етмәк јолу илә истеһсал хәрчләринин ашағы салынмасы үчүн шәраит јарадыр. Күтләви истеһсал маркетинг ишини дә кениш мигјаслы едир. Анбарлардакы галыглар азалыр. Бүтүн бунлар исә истеһсал хәрчләринә гәнаәт олунмасына сәбәб олур. Базарын кенишлији, бунлардан башга, истеһсал, планлашдырма, идарәчилик, елми-тәдгигат ишләри вә дикәр саһәләрдә јүксәк ихти-

саслы кадрлар ишләтмәјә дә имкан верир. Кичик миғјаслы өлкәләрдә ири һәчмли истеһсалын јарадылмасы даһа бөјүк фајда верир. Чүнки, бөјүк миғјаслы өлкәләр бирлијә дахил олмадан да ири һәчмли истеһсалы тәшкил едә билирләр.

Базарын һәчминин кенишләнмәси истеһсал хәрчләриндә әлавә мәсрәфләрә дә гәнаәт олунмасына имкан верир. Сәнаједенин инкишафы сүр'әтләндикчә онун еһтијачларынын өдәнилмәси үчүн мүхтәлиф тәһсил мүәссисәләринин дә кенишләнмәсинә вә онларын кадрлара олан еһтијачынын өдәнилмәсинә шәраит јарадыр. Бунунла да фирмалар техники һеј'әти вә идарәчилик кадрларыны өзләри һазырланмаг мәчбуријјәтиндән азад олурлар вә бу мәсрәфләрә гәнаәт едирләр. Техники биликләр дә сүр'әтлә артыр. Һәмин сәнаје саһәләри үчүн хаммал һазырлајан мүәссисәләрин дә инкишафы үчүн шәраит јараныр.

3. Техноложи ирәлиләјиш. Көмрүк бирликләри үзв өлкәләрдә јени технолокијанын кениш миғјасда тәтбиги үчүн дә шәраит јарадыр. Базарын кенишләнмәси вә ири мүәссисәләрин јарадылмасы онларын бу саһәдә имканларыны артырыр.

4. Капитал гојулушунун тәшвиги. Көмрүк бирликләри мәнбәләрдән сәмәрәли истифадә олунмасына кениш шәраит јарадыр вә милли кәлирин артырылмасына јардым едир. Милли кәлирин артымы исә, мүвафиг олараг, јығымын вә капитал гојулушларынын чохалмасына сәбәб олур. Көмрүк бирликләри көмрүк тарифләринин јенидән јүксәлдилмәјәчәјинә инандырыр вә бунунла да капитал гојулушуна рискләри азалдыр, мәнфәәти јүксәлдир. Бундан башга, базарын һәчминин кенишләнмәси вә бирлик дахилиндә истеһсалын даһа бачарыглы әлләрдә топланмасы рекиона әһәмијјәтли дәрәчәдә харичи ка-

питал кәлмәсинә сәбәб ола биләр. 60-чы илләрдә АИБ-ә АБШ капиталынын сүр'әтли ахыны бунун бир мисалыдыр.

Б) "Икинчи ән јахшы" нәзәријјә (second best theory)

Јухарыдакы арашдырмалар танынмыш игтисадчы Ч.Винер тәрәфиндән апарылана гәдәр дүнја игтисади фикриндә беләбир көрүш мөвчуд иди: азад тичарәт дүнјада рифаһ сәвијјәсинә мүсбәт тә'сир көстәрдији үчүн тичарәт мәһдудијјәтләринин ләғви дә дүнја әһалисинин рифаһ сәвијјәсини јүксәлдир. Лакин, көмрүк бирлији илә әлагәдар арашдырмалар көстәрди ки, бир сыра дөвләтләрин өз араларында тичарәти сәрбәстләшдирмәләри дикәр өлкәләрә гаршы тарифләр тәтбиг олунмагда давам етдији үчүн үмуми рифаһ сәвијјәсини артырычы бир нәтичә вермәјә дә биләр. Бу фикир сонралар "икинчи ән јахшы нәзәријјә" адланан нәзәријјә илә даһа да инкишаф етдирилди.

Там рәгабәт вә сәрбәст тичарәт дүнјада рифаһ сәвијјәсини ән јүксәјә галдырдығы үчүн "ән јахшы" сијасәтдир. Нәзәријјәјә көрә, там рәгабәтин мүһүм үстүнлүкләриндән бириси хүсуси мәнфәәт илә ичтимаи мәнфәәт арасындакы фәрги ләғв етмәкдир. Јәни базар гијмәтләри һәр һансы бир мал вә ја хидмәтин һәм ајры-ајры шәхсләрә фајдасыны, һәм дә чәмијјәтин мәсрәфләри вә газанчыны көстәрир, һабелә онлар арасында фәрг олмадығыны ифадә едир.

Анчаг һәмин нәзәри мүддәалар чох вахт реал һәјатда өзүнү әксинә көстәрир. Чүнки, реал һәјатда инһисарларын мөвчудлулуғу вә дөвләтин мүдахиләләри нәтичәсиндә хүсуси вә ичтимаи мәсрәфләр вә газанчлар арасында фәрг өзүнү көстәрир. Әслиндә там рәгабәт шәртләринин мөвчуд олмадығы бир

шəраитдə јалныз тичарəтин сəрбəстлəшмəси бу фəрги ләғв едə билмəз.

Һөкумəтлəрин белə бир шəраитдə хүсуси вə ичтимаи мəсрəф вə фајдалар арасында фəрг јарадан белə мүдахилəлəр етмəмəси (јə'ни тичарəтин сəрбсəтлəшдирилмəси) "биринчи əн јахшы" сијасəтдир. Лакин, бу шəрт тə'мин олунмазса, о заман базарын мөвчуд нөгсанларыны таразлајан дикəр мүдахилə тəдбирлəринин һəјата кечирилмəси (мəсəлəн, јени көмрүк тарифи гојулмасы) икинчи əн јахшы сијасəт ола билəр. Хүсуси вə ичтимаи мəсрəф вə газанч фəргини там ләғв едəн сијасəт биринчи əн јахшы сијасəтдир. Бу мүмкүн олмадыгда исə, мөвчуд шəртлəр дахилиндə бу фəрги минимума ендирəн тəдбирлəр исə икинчи əн јахшы сијасəтдир. Көстəрмəк лазымдыр ки, икинчи əн јахшы нəзəријјə јалныз харичи тичарəтə дејил, бүтүн игтисади сијасəтдə тəтбиг олуна билəр. Мəсəлəн, субсидијалар вə верки тəдбирлəри илə базара мүдахилə едилиб мүсбəт нəтичə алына билəр.

Икинчи əн јахшы нəзəријјəнин əн кениш тəтбиг саһəси көмрүк бирликлəридир. Чүнки, бурада бүтүн мəһдудијјəтлəр ләғв едилмир, онларын јалныз бə'зилəри арадан көтүрүлүр.

B) Гүтблəшмə нəзəријјəси. Мəшһур Исвеч игтисадчысы Г.Мүрдалын нəзəријјəсинə көрə фəргли инкишаф сəвијјəсиндə олан өлкəлəр арасында мал вə истеһсал амиллəринин сəрбəст һəрəкəтинə əсасланан игтисади бирлик јарадылдыгда, сəрбəст базар системи бу өлкəлəр арасындакы гејри-бəрабəрлији артырмаға тə'сир едə билəр. Гүтблəшмə нəзəријјəси (polarization) адланан бу нəзəријјəјə көрə варлы өлкəлəр даһа да варланыр, касыб өлкəлəр исə даһа да касыблаша билəр. Бунун бир сəбəби кими Г.Мүрдал зəиф инкишаф етмиш өлкəлəрдə јени

јарадылан сәнаје саһәләринин габагчыл өлкәләрин рәгабәтинә давам кәтирә билмәмәсини көстәрир. Икинчи сәбәб исә инкишаф етмәкдә олан өлкәләрдәки онсуз да чатышмајан ихтисаслы ишчи вә капиталын јүксәк кәлир архасынча инкишаф етмиш өлкәләрә ахмасы еһтималыдыр.

Г.Мүрдал инкишаф сәвијјәсиндәки фәргин артмасында истеһсал амилләринин һәрәкәтини ролуна хүсуси әһәмијјәт верир. Һал-һазырда гејри-гануни јолла өзүнү көстәрән ахын дејиләнләрә сүбут кими көстәрилир. Мәһдудлашдырычы ганунлар ләғв едилдији тәгдирдә бу ахынын артачағы мә'лумдур. Лакин, бу заман әкс истигамәтдә ахынын да артачағы нәзәрә алынмалы, мәнфи јахуд мүсбәт тә'сирин һансынын даһа чох олачағы дигтәтлә арашдырылмалыдыр.

4. Авропа Игтисади Бирлији (АИБ)

Авропа Игтисади Бирлији (үмуми базар) - 1992-чи илдән исә Авропа Бирлији (АБ) - бу күн дүнјада мөвчуд чохсајлы рекионал игтисади бирләшмәләрин ән камил вариантыдыр.

Авропа Бирлији (European Community - EC) һүгуги чәһәтдән мүстәгил олан ашағыдакы үч рекионал тәшкилатын сијаси чәһәтдән бирләшмәси нәтичәсиндә мејдана кәлмишдир:

1. 1951-чи илдә јарадылмыш Авропа Көмүр вә полад бирлији (ECSC);

2. 1957-чи илдә Рома мүгавиләси илә јарадылмыш Авропа Игтисади Бирлији (European Economic Community);

3. 1958-чи илдән фәалијјәт көстәрән Авропа атом енержиси бирлији (Авроатом) Тәшкилатларын адындан да көрүн-

дүјү кими, Авропа көмүр вә полад бирлији вә Авроатом үзв өлкәләрин мә'лум сәнаје саһәләри үзрә фәалијјәтләрини тәнзимләјир. АИБ исә бүтүн игтисади һәјаты тәнзимләјир. Она көрә дә АИБ чох вахт үмуми базар адландырылыр вә. Авропада кедән дәрин игтисади вә сијаси интеграсија просесләринин маһијјәтини 1992-чи илдә бағланмыш Мастрихт (Нидерландда) сазиши илә бирлијин рәсмән Авропа Бирлијинә чеврилмәси даһа ајдын әкс етдирир. Бу "чеврилмә" нәтичәсиндә бирлик даһа кениш функсијалар јеринә јетирир.

АБ-ны тәшкил едән һәр үч тәшкилатын үзвләри ејнидир. 25 март 1957-чи илдә Рома мүгавиләсини имзалајан алты өлкә ("алтылар") Бирлијин јарадычыларыдыр. Бу өлкәләр: АФР, Франса, Италија, Белчика, Һолландија вә Лүксембург[1]. 1 јанвар 1973-чү илдән Инкилтәрә, Ирландија вә Данимарка ("үчләр") бирлијә дахил олмуш вә бирлик "доггузлара" чеврилмишдир. Бирлик өлкәләринин сајы 1981-чи илдә Јунаныстан, 1986-чы илдә исә Испанија вә Португалија дахил олмагла 12-јә чатмышдыр. Инди Бирлијин 15 үзвү вардыр.

Авропа Бирлијинин тәшкилат структуру. Бирлијин үзвләри ону сијаси бирлик (дөвләтә бәнзәр) нәзәрдә тутмушлар вә Бирлијин бу шәкилдә фәалијјәт көстәрә билмәси үчүн мувафиг органларыны јаратмышлар.

Авропа Бирлијинин беш әсас органы вардыр:

1. Авропа Парламенти – Назирләр Шурасы вә Авропа Комиссијасынын фәалијјәтинә нәзарәт едир, бүдчәни тәсдиг

---

[1] Белчика, Һолландија вә Лүксембург бә'зән "Бенелүкс өлкәләри" адланыр. "Бенелүкс" сөзү бу өлкәләрин инкилисчә баш һәрфләриндән јаранмышдыр.

едир. Депутатлар үзв өлкәләрдән мүәјјән едилмиш сајда халг тәрәфиндән бирбаша сечилир.

2. Авропа Шурасы (Авропа Зирвәси). Авропа Шурасы (The European Council) АБ-нин ән јүксәк сәвијјәдә сијаси мәшвәрәт органыдыр. Она Авропа Зирвәси демәк даһа дүзкүндүр. 1983-чү илдә топланмыш Ститтгат Зирвәсиндә Авропа Бирлији Шурасынын вәзифәләри мүәјјәнләшдирилмишдир. Шура АБ илә әлагәдар сијаси вә игтисади саһәләрдә рәһбәр тутулан, јени фәалијјәт саһәләриндә әмәкдашлығы тәшвиг едән вә харичлә мүнасибәтләрдә АБ-нин мөвгејини мүәјјән едән сијасәти мүәјјәнләшдирир.

3. Назирләр Шурасы – үзв өлкәләрин һәр бириндән бир назир дахил олмагла јарадылыр вә сијаси гәрар верән органдыр. Әсас функсијасы үзв өлкәләрин үмуми игтисади сијасәтләрини әлагәләндирмәк вә Рома мүгавиләсинин һәјата кечирилмәсини тә'мин етмәкдир. Чари ишләри апарыр. Сон гәрар вермәк сәлаһијјәти дә она аиддир. Авропа Комиссијасы она тәклифләр верир. Тәклиф Назирләр Шурасы тәрәфиндән тәсдиг олундугдан сонра гүввәјә минир.

4. Авропа Комиссијасы – Назирләр Шурасы илә бирликдә АИ-нин ичаредичи органыдыр. О Назирләр Шурасынын гәбул етдији гәрарлары јеринә јетирир, она мүвафиг мә'луматлар верир. Лакин, јалныз Авропа Парламенти гаршысында мәс'улијјәт дашыјыр. Онун фәалијјәт саһәси кениш вә мүхтәлифдир, игтисади, малијјә вә ичтимаи саһәләрдә ишләри әһатә едир. О көмрүк режиминә, верки сијасәтинә риајәт олунмасына нәзарәт едир вә с. Комиссија өз сәрәнчамында олан фондлардан (сосиал, рекионал, аграр) малијјәләшмәни һәјата кечирир. Онун әсас функсијаларындан бири милли га-

нунверичилик актлары, стандарт вə нормалары ујғунлашдырмагдыр.

5. Аврора məhkəməsi – али məhkəmə органыдыр. Аврора Бирлијинин мүхтəлиф органларынын фəалијјəтинин онун əсас мүгавилə вə принсиплəринə ујғун олуб олмамасына нəзарəт едир.

Аврора Бирлијинин малијјə органлары. Бирлијин бејнəлхалг игтисади сијасəтини həјата кечирмəк үчүн бир сыра малијјə тəшкилатлары јарадылмышдыр:

Аврора ичтимаи фонду – үзв өлкəлəрдəки ишчилəрин бирлик чəрчивəсиндə ишлəјə билмə имканларынын артырылмасы, ишини итирəнлəрə јени ихтисас верилмəсинин тəшкили, иш тапана гəдəр онлара јардым едилмəси ишлəринин малијјəлəшмəси илə мəшғул олур.

Аврора капитал гојулушу банкы – бирлик дахилиндə зəиф инкишаф етмиш рајонларда тикинти лајиhəлəринин малијјəлəшмəси илə мəшғул олур. 1975-чи илдə фəалијјəтə башлајан рекионал инкишаф фонду да ејни мəгсəдə хидмəт едир.

Аврора валјута əмəкдашлығы фонду – валјута саhəсиндə бирлијин јаранмасы вə инкишафына јардым етмəк мəгсəдилə өдəмə чəтинлији чəкəн үзв өлкəлəрə гысамүддəтли кредитлəр верир. Аврора валјута системинин тəмəл дашыдыр. Аврора валјута фондуна чеврилмəси үчүн ишлəр кедир. Аврора валјута ваhиди – ЕКЈУ – həмин фонд тəрəфиндəн дөвријјəјə бурахылмышдыр. Аврора Бирлијинин мəгсəди. Бирлијин јарадылмасы hаггында сəнəдлəрдə онун гаршысында гојулан мəгсəдлəри үч групда топламаг олар: сүлhүн горунмасы, игтисади интеграсија вə сијаси бирлəшмə.

Игтисади интеграсија проблемләри бу күн бүтүн дүнјада, о чүмләдән Азәрбајчанда олдугча актуал олдуғу үчүн һәмин проблем әтрафында кениш дајанмаг лазымдыр.

Авропа Бирлијиндә игтисади интеграсијанын әсас истигамәтләри. Авропа Бирлијинин јарадылмасында әсас мәгсәд игтисади бирлији формалашдырмаг вә бунун әсасында Гәрби Авропанын сијаси интеграсијасыны һәјата кечирмәкдир. Бу вачиб вә мүрәккәб просес илк мәрһәләдә көмрүк бирлијинин јарадылмасындан башланмыш, сонра өлкәләр арасында истеһсал амилләринин һәрәкәти сәрбәстләшдирилмишдир. Ән сон мәрһәләдә исә өлкәләрин бир сыра милли һөкмранлыг һүгуглары Бирлик органларына верилмишдир. Бу јол илә игтисади, малијјә вә сосиал саһәләрдә мүштәрәк сијасәт јеридилмәјә, јахуд башга сөзлә, милли сијасәтләр бир-бири илә ујғунлашдырылмаға башламышдыр. Авропа бирлијиндә игтисади интеграсијанын ашағыдакы әсас истигамәтләрини көстәрмәк олар: А) үмуми базарын јарадылмасы; Б) биркә игтисади сијасәт; В) биркә сосиал сијасәт; вә Г) Авропа "ваһид базарынын" јарадылмасы.

А. Үмуми базар. Авропада игтисади интеграсијанын мәркәзи хәтти үзв өлкәләр арасында көмрүк тарифләри вә харичи тичарәт саһәсиндә мөвчуд олан дикәр манеләрин арадан галдырылмасы јолу илә үмуми базар (common market) јарадылмасыдыр. Үмуми базар ашағыдакы шәртләрин мөвчудлуғуну тәләб едир:

1. Көмрүк бирлији вә мал ахынын сәрбәстлији;
2. Ишчиләрин сәрбәст һәрәкәти;
3. Иш јери ачмаг вә хидмәт көстәрмәк һүгугунун азадлығы;

4. Капиталын сәрбәст һәрәкәти вә харичи өдәнишләрин либераллашдырылмасы.

Һәмин шәртләр үзәриндә гыса дајанылмасы зәруридир.

1. **Көмрүк бирлији вә мал ахынынын сәрбәстлији.**

Үмуми базарын јарадылмасында илк мәрһәлә үзв өлкәләр арасында ихрачат вә идхалатдан алынан бүтүн веркиләрин тәдричән ләғв едилмәси олмушдур. Дахили көмрүкләрин ләғв олунмасы үчүн 12 иллик тәгвим тәсдиг едилмишдир. "Алтылар" бу өһдәликләри вахтындан 18 ај әввәл, јәни 1968-чи илдә тамамилә јеринә јетирдиләр. Сонра гәбул олунан үзвләр дә тәдричән бу просесә гошулдулар. Дахили көмрүкләр тамамилә ләғв едилдикдән сонра 1 ијул 1968-чи илдә үзв олмајан дөвләтләрә гаршы биркә харичи тарифләр гојулмаға башланмышдыр. Чүнки, дахили көмрүкләр ләғв олундуғу бир шәраитдә үчүнчү өлкәләрә гаршы мүхтәлиф көмрүк дәрәчәләри тәтбиг едилсә, харичи тичарәт ахынлары үзв өлкәләр арасында гејри-бәрабәр бөлүнә биләрди. Белә ки, харичи тарифләр јүксәк иди. Бу белә давам етмиш олса иди һәмин өлкәнин идхалатчылары пис вәзијјәтдә галмыш оларды.

Билијин үмуми көмрүк тарифләрини Назирләр Шурасы тәсдиг едир. 1975-чи илдә гәбул едилмиш гәрара көрә үзв өлкәләр тәрәфиндән топланан көмрүк верикләри Бирлијин бүдчәсинә дахил олур.

Биркә көмрүк тарифләринин тәтбиг олунмаға башланмасы илә Гәрби Авропа өлкәләри арасында игтисади интеграсијанын илк вә ән әһәмијјәтли мәрһәләси, јә'ни көмрүк бирлијинин јаранмасы просеси һәјата кечмиш олду.

Лакин, тичарәтин сәрбәстләшдирилмәси јалныз көмрүк тарифләринин ләғви илә баша чатмыр. Мигдар мәһдудијјәтлә-

ринин дә арадан галдырылмасыны тәләб едир. Бирлијин јарадылмасы үзрә мүгавилә исә истәр мигдар, истәрсә дә дәјәр бахымындан һәр һансы квота гојулмасыны тамамилә гадаған етмишдир. Үзв өлкәләри Бирлијин бу шәртләрини дә јеринә јетирирләр. Бунунла да Бирлик тариф вә квоталардан тамамилә азаддыр.

Бунунла јанашы, бу өлкәләрдә һәләлик "көрүнмәјән манеләр" адланан мәһдудијјәтләр галмагда давам едир. Онлар тариф вә квоталар кими мүәјјән малларын идхал вә ихрачыны баһалашдырыр вә чәтинләшдирир. Бу һәмин өлкәләрдә бә'зи игтисадијјат саһәләриндә (полад, кәми иншааты вә тохучулуг) структур проблемләри, јүксәк ишсизлик сәвијјәси вә ја енержи чәтинликләри илә әлагәдар һимајәчилик мејлләринин сахланмасындан ирәли кәлир.

2. Ишчиләрин сәрбәст һәрәкәти. Рома мүгавиләси Бирлик дахилиндә ишчи гүввәсинин сәрбәст һәрәкәтини нәзәрдә тутмушдур. Бу о демәкдир ки, үзв өлкәләрин һәр бириндә јашајан ишчиләр һеч бир ичазә олмадан дикәр үзв өлкәјә көчмәк вә ја орада ишләјә билмәк һүгугуна маликдирләр. Мүгавиләјә көрә ишчини гәбул едән өлкә бу ишчинин өлкәјә кәлмәси, ишләмәси вә иш шәраити бахымындан һеч бир ајрысечкилијә јол вермәмәлидир. Бунунла да бүтүн өлкәләрдә бирлијин һәр бир ишчиси үчүн ејни һүгуг тә'мин едилмишдир.

3. Иш јери ачмаг вә хидмәт көстәрмәк һүгугу. Азад сәнәт саһибләри вә һүгуги шәхс јаратмадан фәалијјәт көстәрән иш адамларына да Бирлик дахилиндә принсип е'тибарилә сәрбәст һәрәкәт вә иш тәшкил етмәк һүгугу верилмишдир.

Бу саһәдә чидди ирәлиләјиш һәким вә шәфгәт бачыларынын һәрәкәти саһәсиндә өзүнү көстәрмишдир. Банк вә сы-

ғорта ишчиләри, һабелә вәкилләрин дә сәрбәст һәрәкәтиндә ирәлиләјишләр вардыр. Лакин, бу саһәдә һәлә (мәсәлән, диплом вә дикәр ихтисас сәнәдләринин манесиз гәбулу вә с.) бир сыра чидди проблемләр өз һәллини көзләјир.

4. Капиталын сәрбәст һәрәкәти вә харичи өдәнишләрин либераллашдырылмасы. Базарын кенишләндирилмәси үчүн чох мүһүм шәртләрдән бири рекион дахилиндә капиталын сәрбәст һәрәкәтинин тә'мин олунмасыдыр. Авропа бирлији гијмәтли кағыз сатышы, бирбаша капитал гојулушу вә коммерсија кредитинин тә'мин олунмасынын сәрбәстләшдирилмәси саһәсиндә бир сыра гәрарлар гәбул етмишдир. Бунунла јанашы, өзүнү көстәрән бир сыра дахили вә харичи игтисади проблемләр бә'зи үзв өлкәләри бу либераллашманы мәһдудлашдыран тәдбирләр көрмәјә мәчбур етмишдир. Рома мүгавиләси өдәниш балансында чәтинлик чәкән өлкәләрә капитал ахыныны мәһдудлашдыран тәдбирләр көрмәк сәлаһијјәти вермишдир.

Б. Игтисади сијасәтин узлашдырылмасы. Авропа Бирлијинин мәркәзи хәттини тәшкил едән үмуми базарын әһәмијјәти вә ролу үмуми игтисади сијасәтин узлашдырылмасы илә даһа да артыр. Рома мүгавиләси үзв өлкәләрин кәнд тәсәррүфаты, рәгабәт, нәглијјат вә енержи, валјута вә тичарәт саһәләриндә биркә сијасәт јеридилмәсини нәзәрдә тутмушдур. Чох бөјүк әһәмијјәт кәсб едән валјута вә тичарәт сијасәтинин узлашдырылмасы мәсәләләри јухарыда ајрыча нәзәрдән кечирилмишдир.

1. Биркә кәнд тәсәррүфаты сијасәти. Биркә кәнд тәсәррүфаты сијасәти Авропа бирлијиндә апарычы истигамәтләрдән биридир. Јалныз ону көстәрмәк кифајәтдир ки, Бирлијин га-

нунверичилик фәалијјәтинин мүһүм һиссәси вә бүдчә мәсрәфләринин 2/3-и биркә кәнд тәсәррүфаты сијасәти илә әлагәдардыр.

Кәнд тәсәррүфатына белә бөјүк әһәмијјәт верилмәси ики сәбәблә әлагәдардыр: биринчиси, халгын әрзаг тә'минаты дөвләтләрин игтисади сијасәтинин башлыча мәгсәдидир; икинчиси исә иглим вә конјуктур далғаланмаларынын ағыр тә'суринә мә'руз галан кәнд тәсәррүфаты истеһсалы хүсуси диггәт тәләб едир. Ағыр тәбии шәраитлә үзләшән кәндлинин торпағы тәрк едиб шәһәрә көчмәсинин гаршысыны алмаг мәгсәдилә она сабит бир кәлир әлдә етмәк үчүн шәраит јарадылмалыдыр. Бу бахымдан кәнд тәсәррүфаты сијасәти үмуми игтисади сијасәтин кәлир, мәшғуллуг вә структур саһәләри илә сых әлагәдардыр вә әһалинин үмуми рифаһ сәвијјәсинә чидди тә'сир көстәрир. Она көрә дә АБ мүгавиләсиндә мүштәрәк кәнд тәсәррүфаты базарынын јарадылмасы вә биркә тәшкил олунмасы барәдә бир сыра мүддәалар вардыр. Онлар үмуми маһијјәт дашымагла әсасән кәнд тәсәррүфатына јардым сијасәтинин тәдричән узлашдырылмасыны нәзәрдә тутур.

Биркә кәнд тәсәррүфаты сијасәтинин әсас параметрләри 1958-чи илдә чағырылмыш Стреса конфрансында мүәјјән едилмәјә башламышдыр. Бу заман Бирлијин үмуми базар јарадылмасы саһәсиндә гаршылашдығы ән чәтин проблемләрдән бири үзв өлкәләрдә кәнд тәсәррүфатына јардым сијасәтинин бир-бириндән чох фәргли олмасы иди. Конфрансда белә бир гәрар гәбул едилмишдир ки, сәнаје мәһсуллары илә јанашы бирлик арасында кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары үзрә дә һәр чүр тариф вә гејри-тариф мәһдудлашдырмалары арадан галдырылыр вә "јашыл базар" (gre-en market) јарадылыр. Буна

әлавә олараг бүтүн үзв өлкәләрдә кәнд тәсәррүфаты мәһсулларына ваһид гијмәт сәвијјәсини тә'мин етмәк үчүн мүвафиг гијмәт системинин јарадылмасы нәзәрдә тутулмушдур.

Бирлијин гијмәт системи үч гијмәт нөвүнү өзүндә бирләшдирир. Системин өзүлүнү - һәдәф (target) гијмәтләр тәшкил едир. Бу гијмәтләр кәндлиләрин әлдә едә биләчәји ән јүксәк идеал гијмәтләрдир. Бу гијмәтләр Назирләр Шурасы тәрәфиндән һәр ил јенидән тәсдиг олунур вә сәрбәст дүнја гијмәтләриндән хејли јүксәк олур. Һәмин гијмәтләр адәтән бирлик дахилиндә ән аз мәһсулдар торпагларда јетишән мәһсулларын гијмәтини әкс етдирир. Бу гијмәтләр истеһсалын һәчминин кенишләндирилмәсини тәшвиг етмәк мәгсәдини күдүр.

Мүәјјән едилмиш гајдаја көрә базарда һәгигәтән мөвчуд олан гијмәтләр һәдәф гијмәтләрдән јалныз 10% (аз вә ја чох) фәргләнә биләр. Бу гијмәтләр мүдахилә (intervention prices) гијмәтләри адланыр. Гијмәтләр ашағы һәддә дүшүдүкдә үзв өлкәдә јарадылмыш мүдахилә тәшкилаты базардан мал сатын олараг анбарларда еһтијатлар јарадыр. Гијмәтләр јухары һәддә чатдыгда исә еһтијатлардакы маллары базара чыхарыр. Бунунла да мүдахилә гијмәт системи бирлик дахилиндә кәндлиләрә минимум гијмәтә, мүвафиг олараг минимум кәлирә зәманәт верир.

Бирлик дахилиндәки гијмәтләри ашағы дүнја гијмәтләриндән горумаг үчүн 'кәнар гијмәтләр' (treshold price) адлы ајрыча гијмәтләр дә мүәјјән олунур. Бу гијмәтләр кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын бирлијә идхал олунмасына ичазә верилән ән ашағы гијмәтләрдир. Мә'лум олдуғу кими, бирликдәки гијмәтләр даһа әлверишли истеһсал шәраитинә малик харичи дүнјадакы гијмәтләрә нисбәтән хејли јүксәкдир. Бу мал-

ларын бирлик базарына дахил олараг Авропа кәндлисини зәрәрә салмасынын гаршысыны алмаг мәгсәдилә идхал гијмәтләрини Авропа маллары илә бәрабәр сәвијјәјә галдырмаг үчүн дәјишән нисбәтли бир верки (prelevman, variable Levy) гојулмасы зәрурәти јаранмышдыр. Кәнар гијмәтләр мүдахилә гијмәтләриндән идхал олунан малларын өлкәјә дахил олдуғу лимандан башлыча истеһлак мәркәзләринә дашынмасы үчүн лазым олан нәглијјат хәрчләри чыхылмагла мүәјјән едилир. Бу јол илә әлдә едилән веркиләр дә көмрүк веркиләри кими бирлик бүдчәсинә дахил олур.

Кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары ихрачатчыларына исә әксинә, маја дәјәринин гијмәтләрдән чох олан һиссәси гәдәр субсидија верилир. Бу субсидија бирликдә мөвчуд олан јүксәк гијмәтләрлә ашағы дүнја гијмәтләри арасындакы фәрги өдәмәк мәгсәдини күдүр.

Бирликдә јардым алан әсас кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары бунлардыр: тахыл, һејвандарлыг мәһсуллары, зејтун јағы, битки јағлары, шәкәр, мејвәләр вә шәраб.

Тәбиидир ки, бирликдә белә јүксәк гијмәт сијасәти бир сыра малијјә проблемләри доғурур. Һәмин тәдбирин малијјәләшмәси Авропа кәнд тәсәррүфатыны истигамәтләндирмә вә заманәт фонду һесабына тә'мин олунур. Фондун минимум гијмәтләрә заманәт верән вә ихрачат гијмәтләриндәки фәрги өдәјән һиссәси бирлик бүдчәсинин ән бөјүк мәбләғини тәшкил едир.

Бу јолла бирлик дахилиндә кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары боллуғу јарадылыб вә мәтбуатда "сүд көлү", "мејвә дағларындан" сөһбәт кедир. Анбарда олдугча бөјүк еһтијатлар

топланыр вә онлар вахты кечдикдә чох учуз гијмәтләрә сатылыр.

Мә'лум олдуғу кими базар игтисадијјатында әсас проблем сатыш проблемидир. Бирлик дахилиндә кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын минимум гијмәтләрлә сатын алынмасына зәманәт верилмәси аграр бөлмәдә истеһсалын кенишләнмәси үчүн зәмин тәшкил едир.

Мәсәләнин белә бир чәһәтини дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Авропа бирлијиндә јүксәк гијмәт вә гијмәтләри горума сијасәти дүнја базарында кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары тичарәтини чидди олараг мәһдудлашдырыр. ҮТТ көрүшүндә бу чох мүһүм проблемә чеврилир, Авропа Бирлији илә АБШ арасында мүһүм фикир ајрылығы јарадыр.

2. Рәгабәт сијасәти. Авропа бирлији өлкәләри арасында үмуми базарын бир гајда дахилиндә ишләјә билмәси рәгабәт шәртләринин әһәмијјәтли дәрәчәдә ејни олмасындан асылыдыр. Бу һагсыз рәгабәтин гаршысыны алмаг, дөвләт вә өзәл мүәссисәләр үчүн бәрабәр рәгабәти позан амилләри арадан галдырмаг бахымындан чох вачибдир. Бирлик мүгавиләләриндә рәгабәтдә бәрабәрлији тә'мин етмәк үчүн бир сыра мүдәалар нәзәрдә тутулмушдур. Мәсәлән, мүссисәләр арасында рәгабәти мәһдудлашдыран кизли вә ачыг сазишләр, базарда һекемон вәзијјәтиндә олан фирманын истеһсалы мәһдудлашдырмасы, ифрат инһисар гијмәти гојмасы, техники тәрәггинин мәһдудлашдырылмасы вә бу кими дикәр мәсәләләр гадаған олунмушдур. Бу шәртләр позулдугда Авропа Комиссијасы пул чәримәси тә'јин етмәк сәлаһијјәтинә маликдир.

3. Биркә нәглијјат вә енержи сијасәти. АБ мүгавиләсиндә кәнд тәсәррүфаты кими нәглијјат сијасәтинин дә узлашды-

рылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Лакин, олдугча мүрәккәб олан бу саһәдә һәләлик елә бир ирәлиләјиш јохдур вә милли һөкумәтләр тәрәфиндән тәнзимләнир. 70-чи илләрин енержи бөһранындан сонра үзв өлкәләр енержи саһәсиндә дә өз сијасәтләрини ујғунлашдырмаг јолунда аддымлар атмаға башламышлар. Бирлик тәрәфиндән гәбул едилмиш гәрарлара әсасән нефт идхалынын мүәјјән бир сәвијјәдә сахланылмасы, үмуми игтисади артымла енержијә олан тәләб арасындакы асылылығын ләғв олунмасы, көмүр вә нүвә енержисинин хүсуси чәкисинин артырылмасы мәгсәди гаршыја гојулмушдур. Бирлик технолокијанын инкишафына вә елми-тәдгигат ишләринә хүсуси фикир верир. Мүасир дүнјада өзүнү көстәрән техноложи сычрајышларда АБШ вә Јапонијадан кери галамамаг үчүн бир сыра мүһүм биркә програмлар ишләниб һәјата кечирилир.

В. Биркә сосиал сијасәт. Авропа Бирлији игтисади бирлик олдуғу үчүн игтисади мәгсәдләрә чатылдыгда сосиал проблемләр дә өз-өзүнә һәлл едиләчәкдир. Бунунла јанашы бирлик бә'зи сосиал мәгсәдләрин һәллини дә өз гаршысына мәгсәд кими гојмушдур. Мәсәлән, хүсусән, кәнч әһали арасында кениш јајылмыш ишсизлик Бирлик үзвләриндә бөјүк нараһатчылыг мәнбәидир. Мүхтәлиф сәнаје саһәләриндә иш шәраитинин јахшылашдырылмасы да бирлији нараһат едир. Бирликдә сосиал сијасәтин һәјата кечирилмәси үчүн мүһүм васитә Авропа сосиал фондудур. Фонд өз гаршысында ишсизлији азалтмаг, ишчиләрин чоғрафи бахымдан һәрәкәт едә билмәсинә вә ихтисасыны артырмасына јардым етмәк вәзифәләрини гојмушдур.

Үзв өлкәләрдә рекионал инкишафын тәнзимләнмәси дә Авропа бирлијинин биркә сијасәтинин әсас истигамәтләрин-

дәндир. Чүнки, рекионал инкишафда мөвчуд олан ҝејри-бәрабәрлијин арадан галдырылмасы бирлијин әсас мәгсәдләриндән биридир. Бирлик мүгавиләсиндә бу, мәһз белә дә ҝејд едилмишдир. Бу мәгсәди һәјата кечирмәк үчүн 1975-чи илдә Авропа рекионал инкишаф фонду јарадылмышдыр. Фондун јардымы илә милли лајиһәләрин һәјата кечирилмәси үчүн мәнбә тә'мин едилир. Бирлик әтраф мүһитин вә истеһлакчыларын горунмасына да мүһүм әһәмијјәт верир.

Д. 'Ваһид Авропа' базарына доғру ирәлиләјиш. Авропа шурасы 'ваһид базарын' јарадылмасы һаггында гәрар гәбул етмишдир. Ваһид базар өлкәләр арасында мал вә истеһсал амилләринин там сәрбәст һәрәкәт етмәсини тәләб едир. Лакин, мал һәрәкәти сәрбәстләшдирилмиш олса да истеһсал амилләринин һәрәкәтиндә һәләлик мәһдудијјәтләр галмагда давам едир. Һәм дә нәзәрә алмаг лазымдыр ки, тарифләрин ләғви һеч дә мал һәрәкәтинин там сәрбәстләшдирилмәси демәк дејилдир. Чохлу ҝејри-тариф манеләри мөвчуддур. Базарларын бирләшдирилмәси үчүн бунлар там ләғв едилмәлидир. Сәрһәд нәзарәтинә дә сон гојулмалыдыр.

Ваһид базарын јарадылмасында хидмәт һәрәкәтинин сәрбәстләшдирилмәси вә малијјә базарларынын бирләшдирилмәси бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Ишчи гүввәси һәрәкәтинин ҝенишләндирилмәси вә ихтисас дипломларынын бүтүн өлкәләрдә гәбул едилмәси вәзифәләри гаршыја гојулмушдур.

Дикәр тәрәфдән банк, сығорта вә капитал базары кими малијјә хидмәтләринин сәрбәстләшдирилмәси малијјә интеграсијасы үчүн мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бунун үчүн харичи истиграз, бон вә пај сәнәдләринин алгы-сатгысында мөвчуд олан бүтүн манеәләр арадан галдырылмалыдыр.

АБ әсас һадисәләрин хронолокијасы.

1957-чи ил-АБ-нин әсасыны гојан Рома мүгавиләсинин бағланмасы.Илк 6 үзвү: Белчика, Франса, Италија, Лүксембург, Һолландија вә АФР;

1959-чу ил -АБ-дә дахили тарифләрин илк дәфә азалдылмасы;

1967-чи ил - Әлавә дәјәр веркиси системи үзрә үмуми разылыға кәлинмәси;

1968-чи ил - бүтүн дахили тарифләрин ләғви вә ваһид харичи тарифә кечилмәси;

1973-чү ил - АБ-нә Инкилтәрә, Данимарка вә Ирландијанын гәбулу;

1979-чу ил - Авропа парламентинә илк бирбаша сечкиләр;

1979-чу ил - Авропа валјута системинин гүввәјә минмәси;

1985-чи ил - Лорд Кокфилд Авропа парламентинә мал вә хидмәт тичарәтиндә галан бүтүн мәһдудијјәтләрин ләғв едилмәси үчүн 300 аддымы көстәрән Ағ китабы тәгдим едир. Китаб үзв дөвләтләр тәрәфиндән бәјәнилир вә Бирлијин әсас сијасәтинә чеврилир;

1986-чи ил - АБ-нә Испанија вә Португалијанын дахил олмасы;

1987-чи ил - Ваһид Авропанын јарадылмасы һаггында Акт гүввәјә минир. Акт гәрар гәбул едилмәси проседурасыны асанлашдырыр вә Авропа парламентинин ролуну артырыр;

1992-чи ил АБ дахилиндә тичарәтдә мөвчуд олан бүтүн мәһдудијјәтләрин ләғв едилмәси.

"Авропа 1992"

1991-чи илдә бағланмыш Мастрихт Сазиши Гәрби Авропада истеграсијанын инкишафында јени мәрһәләдир. Һәмин сазиш өлкәләрин микросәвијјәдә јахынлашмасыны вә интеграсијанын дәринләшмәсинә мане олан мүхтәлиф верки, көмрүк вә дикәр манеләрин арадан галдырылмасыны нәзәрдә тутур.

Сазишлә Авропа Бирлијинә ашағыдакы функсијалар һәвалә едилди:

-ваһид игтисади, хүсусән бүдчә сијасәтинин әлагәләндирилмәси вә онун ичрасы үзәриндә нәзарәт;

-азад вә әдаләтли рәгабәтә әсасланан Авропа ваһид базарынын јарадылмасы вә горунмасы;

-варлы вә касыб рекионлар арасында вәсаитин јенидән бөлкүсүндә бәрабәрлијин горунмасы;

-ганунчулуғун горунмасы;

-вәтәндашларын әсас һүгугларынын танынмасы вә инкишаф етдирилмәси;

- ваһид харичи сијасәтинин идарә олунмасы.

Игтисади бахымдан сазишин әһәмијјәтли чәһәти Ваһид базарын, о чүмләдән валјута иттифагынын јарадылмасыны нәзәрдә тутан мүддәалардыр. Валјута иттифагынын әсас елементләри:

-1997-чи илин әввәлләриндә өлкәләрин әксәријјәтинин валјута иттифагына доғру кениш һәрәкәти;

-иттифага кирмәк үчүн гијмәтләрин сабитлији үзрә өһдәликләрин сөзсүз јеринә јетирилмәсини тә'мин едән ме'јарларын мүәјјән едилмәси;

-мүстәгиллијә малик Авропа Мәркәзи Банкынын јарадылмасы.

-1993-чү илдән Авропа Бирлијининн ваһид базар јарадылмасы үзрә гојдуғу гајдаларын 70%-и Авропа азад тичарәт ассосиасијасына шамил едилир.

5. Дүнјада дикәр игтисади бирләшмәләр.

Аврола гит'әси.

1.Аврола Азад тичарәт Ассосиасијасы (EFTA). АБ-нә әввәлчә дахил олмајан Инкилтәрә Бирликдән кәнарда галан дикәр Аврола өлкәләри илә биркә 1960-чы илдә Аврола азад тичарәт Ассосиасијасы (European Free Trade Associaton - EFTA)адлы бир тәшкилат јаратды. Чүнки, Инкилтәрә игтисади интеграсијанын көмрүк бирлији шәклиндә дејил, азад тичарәт зонасы кими олмасыны истәјирди.

EFTA-ја Инкилтәрә, Норвеч, Данимарка, Австрија, Португалија, Исландија вә Исвечрә үзв иди. Финландија там үзв статусуна малик дејилдир(associate member). Сонралар Инкилтәрә, Данимарка вә Португалија EFTA үзвлүјүндән чыхараг АБ-ә дахил олмушлар.

Гаршылыглы Јардым Шурасы (ГЈШ).Гаршылыглы Јардым Шурасы (русча: Совет Экономической Взаимопомощи; инкилисчә: Council for Mutual Economic Assisstance) 1949-чу илдә ССРИ-нин башчылығы илә кечмиш сосиалист өлкәләри тәрәфиндән јарадылмышдыр. Үзвләри: ССРИ, Болгарыстан, Чехословакија, АДР, Мачарыстан, Полша, Румынја, сонралар Монголустан, Куба вә Вјетнам да (Аврропада јерләшмәсәләр дә) она үзв гәбул едилдиләр.

ГЈШ-нын ики малијјә тәшкилаты вар иди: Игтисади Әмәкдашлыг Банкы вә Бејнәлхалг Капитал Гојлушу Банкы.

Тәшкилат үзв өлкәләр арасында игтисади интеграсијанын инкишаф етдирилмәсини гаршысына гојмуш олса да онун фәалијјәти игтисади интеграсија һагтында мүасир анлајышлара ујғун олмамышдыр. Тәшкилат васитәсилә үзв өлкәләрин мәр-

кэзи планлары әлагәләндирилмишдир. Башга сөзлә, Совет Иттифагы дикәр сосиалист өлкәләрин игтисадијјатыны нәзарәт алтында сахламаг үчүн тәшкилатдан бир васитә кими истифадә етмишдир.

ГЈШ-да тичарәт икитәрәфли мүгавиләләрлә апарылмышдыр. Бу өлкәләрдә гијмәтләр тәләб вә тәклифин тә'сири алтында дејил, мәркәздән мүәјјән едилмишдир. Тәшкилатын үзв өлкәләри әслиндә харичи дүнјадан тәчрид олунмуш вәзијјәтдә идиләр. Харичи тичарәт үзәриндә дөвләт инһисары мөвчуд иди. Мәркәзи планлашманын һөкмран олдуғу бир шәраитдә тәклиф чатышмазлығы, пис кејфијјәтли вә баһалы мәһсул истеһсалы ГЈШ-ы тәшкилатыны ифласы уғратды. Тәшкилат өз фәалијјәтини 1991-чи илдән дајандырды.

Гарадәниз Игтисади Әмәкдашлыг Тәшкилаты (ГИӘТ).

Гарадәниз Игтисади Әмәкдашлыг Тәшкилаты Түркијә Республикасынын тәшәббүсү илә 1992-чи илин ијун ајында јарадылмышдыр. Тәшкилатын 11 үзвү вардыр: Азәрбајҹан Республикасы, Албанија Республикасы, Ермәнистан Республикасы, Болгарыстан Республикасы, Күрчүстан Республикасы, Јунаныстан Республикасы, Молдова Республикасы, Румынија Республикасы, Русија Федерасијасы, Түркијә Республикасы вә Украјна Республикасы .

ГИӘТ һал-һазырда өзүнүн формалашма мәрһәләсиндәдир. 1992-чи илин декабрында ГИӘТ харичи ишләр назирләринин көрүшүндә гәрара алынмышдыр ки, ГИӘТ Харичи Ишләр Назирләр Шурасы Тәшкилатын али вә әсас һәлледичи органыдыр. Һәмин Шура 6 ајдан бир чағырылыр, ГИӘТ өлкәләр ара-

сында әмәкдашлығын әсас истигамәтләрини мүзакирә едир вә мүвафиг гәрарлар гәбул едир. Шүранын сәдри вә һәмчинин ГИӘТ-ин сәдри әлифба сырасы илә һәр јарым илдән бир үзв өлкәләрдән бири олур. Гарадәниз саһилиндә јерләшән дөвләтләри игтисади чәһәтдән бирләшдирмәк мәгсәдилә јарадылмышдыр. Онун јарадылмасы фикри илк дәфә 19-21 декабр 1990-чы илдә Анкарада әлагәдар өлкәләрин башчыларынын иштирак етдији јығыначагда атылмышдыр.

Тәшкилат үзв өлкәләрин игтисади интеграсијасыны тә'мин етмәклә рекион әһалисинин үмуми рифаһ сәвијјәсинин артырылмасы үчүн онларын игтисади, сијаси, сосиал вә мәдәни чәһәтдән бағланмасыны өз гаршысына мәгсәд гојмушдур.

Америка гит'әсиндә игтисади бирләшмәләр .

Латын Америкасы сәрбәст Тичарәт Ассосиасијасы (LAFTA)- 1960-чы илдә јарадылмышдыр. Үзвләри-Аркентина, Бразилија, Чили, Мехсика, Парагвај, Перу, Уругвај, Колумбија, Еквадор, Венесуела вә Боливијадыр. Адындан да көрүндүјү кими, мәгсәди үзв дөвләтләр арасында тичарәтин сәрбәстләшдирилмәси, рекионда кәнд тәсәррүфаты вә сәнајенин инкишаф етдирилмәси үзрә милли сијасәтләрин әлагәләндирилмәси иди. Фәалијјәтинин илк илләри уғурлу олмушдур. Лакин, 1967-чи илдән сонра рекионда бөһран баш верди. 1980-чи илдә LAFTA өз фәалијјәтини дајандырмышдыр. Әвәзиндә ашағыдакы тәшкилат јарадылды:

Латын Америкасы интеграсија Ассосиасијасы-IAIA өзүндән әввәлки Ассосиасијанын (LAFTA) демәк олар ки, бүтүн үзвләри онун үзвүдүр. Әсас мәгсәди өлкәләр арасында бүтүн

тариф вә ҝејри-тариф мәһдудијјәтләрини ләғв етмәк вә тәдричән үмуми базар јарадылмасына доғру ирәлиләмәкдир.

Анд Пакты өлкәләри групу Латын Американсында үмуми базар јарадылмасында илк аддымлардандыр. LAFTA-нын бир сыра үзвләри һәмин тәшкилат дахилиндә сәрбәст тичарәт јарадылмасы илә кифајәтләнмәдиләр вә ондан ајрылараг 1969-чу илдә үмуми базар јаратдылар. Үзвләри: Боливија, Колумбија, Еквадор, Перу, Венесуела вә Чилидир. Мәгсәди сәнаје мәһсуллары истеһсалынын вә чешидләринин артырылмасы, рекионда мәнбәләрдән максимум истифадә олунмасы, мәһсулдарлығын јүксәлдилмәси вә интеграсијанын даһа да дәринләшдирилмәсидир.

Мәркәзи Америка үмуми базары (CACM) 1960-чы илдә јарадылмышдыр. Үзвләри-Гватемала, Салвадор, Һондурас, Никарагуа вә Коста Рикадыр. Мәгсәди ваһид харичи тарифләр тәтбиг едилмәси, харичи инвестисијалара мәһдудијјәт гојулмасы, игтисади вә сосиал сијасәтин интеграсијасыдыр.

Кариб өлкәләри Бирлији (CARJKOM) 1973-чү илдә рекионун 13 дөвләти тәрәфиндән јарадылмышдыр. Мәгсәди там игтисади интеграсијаны тә'мин етмәкдир. Рекионда мал вә капиталын там сәрбәст һәрәкәти, ваһид харичи тарифин тәтбиги, тичарәт вә бизнес, һабелә малијјә сијасәтинин әлагәләндирилмәсидир.

АБШ-Канада азад тичарәт Ассосиасијасы 1988-чи илдә ики дөвләт арасында бағланмыш мүгавилә илә јарадылмышдыр. Һәмин мүгавилә илә тарифләрин ләғви, ҝејри-тариф мәһдудијјәтләринин азалдылмасы вә хидмәт тичарәтинин либераллашдырылмасыны тә'мин етмәклә игтисади интеграсијаны даһа да ҝенишләндирмәкдир.

Асија гит'әсиндә интеграсија

Ҹәнуб Шәрги Асија өлкәләри Ассосиасијасы (Association of South-East Asean Nations - ASEAN). Беш үзвү вардыр: Индонезија, Малајзија, Филппин, Сингапур вә Таиланд. 1967-чи илдә Бангок Бәјаннамәси илә јарадылмышдыр. Јарандыгдан сонракы илк 10 ил әрзиндә елә бир фәалијјәти олмамышдыр. Фәалијјәти 1976-чы илдән сонра (Вјетнам бирләшдикдән сонра) бир сыра сијаси вә стратежи амилләрин тә'сири алтында ҹанланмышдыр. 1976-чы ил Бәјаннамәсиндә Ассосиасијанын гаршысында ашағыдакы мәгсәдләр гојулмушдур: рекионда әрзаг вә енержи саһәсиндә ири һәчмли истеһсалын тәшкили, тиҹарәтин сәрбәстләшдирилмәси, хариҹи базарлара чыхылмасы вә дикәр игтисади вә малијјә мәсәләләриндә әмәкдашлыг едилмәси.

ASEAN өлкәләри үчүн әсас проблем үзвләрин өз игтисади күҹүнә көрә бир-бириндән ҹидди фәргләнмәсидир. 1988-чи илдә Сингапурда адамбашына кәлир 9070 АБШ доллары, Индонезијада исә ҹәмиси 440 дол. тәшкил етмишдир.

Игтисади Әмәкдашлыг тәшкилаты (ECO). Игтисади Әмәкдашлыг Тәшкилаты (Economic Cooperation Organization - ECO) Түркијә, Иран вә Пакистан арасында јарадылмыш (1964-чү ил) Инкишаф наминә Рекионал Әмәкдашлыг Тәшкилатынын давамы олараг 1985-чи илдән фәалијјәтә башламышдыр. Үзвләри Азәрбајҹан Республикасы, Әфганыстан Ислам Дөвләти, Иран Ислам Республикасы, Гырғызыстан Республикасы, Пакистан Республикасы, Түркијә Республикасы, Түркмәнистан Республикасы вә Өзбәкистан Республикасы. Тәшкилатын әсас мәгсәд вә вәзифәләри ECO-нун фәалијјә-

тини тәнзимләјән Измир мүгавиләсиндә экс олунмушдур. ЕСО өз фәалијјәтини инфраструктура, сәнаје, кәнд тәсәррүфаты, елм вә технолокија саһәләриндә јарадылмыш комитәләр васитәсилә һәјата кечирир. Тәшкилат мүштәрәк капитал гојулушлары, күзәштли тичарәт системинин јарадылмасы, капитал гојулушу банкы јарадылмасы, нәглијјат вә рабитә үзрә әмәкдашлыг јарадылмасы саһәсиндә ишләр апарыр. Азәрбајчан, Күрчүстан, Ермәнистан вә Орта Асија Республикалары мүстәгил дөвләтләри тәшкилата Совет Иттифагы дағылдыгдан сонра үзв олмушлар.

Африкада әмәкдашлыг.

Африкада әсас групплар бунлардыр: Гәрби Африка Игтисади Бирлији (Бенин, Буркино Фосо, Котд'Ивуар, Мали, Мавританија, Никер вә Сенегал), Разылашма Шурасы (Буркино Фосо, Бенин, Котд'Ивуар, Никер вә Того), Гәрби Африканын игтисади әмәкдашлығы, Африка бирлији өлкәләри (Бу тәшкилата демәк олар ки, Африканын бүтүн өлкәләри дахилдир), Инкишафын әлагәләндирилмәси үзрә Чәнуби Африка конфрансы (Ангола, Ботсвана, Лесото, Моливи, Мозамбик, Свазиленд, Танзанија, Замбија вә Зимбабве). Јухарыда адлары чәкилән групплардан башга Африка Инкишаф Банкы да мөвчуддур. Ајдындыр ки, бир чох групларын мараглары даима бир-биринә зидд олур. Демәк олар ки, бүтүн групплар чох ашағы сәвијјәдә игтисади интеграсија формалары јарадырлар. Африка өлкәләриндә јохсуллуг һədди вә игтисади фәаллығын ашағы олмасы әмәкдашлыг үчүн мүвафиг база јарада билмир.

Демәк олар ки, бүтүн Африка өлкәләри, кәнд тәсәррүфаты вә зәнкин тәбии еһтијатларына архаланырлар. Онларын ихрачдан кәлән кәлирләри әсасән бу саһәләрдән олур. Өлкәләрин чохунда сәнаје чох ашағы сәвијјәдәдир. Она көрә дә, онларын рәгабәтдән чох мүдафиәјә еһтијачы вардыр.

МДБ өлкәләриндә игтисади интеграсија.

Мүхтәлиф милләтләри зоракы сијаси, һәрби вә игтисади методларла өзүндә бирләшдирән Совет империјасы өзүнүн мәркәзи планлашдырма вә инзибати амирлик системи илә бирликдә тарих сәһнәсиндән силинди. Сү'ни шәкилдә јарадылмыш "үмумиттифаг халг тәсәррүфаты комплекси" сијаси зәнчирләр парчаландыгдан сонра алт-үст олду. Совет мәканында јарадылмыш республикалар арасында тәсәррүфат әлагәләри ифлич вәзијјәтинә дүшдү. Һәмин мәканда јашајан халгларын империја дағылдыгдан сонра дүчар олдуглары игтисади вә сосиал фәлакәтләрин әсас сәбәбләриндән бири дә мәһз өз араларында биртәрәфли формалашмыш тәсәррүфат әлагәләринин позулмасыдыр. Кечмиш мүттәфиг республикаларын (Прибалтикадан башга) нисбәтән башга шәртләрлә јенидән бирләшдирилмәси үчүн 1991-чи илдә Мүстәгил Дөвләтләр Бирлијинин (МДБ) јарадылмасы һаггында разылыға кәлинмишдир. Азәрбајчан јалныз 1993-чү илдә һәмин бирлијә дахил олду.

14 сентјабр 1995-чи илдә Русија Президентинин Фәрманы илә Русијанын МДБ үзвләри илә әлагәләри саһәсиндә стратежи курс мүәјјән едилмишдир. 1996-чы илдә бу әмәкдашлыг Русија харичи сијасәтинин үстүн саһәси е'лан едилмишдир.

МДБ өлкәләри арасында игтисади интеграсијанын әсас һәјата кечирилмә механизминдән бири көмрүк иттифагынын јарадылмасы һесаб едилир. Бу иттифагын әсасыны 1995-чи илин јанварында Беларусија вә Газахыстанла бағладығы мүгавилә тәшкил едир. Мүгавилә илә көмрүк иттифагынын јарадылмасында мәгсәд: иштиракчы дөвләтләрин тәсәррүфат субјектләри арасында сәрбәст гаршылыглы әлагәләр үчүн әлверишли шәраитин јарадылмасы, мигдар мәһдудлашдырмалары, көмрүк тарифләри, верки вә јығымларын арадан галдырылмасы јолу илә гаршылыглы тичарәтин инкишаф етдирилмәси, үчүнчү өлкәләрә гаршы ејни тичарәт режиминин тәтбиг едилмәси, ваһид көмрүк әразисинин јарадылмасы, һабелә игтисадијјатын ејни типли тәнзимләмә механизминин јарадылмасыдыр. Мүгавиләдә һәмчинин харичи игтисади фәалијјәтин тәнзимләнмәсинин ваһид гајдасынын јарадылмасы, көмрүк хидмәтинин ваһид идарә механизми, көмрүк иттифагы харичи сәрһәдләринин горунмасы үчүн биркә сәј көстәрилмәси, азад тичарәт режиминин јарадылмасы һаггында разылыг әлдә едилмишдир. 29 март 1996-чы илдә Гырғызыстан һәмин көмрүк иттифагына дахил олду. Көмрүк бирлији чәрчивәсиндә өдәнишләр үзрә иттифагын јарадылмасы, клиринг һесаблашмаларынын бәрпа олунмасы, кредит сијасәтинин узлашдырылмасы үзрә ишләр кедир. Көмрүк бирлији ваһид көмрүк сәрһәди вә ваһид көмрүк әһалисинин јарадылмасыны нәзәрдә тутдуғу үчүн Азәрбајчан, Украјна, Молдаваја вә Күрчүстан көмрүк иттифагына дахил олмамышлар.

МДБ дахилиндә көмрүк иттифагы илә јанашы истеһсал, елм вә техника саһәсиндә интеграсијаја да мүһүм әһәмијјәт верилир. Һазыркы мәрһәләдә МДБ өлкәләри арасында истеһсал

саһәсиндә интеграсијанын әсас истигамәтләриндән бири енержи илә тәчһизат мәсәләсидир. Чүнки ССРИ дөврүндә мөвчуд олан ваһид енеркетика системинин дағылмасы истеһсал просесинә дағыдычы тә'сир көстәрмишдир.

Игтисади интеграсијанын дәринләшмәси үчүн дөвләтләрарасы малијјә-сәнаје групларынын јарадылмасы да диггәт мәркәзиндәдир. Ваһид елми-техноложи мәкан јарадылмасына, тәсәррүфат субјектләри арасында бирбаша әлагәләрә вә микросәвијјәдә интеграсијаја да әһәмијјәт верилир.

Һәгигәтән, МДБ өлкәләринин мүасир анлајышлара ујғун олараг игтисади интгерасијасы үчүн објектив әсаслар вардыр. Онларын чоғрафи јахынлығы, 70 ил әрзиндә онлар арасында әмәк бөлкүсүнүн дәринләшмәси, игтисадијјатларынын бир-бирини тамамламасы, бир-бириндән асылы вәзијјәтдә олмасы орада зәнкин олан тәбии вә ишчи гүввәси еһтијатларындан, бүтүн игтисади потенсиалдан даһа сәмәрәли истифадә олунмасы үчүн кениш имкан јарадыр. Лакин бу күн бу дөвләтләр арасында игтисади интеграсија олдугча ләнк вә әзаблы шәкилдә кедир.

Русијанын постсовет мәканында һекемонлуг иддиалары, өзүнүн игтисади марагларыны стратежи, һәрби, сијаси мараглары илә әлагәләндирмәјә чалышмасы, јени дөвләтләрүстү гурумларын јарадылмасы чәһдләри, харичи сәрһәдләрин бифкә горунмасы һаггында тәләбләри јени јарадылмыш дөвләтләрин мүстәгиллијини тәһлүкә алтына салдығы үчүн МДБ өлкәләри арасында објектив игтисади интеграсија просесини ләнкидән мүһүм амилләрдир.

Бу дөвләтләр арасында интеграсија механизми елә тәшкил олунмалыдыр ки, өлкәләр өзләри oраја чан атсынлар. Әксинә,

игтисади бирлијә чәлб етмәк үчүн онлара һәрби, сијаси вә игтисади тәзјигләр көстәрилмәси исә јалныз әкс тә'сир јарадыр. Азәрбајчаны өз орбитинә чәлб етмәк үчүн она гаршы тәтбиг етдији ачыг һәрби, сијаси вә игтисади тәзјигләри буна мисал көстәрмәк олар. Республикамыза гаршы беш илдән чох давам едән нәглијјат блокадасы Азәрбајчан игтисадијјатыны ағыр вәзијјәт салараг, тичарәт-игтисади әлагәләримизин Чәнуб вә Гәрб истигамәтиндә сүр'әтлә инкишаф етмәсинә јардым етмишдир.

Гејри-чоғрафи амилләр әсасында интеграсија.

1. Игтисади Әмәкдашлыг вә Инкишаф Тәшкилаты – OECD – 1961-чи илдә Авропа Игтисади Әмәкдашлыг Тәшкилатынын (OEEC) әвәзинә јарадылмышдыр. Тәшкилат Атлантик океанын һәр ики тәрәфиндә мөвчуд олан сәнаје өлкәләрини бирләшдирмишдир. Гәрби Авропа өлкәләри, АБШ, Канада, Јапонија, Түркијә тәшкилатын үзвләридир. Тәшкилат Гәрбин сәнаје өлкәләри арасында бирлик, һәмрәјлик вә әмәкдашлыг тә'мин етмәјә, онларын игтисади вә сијаси саһәләрдә сијасәтләрини ујғунлашдырмаға чалышыр.

Тәшкилатын һәр ил чағырдығы ичласларда дүнјада игтисади вәзијјәт, үзвләрин игтисади вә малијјә сијасәтләри нәзәрдән кечирилир, үмуми мөвгеләр мүәјјәнләшдирилир. Инкишаф етмәкдә олан өлкәләрә Гәрб јардымлары да OECD дахилиндә јарадылмыш Инкишаф Јардымлары Комитәси васитәсилә едилир. Тәшкилат һәмчинин әтраф мүһитин горунмасы, енержи проблеми, дүнја валјута системи, капитал һәрәкәтләри, тичарәтин сәрбәстләшдирилмәси, елм вә маариф, сәнаје, иш-

чи гүввәси вә мәшғуллуг мәсәләләри илә мәшғул олан комитәләр дә јаратмышдыр.

2. Әрәб Бирлији Тәшкилаты (Arab League) 1945-чи илдә јарадылмышдыр. Мәгсәди әрәб дүнјасында сијаси әмәкдашлығы инкишаф етдирмәкдир. Әрәб үмуми базары јарадылмасы јолунда да бир сыра ишләр көрмүшдүр.

3. Нефт ихрач едән өлкәләр Тәшкилаты (OPEC)

ОПЕК-ә ашағыдакы өлкәләр дахилдир – Сәудијјә Әрәбистаны, Күвејт, Гәтар, Бирләшмиш Әрәб Әмирликләри, Ираг, Ливија, Әлчәзаир, Иран, Индонезија, Никерија, Габон, Венесуела вә Еквадор. ОПЕК өлкәләри арасында гијмәтләр вә истеһсалын һәчминә нәзарәтин сәмәрәлилији илк дәфә 1973-74-чү илләрин сијаси вә игтисади бөһранлары дөврүндә нүмајиш етдирилди. Бунун нәтичәсиндә бир ил әрзиндә нефтин гијмәти 1 барелл үчүн 3,63 $-дан 11,65 $-а галхды.

ОПЕК дөрд сәбәб үзүндән буна наил ола билди:

1. 1973-чү илдә ОПЕК дүнја нефтинин 55,5 %-ни һасил едирди;

2. Нефтә тәләб чох бөјүк иди;

3. Истеһлакчы өлкәләр истеһлакыны өз күчләри һесабына тә'мин етмәк игтидарында дејилдиләр;

4. Нефти әвәз едән маддәләр һәлә кифајәт гәдәр дејилди.

Лакин, 80-чы илләрин әввәлләриндә нефтин гијмәти бир гәдәр дүшмәјә башлады. Бу да илк нөвбәдә онунла әлагәдар иди ки, нефт дикәр енержи дашыјычылары илә әвәз олунмаға башланмышды. Бу исә бир чох өлкәләрдә сәнајенин енержи тутумуну ашағы салды. Инкилтәрә вә Мексика да нефт чыхармаға башлады. Нәтичәдә ОПЕК 1983-чү илдән башлајараг гијмәтләри ашағы салмаға мәчбур олду. 1986-чы илдә нефтин

барелли 10 АБШ $-дан аз олду. 1987-чи илдә гијмәт галхараг 18 АБШ $-ы, 1990-чы илин орталарында исә 20 $ олду. Лакин бу да јүксәк дејилди. Ираг президенти нефтин гијмәтинин бу чүр ашағы олмасында Күвејти күнаһландырды вә гошунлары ора јеритди. 1990-чы илдә «көрфәз мүһарибәси» заманы нефтин гијмәти 41 АБШ $-на галхды. 1990-чы илдә мүһарибә гуртардыгдан сонра гијмәт 25 АБШ $-ы олду. Һал-һазырда ОПЕК-ин ролу зәифләмишдир.

4. Ислам Конфрансы Тәшкилаты 1969-чу илдә јарадылмышдыр. Ислам өлкәләри арасында сосиал, мәдәни, игтисади вә елми саһәләрдә әмәкдашлығы тә'мин етмәк, бејнәлхалг көрүшләрдә Ислам өлкәләринин биркә һәрәкәти үчүн шәраит јаратмаг мәгсәдини күдүр. Тәшкилата 44 өлкә үзвдүр. Онлар кениш чоғрафи мәканда јерләшмишләр.

Тәшкилатын үч комитәси вардыр: игтисади вә тичарәт, сосиал вә мәдәни. Ислам һәмрәјлик фонду вә Ислам инкишаф банкы адлы ики малијјә тәшкилаты вардыр. Азәрбајчан тәшкилатын үзвүдүр.

ФӘСИЛ IX

АЗӘРБАЈЧАН БЕЈНӘЛХАЛГ ТӘСӘРРҮФАТ ӘЛАГӘЛӘРИ СИСТЕМИНДӘ.

1. Азәрбајчанын бејнәлхалг игтисади әлагәләринин үмуми характеристикасы.

А. Совет дөврүндә. Азәрбајчанда харичи игтисади, о чүмләдән харичи тичарәт әлагәләри узун мүддәт "дәмир пәрдәләрлә" аһатә олунмуш Совет Иттифагы дөврүндә игтисадијјатын мүстәгил бир саһәси кими мөвчуд олмамышдыр. Республикамыз Үмумиттифаг халг тәсәррүфаты комплексинин тәркиб һиссәси кими харичи дүнјадан јалныз, сијаси чәһәтдән дејил, һәм дә игтисади чәһәтдән тәчрид олунмушду. Мәркәзин ичазәси олмадан онун харичи аләмлә нә сијаси, нә дә игтисади әлагә јаратмаг һүгугу јох иди. Харичи тичарәт үзәриндә дөвләт инһисары бу саһәдә бүтүн мәсәләләрин мәркәзи дөвләт тәрәфиндән һәлл едилмәсинә ичазә верирди.

Чәдвәл N12-дә верилмиш мә'луматлардан көрүнүр ки, Азәрбајчанын дүнја илә игтисади әлагәләрини јалныз шәрти олараг "харичи" әлагәләр адландырмаг оларды: Чүнки хари-

чи тичарәт әлагәләри әсас е'тибарилә (идхалатын 80, ихрачатын исә 95%-и) Совет дөвләтинин тәркибиндә чәрәјан едирди.

Чәдвәл N-12

Азәрбајчанда 1991-чи илдә игтисадијјат саһәләри үзрә мәһсул кәтирилмәси вә көндәрилмәси.

(млн.руб)

	Кәтирилмишдир			Көндәрилмишдир		
	Чәми	О чүмләдән		Чәми	О чүмләдән	
		ССРИ дахил. Мүбадил јолу илә	Идхала (дахил гијмәт-ләрлә)		ССРИ тәркибиндә мүба-дилә јолу илә	Ихрачат (дахили гијмәт-ләрләлә
Чәми мадди истеһсал саһәләри үзрә	11009,7	8836,6	2173,1	12199,3	11455,8	744,0
О чүмләдән Сәнаје	10530,0	8752,0	1778,0	11919,	11189,2	730,3
О чүмләдән Електроенеркетика	–	–	–	115,8	115,8	–
Нефт газ сәнајеси	905,8	7 76,7	129,0	1449,8	1249,6	200,2
Көмүр сәнајеси	5,1	5,1	–	–	–	–
Гара металлуркија	903,5	810,6	92,9	269,8	268,0	1,8
Әлвә металлуркија	1297,7	1230,0	67,6	383,4	378,9	4,5
Кимја вә нефтким ја	642,8	599,3	43,6	1161,0	1131,0	30,0
Машынгајырма вә метал е'малы	1999,8	1941,1	58,7	2115,0	2056,0	56,1
Мешә, ағач е'малы,,селулоз-кағыз	362,2	293,6	68,5	14,7	14,5	0,2
Тикинти материаллары сәнајеси	151,5	144,4	7,1	40,5	40,2	0,3
Јүнкүл сәнаје	1212,1	906,1	306,0	2269,9	1861,1	408,9

* Азәрбајчан рәгәмләрдә. 1991, сәһ 24.

Республика ССРИ-дән кәнара 1991-чи илдә (дахили гијмәтләрлә) чәмиси 744 млн. рубл мал ихрач етмишдир. Истеһсал амилләринин (капитал, ишчи гүввәси) һәрәкәти исә даһа чох

гапалы характердә иди. Јә'-ни, јалныз ССРИ дахилиндә һәрәкәт едирди. Нәтичәдә өлкәмизин гапылары Гәрбдә баш верән техноложи ингилаб үчүн узун тарихи дөвр әрзиндә бағлы олмуш вә истеһсалын үмуми керилијини шәртләндирмишдир. Мәсрәфчи игтисадијјатын мараглы олмадығы елми-техники јениликләр Азәрбајчана ССРИ сәвијјәсиндә јалныз мәркәзи хәтт илә дахил олурду. Республиканын истеһсал потенсиалынын техники тәркибинин бөјүк әксәријјәти дүнјада өзүнә сатыш базары тапа билмәјән совет мәншәли маллардан ибарәт иди.

Үмумиттифаг халг тәсәррүфаты комплексинин асылы тәркиб һиссәси олан республика игтисадијјатынын дикәр Республика вә рекионларла игтисади әлагәләрини, иддиа едилдији кими, игтисади интеграсија адландырмаг дүзкүн дејилдир. Чүнки, мүасир анлајышлара ујғун олараг, бејнәлхалг игтисади интеграсија јалныз мүстәгил дөвләтләр арасында баш верир. Совет Иттифагы дахилиндәки игтисади әлагәләри исә Республика вә рекионлары битмәмиш истеһсал тсиклләри илә бир-бириндән асылы вәзијјәтә салан, онлары игтисади мүстәгилликдән мәһрум едән тәсәррүфат интеграсијасы кими гијмәтләндирмәк лазымдыр. Үмумиттифаг тәсәррүфат комплекси илә игтисади-тичарәт әлагәләринин әсил маһијјәти бу әлагәләрин структуру нәзәрдән кечирилдикдә өзүнү даһа ајдын бүрузә верир. Бу әлагәләр игтисадијјатын апарычы саһәси олан нефт сәнајеси бахымындан араштырылдыгда илк бахышдан һәтта Азәрбајчан үчүн сәрфәли дә һесаб едилә биләр. Чүнки, Республиканын әсас сәрвәти олан нефтин е'малы үчүн сон онилликләрдә Азәрбајчанда нәһәнк нефт е'малетдән заводлар инша едилмишдир. Онларын истеһсал күчләри республикада чыхарылан нефтин үмуми мигдарындан ики-үч

дәфә чох иди. Бу заводларын ишләмәси үчүн кәнардан хејли хам нефт идхал олунур, һазыр нефт мәһсуллары исә харичә көндәрилирди. Лакин, мәсәләнин маһијјәти ондан ибарәт иди ки, Азәрбајчан халгы нә кәтирилән, нә дә апарылан нефтин саһиби дејилди.

Бүтүн совет һакимијјәти дөврүндә нефтин истеһсалы, бөлкүсү вә истифадәсинә Азәрбајчан дөвләти дејил, ССРИ-нин мәркәзи органлары тәкбашына гәрар верирдиләр. Азәрбајчан нефти нефтин дүнја базарларында сатылдығы јүксәк базар гијмәтләри илә һеч бир мүгајисә едилә билмәјән дахили гијмәтләрлә ССРИ һәрби-сәнаје комплекси вә үмумиттифаг халг тәсәррүфаты комплек мүһарибәсиндән галиб чыхмасында стратежи хаммал кими һәлледичи рол ојнамышдыр. Нефтин әсил саһиби олан Азәрбајчан халгы, о чүмләдән нефт истеһсалчылары ССРИ стандартындан гат-гат ашағы һәјат сәвијјәсинә мәһкум едилмишләр. Өз сәрвәтинә өзү саһиб олмаг истәјәндә исә Азәрбајчан халгы 1990-чы илин јанвар ајынын 20-дә Гызыл Ордунун күлләбаранына мә'руз галды. Нефт өлкәси олан Азәрбајчанда рәсми мә'луматлара көрә, нефт вә газ сәнајеси мәһсулларынын ихрачы үмуми ихрачатын чәмиси 12,2%-ни тәшкил едирди, кәнардан исә 8,6% нефт вә газ сәнајеси мәһсулу кәтирилирди. Кәнардан кәтирилән нефтин күкүрд тәркиби јүксәк олдуғу үчүн республикада еколожи вәзијјәтә мәнфи тә'сир едирди.

Үмумијјәтлә, көстәрмәк лазымдыр ки, үмумиттифаг халг тәсәррүфаты комплексинин еһтијачларынын өдәнилмәси үчүн еколожи бахымдан зијанлы мәһсуллар истеһсалы республикамызда кениш мигјасда јерләшдирилирди. Бу бахымдан кимја вә нефт кимја сәнајеси өлкәмиздә хүсусилә ағыр

еколожи нәтичәләр јаратмышдыр. Мәһсуллары әсасән хаммал вә јарымфабрикат кими мәркәзи рекионлара апарылан бу саһәләрин бир шәһәрдә топланмасы вә ади еколожи вә санитар тәләбләрә әмәл едилмәмәси Сумгајытын "өлү шәһәрә" чеврилмәсинә сәбәб олмушдур.

Зијанлы истеһсал саһәләриндән бири олан металлуркија сәнајесинин истеһсал тәлабатынын тәхминән 90%-и кәнардан кәтирилән маллар һесабына өдәниләрәк, бу саһәдә истеһсал олунан мәһсулларын 80% дикәр республикалара көндәрилирди. Кәнчәнин аллүминиум заводу да гәдим шәһәрдә чидди еколожи проблемләр јаратмышлыр.

Республикада јарадылмыш вә бөјүк переспективи олан машынгајырма сәнајеси исә мадди-техники база бахымындан ағыр вәзијјәтдә иди. Онун мәһсулунун јалныз 3-5%-и дүнја стандартларына ујғун кәлирди вә рәгабәт габилијјәтли дејилди.

Тәсадүфи дејилдир ки, зәнкин нефт еһтијатларына малик олан Азәрбајчанын ихрач етдији мәһсулларын үмуми һәчминин јарасындан чоху- 51.7%-и јүнкүл вә јејинти сәнајесинин мәһсулларындан ибарәт иди. Бунун исә 56.1%-ни памбыг, үзүм, түтүн вә дикәр хаммал вә јарымфабрикатлар тәшкил едирди.[1]

Республикадан учуз гијмәтләрлә мәркәзин еһтијачлары үчүн апарылан гијмәтли хаммал кәнарда е'мал олунур, сонралар һазыр мәһсул шәклиндә кери кәтириләрәк, хаммалын әсил саһиби олан Азәрбајчан халгына гат-гат баһа гијмәтлә сатылырды.

---

[1] Сведения об импорте и экспорте продукции по Азербайджанской Республике:за1991: стр.57-58.

Бу механизм һәмчинин Азәрбајчанын зәнкин сәрвәтләриндән алынан кәлирин Республика бүдчәсиндә дејил, үмумиттифаг бүдчәсиндә әкс олунмасы үчүн узун илләр сынанмыш бир механизм иди. Азәрбајчандан дашынан хаммалдан республика бүдчәсинә валјута ајырмалары исә чәмиси 8-10% тәшкил едирди.

Истеһсал васитәләри истеһсалынын үстүн артырыласы һагтында марксист мүддәанын дөнмәдән һәјата кечирилмәси нәтичәсиндә республикамызда сәнаје мәһсулунун дөрддә үч һиссәси истеһсал васитәләриндән ибарәт иди. Онун исә бөјүк әксәријјәти үмумиттифаг халг тәсәррүфаты комплексинин еһтијачларынын өдәнилмәсинә јөнәлдилирди. Өлкәмиз истеһлак малларына олан еһтијачларынын өдәнилмәсиндә харичдән ачыначаглы шәкилдә асылы иди. Бу асылылыг илкин тәлабат маллары (чөрәк, әт, јағ вә с.) саһәсиндә даһа ағыр вә дөзүлмәз иди. Әһалинин тәләбатынын 2/3 һиссәси кәнардан кәтирилән маллар һесабына өдәнилирди. Лакин нәзәрдән гачырмаг олмаз ки, халг истеһлакы маллары кәнара республикаја кәтирилдијиндән һәмишә даһа чох апарылырды. (бах чәдвәл N-13)

Республикаја идхал олунан малларын гурулуш тәркиби милли иггисадијјатын асылылығыны даһа да артырырды. Республика зәнкин сәрвәтләрә малик олдуғу һалда сәнајенин тәхминән јарысы кәнардан кәтирилән хаммал илә ишләјирди. Истеһсалын белә структуру гәтијјән мүгајисәли үстүнлүк принсипинин тәләбләриндән ирәли кәлмирди. Өлкәнин хаммалы учуз гијмәтә кәнара дашындығы һалда республика идхалатынын тәхминән 30%-ни хаммал тәшкил едирди. Әсас истеһсал саһәләри кәнардан јарымфабрикат вә еһтијат һиссәләринин кәтирилмәсиндән асылы иди. Мәсәлән, Бакы Кондисионери

Чәдвәл N-13

Азәрбајчан республикасына 1991-чи илдә халг истеһлак малларынын кәтирилмәси вә көндәрилмәси*.

(млн. рубл.)

	Көндәрилмишдир(ихрачатла бирликдә)	Кәтирилмишдир (идхалатла бирликдә)	Фәрг көндәриләндән (+) чох кәтирилмиш, көндәриләндән (-) аз кәтирилмишдир
Чәми халг истеһлакы маллары о чүмләдән	2520,1	2308,2	-211,9
. Гида мәһсуллары	515,3	743,7	+228,4
Һејвандарлыг	-	398,4	+398,4
Биткичилик мәһсуллары	116,7	26,3	-90,4
Е'мал едилән гида мәһсуллары	398,6	319,0	-79,6
.Алкоголлу ичкиләр	1016,6	0,5	-1016,1
В. Гејри-әрзаг аллары онлардан:	988,2	1564,0	+575,8
Парча, палтар, ајаггабы	603,8	786,2	+182,4
Мәдәни-мәишәт маллары	0,1	279,4	+279,3
әсәррүфат маллары	99,4	193,5	+ 94.1
Хырдават маллары	251,0	283,6	+32,6
Түтин мә'луматы	33,9	21,3	- 12,8

* Азәрбајчан рәгәмләрдә 1991, сәһ.24

Елм-Истеһсалат Бирлији истеһсал еһтијачларынын 80%-ни, һазыр мәһсулу комплектләшдиричи деталларын 99%-ни кәнардан алырды.Азәрбајчан игтисадијјатынын биртәрәфли гајдада үмумиттифаг базарына истигамәтләнмәси ону јалныз мүстәгилликдән мәһрум етмир, һәмчинин өлкә игтисадијјатыны биртәрәфли инкишаф етмәјә мәчбур едир, ону мәркәзин хаммал базасына чевирирди. Бу мәсәлә Азәрбајчанын

мүстәгил тәсәррүфат механизминин јарадылмасында өз ағыр тә'сирини һәлә узун мүддәт көстәрәчәкдир. Үмумијјәтлә көтүрүлдүкдә, Азәрбајчан игтисадијјаты гапалы характер дашыјырды. Белә ки, адамбашына дүшән харичи тичарәт дөвријјәси 60-70 АБШ доллары мигдарында иди. Мүгајисә
үчүн нәзәрә алмаг лазымдыр ки, 1988-чи илдә һәмин көстәричи АБШ-да 3200, Авропа Бирлијиндә 6600, Јапонијада 3700 вә ССРИ -дә исә 800 доллар иди.

Ејни заманда көстәрмәк лазымдыр ки, Иттифаг еһтијачлары үчүн дашынан сәрвәтләр гәсдән долашыг вәзијјәтә салынмыш статистика мә'луматларында өз дүзкүн әксини тапмырды. Јалныз ону көстәрмәк кифајәтдир ки, өлкәмиздә истеһсал олунан милли кәлир вә онун истифадәси арасында узун мүддәт 2 млрд. Рублдан чох фәрг олмушдур. Јә'ни, милли кәлир чох истеһсал олунмуш, онун республикада истифадәси исә һәмишә аз олмушдур. Өлкәмизин харичи игтисади әлагәләри һаггында мә'луматлар әслиндә јалныз "јенидәнгурма" дөврүндән чап олунмаға башламышдыр.

Бир сөзлә, Азәрбајчан халгы тәбиәтин она бәхш етдији зәнкин тәбии сәрвәтләрә өзү там мә'нада саһиб дејилди. Бу сәрвәтләр Азәрбајчан халгынын вә милли игтисадијјатын дејил, нәһәнк совет империјасынын, даһа доғрусу үмумиттифаг халг тәсәррүфаты комплексинин мәнафејинә табе едилмишди.

Бүтүн бунлар исә Республиканын үмуми сосиал-игтисади инкишаф сәвијјәсиндә вә әһалинин күзаранында өз әксини тапмышдыр. Белә ки, адамбашына милли кәлир истеһсалы орта иттифаг көстәричисинин 56 фаизини, адамбашына истеһлак исә 57 фаизини тәшкил едирди. Азәрбајчанын халг тәсәр-

рүфатында ишләјән фәһлә вә гуллугчуларын ајлыг әмәк һагты ССРИ үзрә орта көстәричинин (1988-чи ил) 77,3%-ни, сәнаједә 83 фаизини; кәнд тәсәррүфатында исә 63,1%-ни тәшкил едирди. Фәрди кәлирләрин мәһдудлуғу бу кәлирләрин башлыча олараг истеһлак мәгсәдләринә сәрф едилмәсинә сәбәб олурду. Статистика рәгәмләри көстәрир ки, аилә бүдчәсинин 78%-и истеһлак мәсрәфләринә (1988-чи ил) сәрф едилирди. Истеһлакын структуру исә јалныз дүнја стандартлары илә дејил, һәтта онсуз да дөзүлмәз сәвијјәдә олан орта үмумиттифаг көстәричиләри илә дә бир араја сығмырды.

Дејиләнләрә јекун вурараг көстәрмәк лазымдыр ки, мүстәгил Азәрбајчан империјадан јалныз тамамилә зәиф базар мүнасибәтләри дејил, һәмчинин әслиндә харичи аләмдән тәчрид олунмуш, үмумиттифаг тәсәррүфат комплексинин еһтијачларына истигамәтләнмиш, өзү-өзүн тә'мин едә билмәјән, харичдән асылы игтисади структур, тәсәррүфат механизми мирас алмышдыр. Бу асылылыг өз ифадәсини харичи игтисади әлагәләр саһәсиндә бүтүн мәсәләләрин мәркәздә һәлл олунмасында, ихрачатын хаммал, јарымфабрикат характериндә, илкин тәләбат малларына олан еһтијачын бөјүк әксәријјәтинин харичдән кәтирилмәсиндә ајдын шәкилдә тапырды. Мүасир дүнјанын техники вә техноложи наилијјәтләринә гапалылыг үмуми керилији консервләшдирирди.

Ону да билдирмәк лазымдыр ки, Азәрбајчан үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб едән Русија, Украјна, Газахыстан вә дикәр республикаларын зәнкин базарлары илә кәләчәкдә јени принсипләр әсасында гаршылыглы фајдалы игтисади әлагәләрин гурулмасы үчүн совет дөврүндә күчлү мадди-техники база јарадылмышдыр. Азәрбајчанда мөвчуд олан нәһәнк Енеркетика

комплекси, нефт вә нефт аваданлығы сәнајеси, кимја, електротехника, шәрабчылыг сәнајеси, нәглијјат инфраструктурасы чоғрафи јахынлыг амили илә бирликдә МДБ өлкәләри илә игтисади интеграсијанын инкишаф етдирилмәсинин објектив әсасыны тәшкил едир.

Б. Мүстәгиллик дөврүндә.

Сијаси истиглалијјәт әлдә едилмәси харичи аләмлә мөвчуд олмуш көһнә әлагәләр системинә јенидән бахылмасы вә бәрабәр һүгуглу, гаршылыглы фајдалы мүнасибәтләрин јарадылмасы үчүн јоллар ахтарылмасында дөнүш нөгтәси олду. Коммунист империјасынын сүгугу бөјүк бир әразидә кеополитик вәзијјәти көкүндән дәјишдирәрәк Азәрбајчанын зәнкин тәбии сәрвәтләринин милли мәнафејә јөнәлдилмәси , өзү-өзүнү тә'мин едән тәсәррүфат механизминин јарадылмасы, бејнәлхалг әлагәләрин сәмәрәлилијинин артырылмасы вә интенсивләшдирилмәси, бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн үстүнлүкләриндән республиканын мәнафејинә ујғун олараг истифадә едилмәси үчүн әлверишли шәраит јаратды.

Әввәлчә МДБ-јә дахил олмагдан имтина едилмәси, сонра исә бу јени бирликлә олан гаршылыглы әлагәләр комплексинә јенидән бахылмасы, Республиканын мүстәгиллијинә хәләл кәтирән бир чох тәдбирләрдән имтина едилмәси, рубл зонасындан чыхылмасы вә јеканә өдәмә васитәси кими милли валјутанын тәдавүлә бурахылмасы Азәрбајчанын бејнәлхалг әлагәләринин јени принсипләр әсасында јенидән гурулмасы ишиндә чидди аддымлардыр.

Азәрбајчанын өз сәрвәтләринә өзүнүн саһиб олмасында вә дүнја тәсәррүфат әлагәләри системинә мүстәгил сурәтдә дахил олмасында 20 сентјабр 1994-чү илдә Хәзәрин Азәрбајчана аид

һиссәсиндә нефт јатагларынын биркә ишләнмәси үзрә дүнјанын 11 апарычы нефт ширкәтләри илә "әсрин контрактынын" имзаланмасы дөнүш нөгтәси олду. Бу вә бундан сонра имзаланан контрактлар һәм дә бөјүк сијаси әһәмијјәт дашыјыр вә Азәрбајчана дүнја тәсәррүфат әлагәләри системиндә тамамилә јени перспективләр ачырлар.

Мүстәгиллик е'лан едилдији илк күнләрдән һәјата кечирилмәјә башланан тәдбирләр өлкәнин харичи игтисади әлагәләр саһәсиндә "ачыг гапы" сијасәтинин јеридилдијини көстәрир.

Араշдырмалар көстәрир ки, Республикамызын бејнәлхалг әлагәләринин характери, форма вә мигјасы, харичи тичарәт дөвријјәсинин гурулуш тәркиби вә чоғрафи истигамәтләри чидди дәјишикликләрә мә'руз галмышдыр. Республика БМТ-нин үзвү вә бејнәлхалг мүнасибәтләрин мүстәгил субјекти кими дүнјанын бүтүн өлкәләри илә бәрабәрһүгуглу вә гаршылыглы фајдалы әлагәләр јарадылмасы үчүн чидди чәһдләр көстәрир. Өлкәмиз дүнјанын апарычы вә рекионал тәшкилатларынын бәрабәрһүгуглу үзвү кими бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә өз јерини тутмаға башламыш, бејнәлхалг әлагәләрин бүтүн формаларыны мүстәгил сурәтдә һәјата кечирир,өлкәнин игтисади инкишафы үчүн харичи инвестисија вә кредитләрдән истифадә едир. Харичи тичарәт әлагәләринин јарадылмасы вә гаршылыглы тәнзимләнмәси үчүн јахын вә узаг дөвләтләрин чоху илә икитәрәфли вә чохтәрәфли мүгавиләләр бағланмышдыр. Мүстәгиллик әлдә едилдији илк күнләрдән харичи игтисади әлагәләр комплексинин идарә олунмасы үчүн мүвафиг дөвләт структурлары (Харичи Игтисади Әлагәләр Назирлији-сонра әвәзиндә Тичарәт Назирлији, Дөвләт Көмрүк Комитәси,

Игтисадијјат Назирлијинин нәздиндә Харичи инвестисија идарәси, Назирләр Кабинетинин тәркибиндә харичи кредит вә јардымлар үзрә милли акентлик) јарадылмыш вә онларын иши топланмыш тәчрүбә әсасында тәкмилләшдирилир.

Чәдвәл N14-дә верилмиш статистика мә'луматлары вә реал һәјат Азәрбајчанын мүстәгил харичи игтисади, о чүмләдән тичарәт әлагәләринин јаранма просесинин олдугча мүрәккәб шәкилдә кетдијини көстәрир.

Чәдвәл N-14

Мүстәгиллик илләриндә Азәрбајчанын харичи тичарәт әлагәләри (млн. АБШ долл.)*

л	Идхал			Ихрач			Идхалла ихрач арасында фәрг(-,+)		
	Чәм	О чүмләдән		Чәм	О чүмләд		Чәми	О чүмләдән	
		Узаг харич-	МДБ өлк. илә		Узаг хари лә	МДБ өлк. илә		Узаг харич-лә	МДБ өлк. илә
992	939,8	332.5	607.3	1483,9	754.1	729,8	+544,1	+421,6	+122,5
993	549,9	241,0	308,9	724,7	351,0	373,7	+174,8	+110,0	+64,8
994	777,9	292,1	485,8	636,8	362,6	274,2	-141,1	+70,5	-211,6
995	667,6	439,3	228,4	547,4	329,8	217,6	-120,3	-109,6	-10,7
996	960,6	620,8	339,8	6312	341,1	290,1	-329,4	-279,7	-49.7

*Чәдвәл Дөвләт Статистика Комитәсинин һәр ил бурахылан иллик идхал-ихрач көстәричиләри әсасында тәртиб едилмишдир.

Гапалы вә биртәрәфли инкишаф етмиш игтисади структур "һазыр" базар әлагәләри позулдугдан сонра вә дүнја базары илә илк тәмасдан ифласа уғрады вә республиканын, төкүлән ганлар һесабына наил олунмуш мүстәгиллијини дә чидди тәһлүкә алтында гојду. Әһалинин илкин тәләбатыны өдәмәк үчүн һәјати әһәмијјәт кәсб едән ихрачат һәр ил азалараг 1996-чы илдә 1992-чи илә нисбәтән чәмиси 42,5% тәшкил

етмишдир, Идхалат да чәмиси бир ил әрзиндә (1992-чи илә нисбәтән 1993-чү илдә) 40%-дән чох азалды.Харичи тичарәтин үмуми дөвријјәси исә 1996-чы илдә 1992-чи илә нисбәтән 65,6% тәшкил етмишдир. Әһалинин ән зәрури истеһлак малларына тәләбатынын нәјин баһасына олурса олсун өдәнилмәси зәрурәти бүтүн гүввәләри бу мәгсәдә јөнәлтмәјә вадар етмишдир. Тәсадүфи дејилдир ки, 1992- 1996-чы илләр әрзиндә ихрачат 2,3 дәфә азалдығы һалда, идхалат 1996-чы илдә 1992-чи ил сәвијјәсини өтүб кечмишдир.

Чәдвәл N-15

Азәрбајчанын әсас тәрәфдашлары илә тичарәт әлагәләринин хүсуси чәкиси (үмуми јекуна нисбәтән фаизлә)*

Илләр	Русија		Украјна		Газахыста		Түркијә		Иран	
	Идх.	Ихр.	Идх.	Ихр.	Идх.	Ихр.	Идх.	Ихр.	Идх.	Ихр.
1991	44,6	55,6	22,8	12,2	4,2	3,8	0.3	0,07	-	-
1996	16,4	17.6	9,8	3,4	1,9	2,4	22.5	6.1	6,8	35,8

* Дөвләт статистика комитәсинин 1991 вә 1996-чы ил мә'луматларына әсасән тәртиб олунмушдур.

Чәдвәлдә ајдын олур ки, Азәрбајчанын харичи тичарәт дөвријјәсинин тәхминин 2/3-и көстәрилән беш дөвләтлә апарылыр. Азәрбајчанын әсас тичарәт партнјорлары олан Русија илә идхалаты 1991-1996-чы илләрдә 2,5, ихрачат исә 3,1дәфә, Украјна илә идхалаты 2,3, ихрачаты 3,5 дәфә: Газахыстан илә идхалаты 2,2, ихрачаты исә 1,5 дәфә азалмышдыр. Бунун әксинә Түркијә вә Иранла олан харичи тичарәт дөвријјәси сүрәтлә артмышдыр. Мал дөвријјәсинин һәчминә көрә бу ики өлкә Азәрбајчанын әсас тичарәт партнјоруңа чеврилмишләр: 1996-чи илдә идхалатын 29,3, ихрачатын исә 41,9%-и һәмин дөвләтләрлә апарылмышдыр.

Азәрбајҹанын харичи тичарәтинин мал структуру Республика статистика Комитәсинин мүхтәлиф илләрдә вердији ики фәргли тәснифата ујғун олараг Чәдвәл N16 вә Чәдвәл N17-дә өз әксини тапмышдыр. Чәдвәлләрдән көрүнүр ки, өлкәмизин харичи тичарәтинин гурулуш тәркиби ағыр бир шәраитдә формалашыр. Һәр шејдән әввәл диггәти белә бир чәһәт чәлб едир ки, Азәрбајҹанын харичи тичарәти башлыча олараг сәнаје мәһсуллары илә тәмсил олунмушдур.

Чәдвәл N- 16

Игтисадијјат саһәләри үзрә идхал вә ихрачатын хүсуси чәкиси (фаизлә)
(1991-1994-чү илләр)*

	ИДХАЛАТ		ИХРАЧАТ	
	1991	1994	1991	1994
Сәнаје, о чүмләдән	95,6	96,8	97,7	98,3
Електроенеркетика	-	2,2	0,97	0,9
Нефт вә газ сәнајеси	8,6	29,9	12,2	33
Көмүр сәнајеси	0,10	-	-	-
Гара металлуркија	8,6	12,0	2,3	14,9
Әлван металлуркија	12,3	0,6	3,2	1,6
Кимја вә нефт кимјасы сәнајеси	6,1	6,7	9,7	5,2
Машынгајырма вә метал е'малы	19,0	13,6	17,7	14,9
Мешә, ағач е'малы вә селүлоз-кағыз сәнајеси	3,4	2,9	0,19	0,7
Тикинти материаллары сәнајеси	1,4	2,1	0,34	0,5
Јүнкүл сәнаје	11,5	3,4	19,0	18,2
Јејинти сәнаје	27,2	23,1	32,7	8,3
Сәнајенин дикәр саһәләри	1,8	0,3	1,7	0,1
Кәнд тәсәррүфаты	4,4	3,2	2,3	1,7
Чәми мадди истеһсал саһәләри	100,0	100,0	100,0	100,0

* Азәрбајҹан рәгәмләрдә 1991, с. 25; Азәрбајҹан рәгәмләрдә 1994, с. 236

Милли кәлирин 3/1 һиссәсинин јарадылдығы кәнд тәсәррүфаты исә өз гапалы характерини давам етдирир. Республикамызын малик олдуғу тәбии үстүнлүјә ујғун олараг нефт вә

нефт мәһсуллары ихрачатын апарычы саһәсинә чеврилмишдир. Өлкәмиз бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә бу саһәдә өз јерини тапмаға башламышдыр. Е'мал олунмаг үчүн кәтирилән нефтин мигдары чидди сурәтдә азалдығы һалда (дикәр минерал мәһсулларла бирликдә) нефт вә нефт мәһсулларынын ихрачы

Чәдвәл N - 17

Мал груплары үзрә идхал вә ихрачын хүсуси чәкиси-1994-1996-чы илләр (фаизлә)

	Идхалат		Ихрачат	
	1994-чү ил	1996-чы ил	1994-чү ил	1996-чы ил
1. Чанлы һејван вә һејванат мәһсуллары	5.4	10,8	0,1	0,1
2. Битки мәншәли мәһсуллар	10,0	14,1	2.2	0.9
3. Һејван вә битки јағлары	2.9	2,4	-	0,1
4. Јејинти мәһсуллары; алкоголлу алкоголсуз ичкиләр	7,5	12,3	7,6	3,3
5. Минерал мәһсуллар (јанача, нефт, нефт мәһсуллары,филизләр, семент в,с,)	3,3	6,8	34,1	66,7
6, Кимја вә онунла әлагәдар саһәләрин мәһсуллары	4,8	6,3	3.5	3,2
7. Пластмас, каучук, резин вә с.	1,8	3,1	1,6	4,2
8. Дәри хаммал, дәри, мех вә с,		0,2	0.1	0,8
9, Ағач, ағачдан мәһсуллар	0,7	1.8	0,1	-
10. Кағыз, картон вә с.	0,8	3,5	0,5	0,1
11. Тохучулуг	2,3	1,6	17,9	10,7
12Ајаггабы вә јүнкүл сәнајенин дикәр мәһсуллары	0,8	0,2	0,1	-
13, Гијмәтли олмајан металлар вә онлардан һазырланан мә'мулатлар	12,5	9,0	16,5	0,.9
14, Машын, механизм , електротехника вә мәишәт апаратлары	10,1	1,9	14,0	6,9
15. Јерүстү, һава вә су нәглијјаты васитәләри	2.9	4,3	0,6	0,6
16. Саир	4,0	19,7	1,1	1,5
Чәми	100,0	100,0	100,	100,0

1996-чы илдә чәми ихрачатын 66,7%-нә гәдәр јүксәлмишдир. Өлкәмиз бејнәлхалг әмәк бөлкүсүндә бу саһәдә өзүнүн мувафиг јерини тутмаға башламышдыр. Лакин, бу көстәричи ејни заманда, кечид мәрһәләсиндә вә блокада шәраитиндә олан сәнајемизин дикәр саһәләринин бејнәлхалг рәгабәт шәртләринә ујғун кәлмәдијини вә тәнәззүлә дүчар олдуғуну да долајы шәкилдә экс етдирир.

Рәгәмләр көстәрир ки, бир вахт республиканын ифтихары олан машынгајырма вә метал е'малы сәнајеси ағыр бөһрана мә'руз галмышдыр. Белә ки, машын, механизм, електротехника вә мәишәт апаратларынын јалныз сон үч ил әрзиндә (19941996-чы илләр) идхалаты чәми идхалатын 10.1%-дән 1.9%-ә енмишдир. Ихрачат исә мүвафиг олараг 14,0%-дән 6,9%-ә гәдәр азалмышдыр. Гијмәтли олмајан метал (гара вә әлван метал) вә онлардан һазырланан мәһсуллар идхалынын хүсуси чәкиси һәмин илләрдә 12,5 %-дән 9%- ә, ихрачаты исә 16,5%-дән 0,.9%-ә енмишдир. Кечмишдә Азәрбајчанын харичи тичарәтинин апарычы саһәләри олан јүнкүл вә јејинти сәнаје саһәләри дә ағыр бөһран ичәрисиндәдир.

Белә ки, 1996-чы илдә чәми идхалатын 41,6%-и јејинти мәһсулларындан (чанлы һејван вә һејванат мәһсуллары, битки мәншәли мәһсуллар, һејван вә битки јағлары, јејинти мәһсуллары, алкоголлу вә алкоголсуз ичкиләрдән) ибарәт олдуғу һалда, бу саһәдә ихрачат минимума енмишдир. Һәтта кениш истеһсал базасына малик олан спиртли ичкиләр сәнајеси дә тәнәззүл вәзијјәтинә дүшәрәк, ән'әнәви Русија базарыны итирмәк тәһлүкәси илә үзбәүздүр. Јүнкүл сәнаје мәһсуллары да сәрбәст базарын тәләбләринә чаваб вермәдијини вә рәгабәт габилијјәтинә малик олмадығыны ачыгашкар бүрузә верир.

Республиканын һал-һазырда мәһдуд олан валјута кәлирләринин истеһсалын мадди-техники базасынын јениләшдирил-

мәси вә мәһсулларын рәгабәт күчүнүн артырылмасы үчүн кәнардан јени техника вә технолокија алынмасына сәрф едилмәси бу күн һәјати әһәмијјәт кәсб едир. Игтисадијјатын тәнәззүлдән чыхмасынын ачары да мәһз будур. Лакин, совет дөврүндә Азәрбајчан игтисадијјатынын биртәрәфли гајдада инкишаф етмәси, республика әһалисинин әсас истеһлак малларына олан тәләбатынын өдәнилмәсиндә харичдән јаранмыш асылылыг буна имкан вермир. Мәһдуд валјута еһтијатларынын бөјүк әксәријјәти әһалинин илкин тәлабат малларына јөнәлдилир.

Бу исә тәсәррүфат механизминин бир нөв «сеһирли дађирә» ичинә дүшдүјүнү көстәрир. Истеһсалын минимума ендији бир шәраитдә истеһлакын харичдән кәтирилән маллар һесабына мүәјјән сәвијјәдә сахланылмасы мәчбуријјәти чәмијјәтин истеһлакчы бир чәмијјәтә чеврилмәси тәһлүкәсини јаратмышдыр. Мәһдуд валјута еһтијатларынын кениш шәкилдә дәбдәбәли маллар идхалына сәрф олунмасы исә еһтијатларын истифадәсинә исрафчылығын шәрг өлкәләринә мәхсус јени каналыдыр.

Республикамызда узун илләр боју истеһсал илә истеһлак, тәләблә тәклиф арасында дәрин учурум јаранмышдыр. Мал гытлығы һәлә дурғунлуг дөврүндән ичтимаи һәјатын ән башлыча характерик хүсусијјәтләриндән бири олмушдур. Истеһсалын бөһран кечирдији бир шәраитдә көстәрилән дәрин учурумун харичи маллар һесабына өдәнилмәси зәрурәти республикамызын милли базарынын харичи вә дахили иш адамлары үчүн олдугча әлверишли “јашыл адаја” чевирмишдир. Харичдән идхал олунан бир чох маллар, о чүмләдән илкин тәләбат маллары милли базарда дүнја базар гијмәтләриндән хејли јүксәк

гијмәтә сатылыр. Мәсәлән, ун вә тахыл мәһсулларынын дахили базар гијмәти орта дүнја гијмәтләриндән хејли јүксәкдир. Битки јағларынын 1 тону харичдә 900-1000 доллар олдуғу һалда онлар республика әһалисинә 1400-1500 доллара сатылыр. Белә мисаллар чохдур.

Ашағыдакы мә'луматлардан көрүндүјү кими, БФВ-нин експертләринин һесабламаларына көрә сон дөрд ил (1993-96-чи илләр) әрзиндә ихрачат гијмәтләри 27,5 бәнд артдығы һалда, идхалат гијмәтләри олдугча сү'рәтлә - 62,7 бәнд артмышдыр. Идхалат гијмәт индексинин ихрачат гијмәтләринә нисбәтән даһа сүр'әтлә артмасы нәтичәсиндә харичи тичарәт шәртләри сон дөрд ил әрзиндә ардычыл олараг Азәрбајчанын әлејһинә дәјишмишдир.

Чәдвәл N-18

Азәрбајчанын 1993/96-чи илләрдә
харичи тичарәт шәртләри*

	1993	1994	1995	1996
Идхалат гијмәт индекси	100,0	131,4	161,0	162,7
Ихрачат гијмәт индекси	100,0	117,7	114,2	127,5
Харичи тичарәт шәрти	100,0	89,6	70,9	78,4

----

* Azerbaijan Republic – Recent Economic Developments International mone-tary Fund, February 1997. IMF Staff Country Report, N 97/1, p. 85

Јаранмыш «сеһирли даирәдән» чыхмаг үчүн мәгсәдјөнлү шәкилдә вә баланслашдырылмыш идхалы әвәз етмә сијасәти (дүнја дөвләтләринин бу саһәдә мәнфи вә мүсбәт тәчрүбәләри нәзәрә алынмагла) һәјата кечирилмәли, "азад" олунан валјута

еһтијатлары исә јени техника вә технолокија алынмасына сәрф едилмәклә ихрачатын диверсификасијасынын тә'мин едилмәсинә јөнәлдилмәлидир. Башга сөзлә, мүгајисәли үстүнлүк принсипи әсасында ихрачат потенсиалынын артырылмасы вә идхалы әвәзетмә сијасәти таразлашдырылмыш шәкилдә һәјата кечирилмәлидир.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, Азәрбајчанда харичи игтисади, о чүмләдән харичи тичарәт әлагәләринин базар игтисадијјаты принсипләри әсасында јенидән гурулмасы јолунда башлыча мане базар игтисадијјатынын өзүлүнү тәшкил едән өзәлләшмә просесинин 1997-чи илә гәдәр ләнк кетмәсидир. Харичи тичарәт потенсиалынын бөјүк әксәријјәтинин инзибати амирлик методлары илә ишләмәјә өјрәнмиш дөвләт мүәссисәләриндә топланмасы бүрократик әнкәлләрин арадан галдырылмасына, харичи игтисади әлагәләрин либераллашдырылмасы хәттинә мане олур, игтисадијјатын чевик шәкилдә базарын тәләбләринә ујғунлашмасына имкан вермир. Јалныз, белә бир зиддијјәтли һалы көстәрмәк кифајәтдир ки, 1995-чи илдә идхалатын 62,4 фаизи коммерсија структурлары тәрәфиндән һәјата кечирилдији һалда, ихрачатын чәмиси 34,5 фаизи онларын әлиндәдир. Бу факт, бир тәрәфдән, әһалинин әсас тәлабатынын кетдикчә даһа чох һиссәсинин коммерсија структурлары тәрфиндән харичдән кәтирилән маллар һесабына өдәнилдијини, дикәр тәрәфдән исә, ихрачат потенсиалы үзәриндә мәркәзи дөвләт инһисарынын јерли дөвләт инһисары илә әвәз олундуғуну көстәрир. 1997-чи илдән өзәлләшмә просесинин сүр'әтләнмәси бу һалларын тәдричән арадан галдырылмасына өз тә'сиринә көстәрәчәкдир.

Мүстәгил Азәрбајчанын игтисадијјатынын тамамилә јени саһәси олан харичи игтисади, о чүмләдән харичи тичарәт әлагәләринин формалашмасы вә нормал хәтт үзәринә кечмәсинә бу саһәдә бир чох һүгуги актларын ләнк јарадылмасы просеси мәнфи тә'сир көстәрир. Мәсәлән, бу күнә гәдәр республикада харичи игтисади әлагәләрин тәнзимләнмәси һагтында ганун гәбул едилмәмишдир. Көмрүк ишинин һүгуги әсаслары исә 1997-чи илин әввәлинә гәдәр тоталитар принсипләр әсасында тәртиб едилмиш ССРИ көмрүк мәчәлләси әсасында апарылырды. Тәсәррүфат субјектләри арасында борч мүнасибәтләринин тәнзимләнмәсинин һүгуги әсасынын олмамасы харичи иш адамларынын республика игтисадијјатында бу вә ја дикәр шәкилдә иштиракына мәнфи тә'сир едән чидди амилдир. Харичи игтисади фәалијјәтә банк хидмәтинин кифајәт дәрәчәдә тәшкил олунмамасы, хүсусән харичи тичарәтин лазыми шәкилдә кредитләшдирилмәмәси, бу саһәдә сығорта ишинин вә информасија хидмәтинин формалашмамасы, јүксәк ихтисаслы кадрларын чатышмазлығы бу фәалијјәтин сәмәрәлилијини чидди сурәтдә азалдан амилләрдәндир. Харичи борчларын алынмасы вә истифадә олунма механизминин јарадылмасы да өз һәллини көзләјир.

Харичи тичарәтин даһа чох һиссәсинин сәрбәст дөнәрли валјута илә апарылмасы дүнја тәсәррүфат әлагәләри бахымындан олдугча әһәмијјәтлидир. 1996-чы илдә ихрачатын јарысындан чоху-56%-и сәрбәст дөнәрли валјута илә һәјата кечирилмишдир. Лакин, идхалда бу нисбәтин јүксәк олмасы (68,4) ихрачат малларынын сәрбәст дөнәрли валјутаја сатылмасы саһәсиндә өзүнү көстәрән чәтинлијин бир нәтичәсидир вә валјута саһәсиндә кәркинлијин јаранмасына сәбәб олур.

МДБ өлкәләри илә харичи тичарәтдә сәрбәст дөнәрли валјута илә апарылан әмәлијјатларын хүсуси чәкиси исә даһа аздыр (идхалда 47%, ихрачатда исә 32%). 1996-чы илдә чәми ихрачатын 31,2%-нин бартер сөвдәләшмәләри әсасында апарылмасы харичи тичарәт саһәсиндә һесаблашмаларда чидди проблемләрин мөвчуд олдуғуну көстәрир. Ону да көстәрмәк лазымдыр ки, бартер сөвдәләшмәләриндә паритетлик принсипинин позулмасы ачыг-ашкар көрүнүр. Чүнки, һәр ил бартер әсасында даһа чох мал ихрач едилдији һалда, әвәзиндә харичдән аз мал кәтирилир. (мәсәлән, бартер әсасында 1994-чү илдә идхалат 120,2млн.долл, ихрачат- 139,6 млн.доллар, 1995-чи илдә мүвафиг олараг 115,6 вә 161,4, 1996-чы илдә исә 119,4 вә 196,9 млн.доллар олмушдур.)

Азәрбајчан бир чох һәјати әһәмијјәтә малик игтисади мәсәләләр бахымындан дүнјанын јахын вә узаг, бөјүк вә кичик дөвләтләринин, бејнәлхалг вә рекионал тәшкилатларын диггәтини өзүнә чәлб едән тәбии бир гүтбдүр. Бурада дүнјанын бир чох дөвләтләринин мәнафеји бир-бири илә зиддијәт тәшкил едир вә онлар арасында Азәрбајчанда нүфуз даирәси уғрунда дәрин рәгабәт мүбаризәси кедир. Бу рәгабәт мүбаризәси Азәрбајчанда өз нүфузуну нәјин баһасына олурса олсун бәрпа етмәк мәгсәдини гаршыја гојмуш Русија илә Гәрб дөвләтләри арасында ачыг вә кизли шәкилдә кениш мигјасда апарылыр. Рекионал мигјасда Азәрбајчан базары уғрунда мүбаризә Республика харичи тичарәтинин јарысындан чохуну өз әлиндә чәмләшдирмиш үч гоншу дөвләт-Русија, Түркијә вә Иран арасында кедир.

Бу күн Азәрбајчанда гоншу вә дикәр өлкәләрлә формалашмыш вә инкишаф етмиш формада интеграсија просеси

мөвчуд дејилдир. Башга сөзлә, һал-һазырда нә ајры-ајры фирмалар, нә дә үмум милли игтисади организмләр сәвијјәсиндә даим инкишаф едән вә дәринләшән өлкәләрарасы билаваситә тәсәррүфат әлагәләринин формалашмыш олмасыны тәсдиг етмәк олмаз. Бу күнкү Азәрбајчанын бејнәлхалг әлагәләрини бәлә бир интеграсија просесинә һазырлыг мәрһәләси кими гијмәтләндирмәк олар. Интеграсија мејлләри рекионда мөвчуд олан үч рекионал гурум: МДБ, Игтисади Әмәкдашлыг Тәшкилаты (ЭКО) вә Гара Дәниз Игтисади Әмәкдашлыг Тәшкилаты истигамәтләриндә өзүнү көстәрир.

2. Харичи тичарәтин тәнзимләнмәси.

Харичи тичарәтин тәнзимләнмәсинә Азәрбајчан Игтисадијјатында вә әһалинин илкин тәләбат малларына олан тәләбатынын өдәнилмәсиндә бу саһәнин ојнадығы мүһүм рола ујғун олараг истиглалијјәт әлдә едилдикдән сонра бөјүк әһәмијјәт верилир. Тәсадүфи дјилдир ки, харичи тичарәт Азәрбајчанда игтисади ислаһатларын нисбәтән сүр'әтли кетдији бир саһәдир. Игтисадијјатын дүшмүш олдуғу дәрин бөһрандан чыхмасы зәрурәти харичи тичарәтдә либераллашманын һәјата кечирилмәсини, бу саһәдә тоталитар режимдән мирас галмыш буховларын арадан галдырылмасыны тәкидлә тәләб едир. Азәрбајчана јардым көстәрән бејнәлхалг тәшкилатлар да ејни тәләблә чыхыш едирләр. Харичи тичарәтдә либераллашдырма тәдбирләри илк нөвбәдә гејри-тариф тәнзимләмәләринин базар игтисадијјатынын принсипләринә ујғунлашдырылмасына, ин-

зибати амирлик амилләринин мәһдудлашдырылмасына јөнәлмишдир.

а) гејри-тариф тәнзимләмәләри. Бу саһәдә сон үч ил әрзиндә Республика Президентинин үч фәрманы гәбул едилмишдир[x)]

1. 10 јанвар 1994-чү илдә - "Азәрбачан Республикасында харичи тичарәтин сәмәрәлилијин артырылмасы тәдбирләри һаггында";

2. 5 апрел 1994-чү ил тарихдә - "Азәрбајчан Республикасында харичи тичарәтин сәрбәстләшдирилмәси һаггында";

3. 17 декабр 1996-чы илдә-"Азәрбајчан Республикасында харичи тичарәтин тәнзимләнмәсинин тәкмилләшдирилмәси һаггында".

Һәмин фәрманлар әсасында мүвафиг норматив актлар гәбул едилмишдир. Тәдбирләрин әсас истигамәти харичи тичарәтин базар игтисадијјатынын принсипләринә ујун олараг либераллашдырма јолунда аддымламагдыр. Гәбул едилмиш ганунларла дахили вә харичи квота вә лисензијаларын (гисмән) ләғви, стратежи мәһсулларын харичи тичарәтинин мәркәзләшдирилмәси гајдасынын арадан галдырылмасы, гијмәтләрин сәрбәстләшдирилмәси, дөвләт сифаришләринин ләғви вә с. кими тәдбирләр һәјата кечирилмишдир. Бу исә бејнәлхалг тичарәтин либераллашдырылмасы үчүн чох мүһүмдүр. Харичи тичарәтдә конјуктураја даһа һәссас олан өзәл бөлмә пајынын республикамызда кетдикчә артмасы бејнәлхалг тәшкилатларын фәал иштиракы илә һәјата кечирилән либераллашдырма сијасәтинин мүһүм истигамәтләриндән биридир.

---

x) Маил Рәһимов. Азәрбајчан Республикасынын игтисади инкишафыны тәнзимләјән ганунлар. Бакы, 1996.

"Азәрбајчан Республикасында харичи тичарәтин тәнзимләнмәсинин тәкмилләшдирилмәси һаггында" 17 декабр 1996-чы ил тарихли фәрмана әсасән Азәрбајчан Республикасында истеһсал, е'мал, тәкрар е'мал олунан малларын ихачында резидентләр сәрбәстдирләр вә бир сыра һаллардан башга онларын фәалијјәтинә мәһдудијјәт гојулмур.

Башга сөзлә, бә'зи маллар истина олмагла, Азәрбајчан Республикасында истеһсал олунан бүтүн малларын ихрачына ичазә тәләб олунмур вә онлар көмрүк органларында јалныз бәјан едилмәклә ихрач едилирләр. Ихрачына фәрманын 1 N-ли әлавәсиндә мәһдудијјәт гојулмуш вә лакин, кечмишдә "стратежи маллар" адландырылан мәһсуллар "республика ихрачатында мүһүм әһәмијјәт кәсб едән маллар" адландырылмышлар. Ихрачаты хүсуси гајда илә һәјата кечирилән бу маллара нефт вә нефт мәһсуллары, електрик енержиси, әлван металлар вә памбыг маһлычы дахил едилмишдир. Дүнја тәчрүбәсиндә олдуғу кими, ады чәкилән фәрманда да силаһ вә һәрби техника, барыт вә партлајычы маддәләр, наркотик вә психотрон васитәләри, инчәсәнәт әсәрләри, чөл һејванлары вә с. малларын ихрачы вә идхалы мүвафиг дөвләт органларынын ичазәси илә һәјата кечирилир. Көстәрмәк лазымдыр ки, дөвләт бөлмәсиндә өзәл бөлмәјә нисбәтән харичи тичарәтин либераллашдырылмасы даһа мәһдуд характер дашыјыр. Мәсәлән, кредитә ихрач әмәлијјатлары, коссигнасија јолу илә ихрач әмәлијјатлары вә мүвәггәти ихрач әмәлијјатлары коммерсија структурлары тәрәфиндән сәрбәст сурәтдә апарылдығы һалда, дөвләт мүәссисәләри тәрәфиндән һәјата кечирилдикдә бағланмыш мүгавиләләр Харичи Игтисади Әлагәләр Назирлијиндә (Дәрслик чапа һазырланаркән Харичи Игтисади Әлагәләр На-

зирлији ләғв едилмиш вә онун сәлаһијјәтләри јени јарадылмыш Тичарәт Назирлијинә верилмишдир) гејдијјатдан кечирилмәклә апарылыр.

Резидентләр тәрфиндән өз вәсаитләри, коссигнасија вә ја дөвләт зәманәтинә әсасланмајан кредитләр һесабына апарылан идхал әмәлијјатлары үзрә бағланмыш мүгавиләләр, бир сыра маллар истина олмагла, сәрбәст сурәтдә (јалныз көмрүк органларына бәјан едилмәклә) һәјата кечирилир. Бир сыра малларын -етил (јејинти) спирти, алкоголлу ичкиләр (пивәдән башга), түтүн мә'мулатынын идхалынын мәһдудлашдырылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Һәмин малларын идхалы Тичарәт Назирлији тәрәфиндән верилмиш лисензијалар әсасында һәјата кечирилир. Фәрманда лисензијаларын тендер вә инзибати үсулла верилмәси гајдасы мүәјјәнләшдирилмәмишдир ки, бу да су'ни истифадә һалларына јол ача биләр. Демпинг әлејһинә мүбаризә тәдбири дә нәзәрдә тутулмуш вә Тичарәт Назирлији тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилән сијаһыја дахил едилмиш малларын идхалы заманы мал-ларын һәмин сијаһыда көстәрилән гијмәтләри вә онларын мүмкүн дәјишмә һәдләринин әсас көтүрүлмәси гајдасы мүәјјән едилмишдир. Бартер әмәлијјатларына да бир чох гејри-тариф мәһдудијјәтләри (мүгавиләләрин гејдијјатдан мүтләг кечирилмәси, еквивалентлијин тә'мин едилмәси мәчбуријјәти, вахт мәһдудијјәти вә с.) гојулмушдур.

б) Тариф тәнзимләмәләри. Бу саһәдә апарылан ислаһатлар олдугча ләнк кедир. Јени көмрүк мәчәлләси јалныз 1997-чи илин әввәлиндә гәбул едилмиш вә көмрүк органлары узун мүддәт Совет Иттифагындан галмыш мәчәллә әсасында өз фәалијјәтини тәшкил етмишләр. 20 ијун 1995-чи илдә "Көмрүк тарифи һагтында Азәрбајчан Республикасынын Гануну" гәбул

едилмишдир. Лакин, Ганун јалныз Азәрбајчан Республикасынын көмрүк мәчәлләси гәбул едилдикдән сонра гүввәјә минмишдир. Көмрүк тарифи һагтында ганунда көстәрилир ки, көмрүк тарифи Азәрбајчан Республикасынын көмрүк сәрһәддиндән кечирилән маллара тәтбиг едилир вә харичи игтисади фәалијјәтин әмтәә номенклатурасына ујғун олараг системләшдирилмиш көмрүк рүсуму дәрәчәләринин мәчмусудур.

Идхал вә ихрач көмрүк рүсумларынын дәрәчәләри вә һәмчинин әлверишли тичарәт режими тәтбиг олунан өлкәләрин сијаһысы Назирләр Кабинети тәрфиндән мүәјјән едилир. Әлверишли Тичарәт режими тәтбиг олунмајан өлкәләрин малларына вә мәншә өлкәси мүәјјәнләшдирилмәјән маллара идхал көмрүк рүсумларынын дәрәчәләри ики дәфә артырылыр.

Гануна әсасән Азәрбјачанда ашағыдакы көмрүк рүсумлары тәтбиг едилир:

-адвалорем - малларын көмрүк дәјәринә көрә фаизлә һесабланан көмрүк рүсуму;

-спесифик- мал ваһидинә көрә мүәјјән олунмуш дәјәрлә һесабланан көмрүк рүсуму;

-комбинә едилмиш - һәр ики нөвү бирләшдирмәклә һесабланан көмрүк рүсуму.

Малларын ихрачыны вә идхалыны оператив тәнзимләмәк үчүн бә'зи малалара мөвсүмү рүсумларын (6 ај мүддәтиндә) тәтбиг олунмасына ичазә верилир.

Һимајәчилик мәгсәдилә идхал едилән маллара ашағыдакы мүвәггәти рүсумларын тәтбигинә дә ичазә верилмишдир: хүсуси рүсумлар, антидемпинг рүсумлары вә компенсасија рүсумлары.

Хүсуси рүсумлар ашағыдакы һалларда тәтбиг олунур:

-маллар Азәрбајчан Республикасынын көмрүк әразисиндә бу гәбилдән олан малларын јерли истеһсалчыларына зијан вура биләчәк кәмијјәтдә вә шәртлә кәтирилдији тәгдирдә;

-дикәр дөвләтләрин вә онларын иттифагларынын Азәрбајчан дөвләтинин мәнафејинә тохунан ајрысечкилик вә дикәр һәрәкәтләринә чаваб тәдбири кими.

Антидемпинг рүсумлары идхал олунан малларын гијмәти

Азәрбајчан Республикасынын көмрүк әразисинә кәтирилдији анда ихрач олундуғу өлкәдәки реал дәјәриндән хејли ашағы олдугда; белә бир идхал бу гәбилдән олан малларын јерли истеһсалчылара зијан вурдугда, вә ја бу һал истисна едилмәдикдә; Азәрбајчан Республикасында онларын истеһсалынын тәшкилинә вә ја кенишләндирилмәсинә манечилик төрәдилдикдә тәтбиг едилир.

Компенсасија рүсумлары Азәрбајчан Республикасынын көмрүк әразисинә кәтирилән малларын истеһсалы вә ихрачы заманы бирбаша вә долајы субсидијалардан истифадә олундугда вә белә бир идхал бу гәбилдән олан малларын јерли истеһсалчыларына зијан вурдугда вә ја бу һал истисна едилмәдикдә, Азәрбајчан Республикасында бу малларын истеһсалынын тәшкилинә вә кенишләндирилмәсинә манечилик төрәдилдикдә тәтбиг едилир.

Көмрүк тарифи һагғында ганунда харичи тичарәтдә иштирак едән малын көмрүк дәјәринин вә бу малын мәншә өлкәсинин мүәјјән едилмәси гајдасы мүәјјәнләшдирилмишдир.

Ганунда һәмчинин малларын идхалы вә ихрачы заманы бир сыра көмрүк тарифи күзәштләринин тәтбиги нәзәрдә тутулур. Тариф күзәштләри (тариф преференсијалары) дедикдә, өлкәнин тичарәт сијасәти һәјата кечириләркән гаршылыглы вә

ја биртәрәфли гајдада көмрүк сәрһәддиндән кечирилән маллар үзрә әввәл өдәнилмиш рүсумун гајтарылмасы, рүсумдан азадетмә, онун дәрәчәләрини ашағы салынмасы, малын преференсиал кәтирилмәси (чыхарылмасы) үчүн тариф квоталары шәклиндә верилән күзәштләр баша дүшүлүр. Көмрүк күзәштләри верилмәси гајдасы Назирләр Кабинети тәрәфиндән мүәјјән едилир.

Фәрманда көмрүк рүсумларындан азадетмә, көмрүк дәрәчәләринин ашағы салынмасы һаллары конкрет олараг көстәрилмишдир.

Харичи тичарәтдән алынан веркиләр.

Көмрүк рүсумлары. Идхал вә ихрач әмәлијјатларындан алынан көмрүк рүсумлары Назирләр Кабинетинин 24 апрел 1995 -чи ил тарихли (90 N-ли) вә 16 декабр 1996-чы ил тарихли 178 N-ли гәрарлары илә һәјата кечирилир. (Көмрүк тарифи һаггында ганун гүввәјә минәнә гәдәр). 178 N-ли гәрарла мүәјјән едилмиш гајдаја көрә, Азәрбајчан Республикасындан ихрач олунан маллар, онларын нөвүндән асылы олмајараг көмрүк ихрач рүсумуна чәлб олунмур. Бунунла да республикамызда ихрачатын инкишафы вә валјута дахил олмалары јолунда мөвчуд олмуш чох мүһүм манеә арадан галдырылмышдыр. Һәмин гәрарла көмрүк идхал рүсуму да садәләшдирилмиш вә Республика әразисинә кәтириләркән көмрүк идхал рүсумуна чәлб олунан маллар үзрә онларын нөвләриндән асылы олмајараг малларын көмрүк дәјәринин 15 фаизи һәчминдә көмрүк идхал рүсуму мүәјјәнләшдирилмишдир. Лакин, бу “садәләшдирмә” нәтичәсиндә көмрүк идхал рүсумунун игтисади сијасәт механизми кими сәмәрәлилијинин артачағы фикри илә гәтијјән разылашмаг олмаз. Чүнки, илкин тәләбат

маллары илә дәбдәбәли малларын идхалына ејни рүсум дәрәчәләринин тәтбиг олунмасы нә игтисади, нә дә сосиал бахымдан һеч бир мәнтигә ујғун кәлмир.

Ихрачат веркиси. 'Ихрачат веркиси һаггында' 28 март 1995-чи ил тарихли гануна әсасән мүлкијјәт вә тәшкилати - һүгуги формасындан асылы олмајараг Республиканын һүгуги шәхсләри стратежи мәһсуллары сәрбәст дөнәрли валјута илә ихрач едәркән ихрачат веркиси өдәјирләр. Бу верки Республикада истеһсал олунан стратежи мәһсулларын сатыш гијмәтләри һәмин мәһсулларын дүнја гијмәтләриндән ашағы олдуглары һалларда тәтбиг едилир. Бу заман өлкәдахили мүәссисә топдансатыш гијмәти илә контракт гијмәти арасындакы фәрг веркитутма објекти кими гәбул олунур. Ихрачат веркисинә дүнја базарында бөјүк тәләбатын олдуғу нефт вә нефт мәһсуллары, јүксәк тәзјигли полиетилен, сулфанол, каустик сода, илкин алүминиум гырынтысы, полад борулар, дәмир консентраты, бүрүнч мә'мулаты, памбыг маһлычы, гара күрү чәлб едилир. Ихрачат веркиси дәрәчәси 70% - дир. Веркидән топланан вәсаит Республика бүдчәсинә дахил олур. Ихрачатчылар стратежи мәһсуллары ихрач едәркән һәмин мәһсуллар үзрә әлавә дәјәр веркиси, аксиз веркиси, көмрүк рүсуму, дөвләт јол фондуна ајырмалары өдәмирләр.

Әлавә дәјәр веркиси. Мә'лум олдуғу кими, әлавә дәјәр веркиси малларын, ишләрин, хидмәтләрин истеһсалы просесиндә јаранан вә онлар сатылдыгда бүдчәјә кечирилән артымынын бир һиссәсинин бүдчәјә алынмасы формасыдыр. Һәмин верки харичи алыш вә сатышлара да гисмән тәтбиг едилир.

“Әлавә дәјәр веркиси һаггында Азәрбајҹан Республикасынын Ганунуна” (1991-ҹи илдә гәбул едилиб вә сонралар бир нечә әлавә вә дәјишикликләр едилибдир.) әсасән ашағыдакы маллара (ишләрә, хидмәтләрә) ‘о’ (сыфыр) дәрәҹә илә әлавә дәјәр веркиси мүәјјән едилир:

-МДБ үзвләри һүдудларындан кәнара ихраҹ едилән маллар (ишләр, хидмәтләр) ;

-Хариҹи дипломатик нүмајәндәликләрин, онлара бәрабәр тутулан гурумларын, һабелә онларын дипломатик вә инзибати-техники һејјәтинин истифадәси үчүн нәзәрдә тутулмуш мал вә хидмәтләр.

Әлавә дәјәр веркиси 20 фаиз дәрәҹәси илә өдәнилир. Маллар (ишләр, хидмәтләр) әлавә дәјәр веркисинин дахил олдуғу тәнзимләнән гијмәтләрлә (тарифләрлә) сатыларкән 16,67 % фаиз дәрәҹәси тәтбиг едилир.

Өлкәнин игтисади мәнафејини горумаг мәгсәдилә Назирләр Кабинети Республика һүдүдларындан кәнара көндәрилән бә’зи хаммал вә материал нөвләри үзрә әлавә дәјәрин башга верки дәрәҹәләрини дә мүәјјән едә биләр.

МДБ үзвләринин һүдудларындан кәнарда истеһсал едилмиш идхал малларына, һәмин маллар Азәрбајҹан Республикасынын сәрһәддиндән кечән заман мүәјјән олунмуш гајдада көмрүк органлары тәрәфиндән бу веркидән азад олунан идхал малларынын сијаһысыны Назирләр Кабинети мүәјјән едир.

Аксиз веркиси. “Аксизләр һаггында Азәрбајҹан Республикасынын Гануну” (31.XII.1991-ҹи илдә гәбул едилиб, 1994, 1996-чы илләрдә дәјишикликләр едилиб) илә күтләви истеһлак малларындан, зинәт әшјаларындан, һабелә хидмәтләрдән аксизләр малын вә хидмәтләрин гијмәтинә дахил едилән вә алы-

чы тәрәфиндән өдәнилән долајы веркинин алынмасы нәзәрдә тутулур. Аксиз мәбләғләрини бүдчәјә маллары истеһсал едиб сатан вә хидмәтләр көстәрән мүәссисә вә тәшкилатлар, о чүмләдән харичи инвестисија гојулдуғу мүәссисәләр өдәјирләр. Һүгуги шәхсләр өлкә дахилиндә аксиз тутулмајан (вә ја ашағы дәрәчә илә тутулан) маллары өлкәдән чыхараркән, онун һүдудларындан кәнара сатылан маллар үзрә тә'јин едилмиш дәрәчә илә аксиз веркиси өдәјирләр.

Аксиз дахил едилмәклә бурахылыш гијмәтләри илә сатылан аксиз характерли мал вә хидмәтләрин дәјәри веркитутма објектидир. МДБ үзвләринин һүдудларындан кәнара ихрач едилән вә аксиз тутулмалы малларын сатышындан аксиз тутулмур. Аксиз дәрәчәләри Азәрбајчан Республикасы дахилиндә вә Республикадан кәнара чыхарылан маллар үчүн фәргли мүәјјән едилмишдир вә 2 фаизлә 90 фаиз арасында дәјишир.

3. Азәрбајчанда валјута тәнзимләнмәси.

Милли валјутанын тәдавүлә бурахылмасы. Мүстәгиллик әлдә едилдикдән дәрһал сонра - 15 август 1992-чи илдә милли валјута - манатын тәдавүлә бурахылмасы вә рубл зонасындан чыхылмасы Азәрбајчан Республикасынын игтисади истиглалијјәтә наил олунмасы јолунда ән мүһүм аддымлардан бири олду. Милли валјутанын бурахылмасы вә идарә олунмасында, онун сабитлијинин тә'мин олунмасында тәчрүбәнин олмамасына вә бу саһәдә бурахылан чохлу нөгсанлара бахмајараг бу тәдбир Азәрбајчан үчүн талејүклү иди. 70 ил әрзиндә мөвчуд олмуш игтисади системин ифласы вә ән'әнәви харичи

игтисади әлагәләрин алт -үст олмасы нәтичәсиндә Республикада јаранмыш дәрин игтисади бөһран тәдавүлә бурахылмыш кәнч милли валјутанын игтисади базасыны сарсыдараг узун мүддәт һиперинфлјасија вәзијјәти јаратмышдыр. Тә'сирли көмрүк чәпәрләринә малик олан милли базарын формалашмамасы, мүстәгил харичи тичарәт механизминин јаранмасындакы чәтинликләр бу вәзијјәти даһа да дәринләшдирирди .

Валјутанын идарә олунмасы һаггында һүгуги базанын олмамасы да ејни гәбилдән иди. Харичи тичарәтин инкишафында вә республика валјута еһтијатларынын јарадылмасында инзибатиамирлик системинин тәчрүбәсинин узун мүддәт сахланылмасы кәнч милли валјута үчүн чидди проблемләр јарадырды.

Бу саһәдә мәркәзләшдирилмиш ваһид валјута фондунун јарадылмасы тәчрүбәсини хүсусилә гејд етмәк лазымдыр.

Милли валјута тәдавүлә бурахыларкән онун дәјәринин рубла бағланмасы (1:10 нисбәти илә) ағыр бөһран кечирән рублун хәстәликләринин автоматик олараг маната да сирајәт етмәси илә нәтичәләнирди. Бу бағлылығын арадан галдырылмасы вә манатын мәзәннәсинин "дәјишкән" валјута системи әсасында мүәјјән едилмәси милли валјутамызын сағламлашмасы үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб етди.

Республикамыза јени принсипләр әсасында валјута механизминин јарадылмасында вә милли валјутамызын сабитлијинин тә'мин олунмасында 21 октјабр 1994-чү илдә гәбул олунмуш "Валјута тәнзими һаггында ганун" мүһүм аддым олду. Ганунда Азәрбајчан Республикасында валјута әмәлијјатларынын һәјата кечирилмәси принсипләри, валјута тәнзими вә валјута нәзарәти органларынын сәлаһијјәтләри вә

функсијалары, һүгуги вә физики шәхсләрин валјута сәрвәтләринә саһиб олмаг, бу сәрвәтләрдән истифадә етмәк гајдалары мүәјјән едилир.

Республикамызда мөвчуд олан һүгуги вә игтисади терминалокијаја тамамилә јени анлајышлар дахил едилдији үчүн ганунун преамбуласында бир чох анлајышларын дәгиг һүгуги мә'насы верилмишдир.

Валјута саһәсиндә үмуми анлајышлар.

Ганун милли валјута анлајышына ашағдакыләры дахил етмишдир:

а) тәдавүлдә олан, еләчә дә тәдавүлдән чыхарылан, лакин тәдавүлдә олан пул нишанларына дәјишдирилә билән Азәрбајчан Республикасы Милли Банкынын (АРМБ) банк билетләри (банкнотлары) шәклиндә олан әманәтләр вә сиккәләри;

б) Азәрбајчан Республикасында банкларда вә дикәр кредит тәшкилатларында һесабларда олан манат вәсаити;

в) Азәрбајчан Республикасындан кәнарда јерләшән банкларда вә дикәр кредит тәшкилатларында һесабларда олан манат вәсаити. Манатла ифадә едилмиш өдәниш сәнәдләри(чекләр, векселләр, аккредитләр вә с.), фонд сәрвәтләри (сәһмләр, истигразлар) вә дикәр борч өһдәликләри-"милли валјутада гијмәтли кағызлар"анлајышына дахил едилмишләр.

Харичи валјута ашағдакылар һесаб едилир:

а) Мүвафиг харичи дөвләтин вә ја дөвләтләр групунун әразисиндә тәдавүдә олан вә гануни өдәниш васитәси сајылан, еләчә дә тәдавүлдән чыхарылмыш вә ја чыхарылан, лакин һәмин әразидә тәдавүлдә олан пул нишанларына дәјишдирилә билән банкнотлар, хәзинә билетләри вә сиккәләр шәкилиндә пул нишанлары;

б) харичи дөвләтләрин пул ваһидләриндә, бејнәлхалг пул вә ја һесаблашма ваһидләриндә һесабларда олан вәсаитләр.

Ганунда валјута сәрвәтләринә ашағадакылар дахил едилмишдир:

а) харичи валјута;

б) харичи валјутада гијмәтли кағызлар-харичи валјутада ифадә едилән өдәниш сәнәдләри (чекләр, векселләр, аккредитләр вә с.), фонд сәрвәтләри (сәһмләр, истигразлар) вә дикәр борч өһдәликләри;

в) гијмәтли металлар- зәркәрлик, дикәр мәишәт мә'луматлары вә бу мә'луматын гырынтылары истисна олмагла, һәр һансы нөвдә вә һалда олан гызыл, күмүш, платин вә платин групундан олан металлар (палладиум, иридиум, родиум, рутеинум вә осмиум)

г) хам вә е'мал едилмиш (зәркәрлик, дикәр мәишәт мә'луматы вә бу мә'мулатын гырынтылары истисна олмагла) тәбии даш-гаш (алмаз. јагут, зүмрүд, сапфир, александрит, мирвари). Ганун дүнја әдәбијјатында кениш истифадә едилән "резидент" вә "гејри-резидент" анлајышларыны да Азәрбајчдан терминалокијасына ашағыдакы мә'нада дахил етмишдир.

Резидентләр:

а) Азәрбајчан Республикасында даими јашајыш јери олан, о чүмләдән Азәрбајчан Республикасы һүдудларындан кәнарда мүвәггәти галан физики шәхсләр;

б) Азәрбајчан Республикасы ганунверичилијинә мүвафиг сурәтдә јарадылмыш һүгуги шәхсләр;

в) Азәрбајчан Республикасында јерләшән вә республика ганунверичилијинә ујғун олараг јарадылмыш, лакин һүгуги шәхс олмајан мүәссисә вә тәшкилатлар;

г) Республика һүдудларындан кәнарда јерләшән Азәрбајчан Республикасынын дипломатик вә дикәр рәсми нүмајәндәликләри;

д) "б" вә "в" бәндләриндә көстәрилмиш резидентләрин республика һүдудларындан кәнарда јерләшән филиал вә нүмајәндәликләри.

Гејри-резидентләр:

а) Азәрбајчанын һүдудларындан кәнарда даими јашајыш јери олан, о чүмләдән республикамызда мүвәггәти галан физики шәхсләр;

б) харичи дөвләтләрин ганунверичилијинә ујғун олараг јарадылмыш, Азәрбајчанын һүдудларындан кәнарда јерләшән һүгуги шәхсләр вә һүгуги шәхс олмајан мүәссисә вә тәшкилатлар;

в) республикамызда јерләшән харичи дипломатик вә дикәр рәсми нүмајәндәликләр, һабелә бејнәлхалг тәшкилатлар, онларын филиал вә нүмајәндәликләри: Ганун валјута әмәлијјатлары анлајышына ашағыдакы мәзмуну дахил етмишдир:

а) валјута сәрвәтләринә мүлкијјәт һүгугунун вә дикәр һүгугларын кечмәси илә әлагәдар әмәлијјатлар, о чүмләдән өдәниш васитәси кими харичи валјутадан вә харичи валјутада өдәниш сәнәдләриндән истифадә едилмәси;

б) валјута сәрвәтләринин республикамыза кәтирилмәси вә көндәрилмәси, еләчә дә Азәрбајчандан чыхарылмасы вә көндәрилмәси;

в) бејнәлхалг пул көчүрмәләри.

Харичи валјута илә вә харичи валјутада гијмәтли кағызларла әмәлијјатлар чари вә капитал һәрәкәти илә бағлы валјута әмәлијјатларына бөлүнүрләр.

Чари валјута әмәлијјатлары:

а) малларын, ишләрин вә хидмәтләрин ихрачы вә идхалы үзрә һесаблашмаларын, еләчә дә ихрач-идхал әмәлијјатларынын 180 күндән артыг олмајан мүддәтә кредитләшдирилмәси илә әлагәдар һесаблашмаларын һәјата кечирилмәси үчүн харичи валјутанын Азәрбајчана вә Азәрбајчандан кәнара көчүрүлмәси;

б) 180 күндән артыг олмајан мүддәтә малијјә кредитләринин алынмасы вә верилмәси;

в) әманәтләр, инвестисијалар, кредитләр вә капиталын һәрәкәти илә бағлы башга әмәлијјатлар үзрә фаизләрин, дивидендләрин вә дикәр кәлирләрин республикаја вә республикадан кәнара көчүрүлмәси;

г) Азәрбајчана вә Азәрбајчандан гејри-тичарәт характерли көчүрмәләр, о чүмләдән, әмәк һаггы, пенсија, алимент вә мирас үзрә мәбләғләрин көчүрүлмәси, еләчә дә дикәр бу кими әмәлијјатлар.

Капитал һәрәкәти илә бағлы валјута әмәлијјатлары:

а) бирбаша инвестисијалар, јәни кәлир әлдә етмәк вә мүәссисәнин идарә едилмәсиндә иштирак етмәк һүгуна малик олмаг мәгсәди илә мүәссисәнин низамнамә капиталына гојулан сәрмајә;

б) гијмәтли кағызларын әлдә едилмәси;

в) торпаг вә јерин тәки дә дахил олмагла биналар, гурғулар, еләчә дә јерләшдији өлкәнин ганунверичилији илә дашынмаз әмлака аид едилән дикәр әмлак үзәриндә мүлкијјәт һүгугунун, һабелә дашынмаз әмлак үзәриндә башга һүгугларын өдәнилмәси үзрә көчүрмәләр;

г) малларын, ишләрин вә хидмәтләрин ихрачы вә идхалы үзрә 180 күндән артыг мүддәтә өдәниш мөһләтинин верилмәси вә алынмасы;

ғ) мүвәккил банклар тәрәфиндән валјута вәсаитләринин 180 күндән артыг мүддәтә депозитә алб едилмәси;

д) чари валјута әмәлијјатлары олмајан бүтүн дикәр валјута әмәлијјатлары.

Валјута тәнзими гајдалары. Милли валјута илә әмәлијјатлар. Азәрбајчан Республикасында резидентләр арасында милли валјута илә һесаблашмалар һеч бир мәһдудијјәт гојулмадан апарылыр. Гејри - резидентләр тәрәфиндән милли валјутанын әлдә едилмәси вә ондан истифадә едилмәси исә АРМБ тәрәфиндән мүәјјән едилмиш гајдалар әсасында апарылыр. Милли валјутанын вә милли валјутада ифадә едилмиш гијмәтли кағызларын резидентләр вә гејри-резидентләр тәрәфиндән республикадан чыхарылмасы вә көндәрилмәси исә АРМБ-нин вә Азәрбајчан Республикасы Назирләр Кабинетинин биркә мүәјјән етдији гајдада һәјата кечирилир.

Дахили валјута базары. Дахили базарда харичи валјутанын резидентләр тәрәфиндән алыныб-сатылмасы АРМБ-нин мүәјјән етдији гајдада һәјата кечирилир. Гара базар әмәлијјатларынын гаршысынын алынмасы үчүн харичи валјута алгысатгысына мәһдудијјәт гојулмуш вә бу әмәлијјатларын јалныз мүвәккил банклар васитәсиә АРМБ-нин мүәјјән етдији гајдада һәјата кечирилмәсинә ичазә верилир. Бу әмәлијјатлар ганунла фәалијјәт көстәрән валјута биржалары васитәсилә дә ичра едилә биләр.

Милли валјутанын сабитлијини тә'мин етмәк мәгсәди илә АРМБ харичи валјутанын алгы-сатгысы үзрә әмәлијјатлар апармагла валјута базарына мүдахилә едир вә сатыш мәзәннәсинин алыш мәзәннәсиндән кәнарлашмасына һәдд гојур. 1995-1996-чы илләрдә һиперинфлјасијанын дајандырылма-

сында вә милли валјутанын сабитлијинин јарадылмасында бу тәдбирләр мүһүм рол ојнамышдыр.

Валјута еһтијатларынын формалашмасы вә ондан истифадә едилмәси. Азәрбајчан Республикасыын әразиси ваһид валјута әразисидир вә бу әразидә милли валјута кими манатын алычылыг габилијјәтинин мөһкәмләндирилмәсинин тә'мин едилмәси үчүн мүстәгил пул-кредит вә валјута сијасәти јеридилир.

Республиканын валјута еһтијатлары - милли валјутанын алычылыг габилијјәтини горумаг, дөвләтин игтисади тәләбаты вә сосиал инкишафы илә бағлы еһтијачлары өдәмәк, харичи борчун өдәнилмәси саһәсиндә өһдәликләри јеринә јетирмәк мәгсәдилә јарадылан мәркәзләшдирилмиш харичи валјута вә дикәр валјута сәрвәтләридир. Бу еһтијатлар республика бүдчәсинин валјута кәлирләриндән вә сабитләшдирмә фондундан ибарәтдир. Онларын формалашмасы гајдасы Республика Президенти тәрәфиндән мүәјјән едилир. Сабитләшдирмә фонду манатын мәзәннәсинин сабитләшдирилмәсини тә'мин етмәк мәгсәди илә јарадылыр вә ондан истифадә олунмасы барәдә сәрәнчамы АРМБ верир.

Резидент вә гејри-резидент олан һүгуги шәхсләрин валјута вәсаити -харичи игтисади фалијјәтдән, дахили валјута базарында валјута алынмасындан, валјута кредитләри формасында вә ганунверичилијә ујғун дикәр шәкилдә әлдә едилән валјута һасилаты һесабына формалашыр.

Валјута әмәлијјатларынын апарылмасы гајдалары.

Резидентләрин Азәрбајчанда мүвәккил банкларда харичи валјута һесабларына малик олмасына һеч бир мәһдудијјәт гојулмадан ичазә верилир. Резидент мүәссисә вә тәшкилатлар

әлдә етдикләри харичи валјутаны мүтләг мүвәккил банкларда ачдыглары өз һесабларына көчүрмәлидирләр. Резидентләрә һәмчинин АРМБ тәрәфиндән мүәјјән олунмуш гајдада республика һүдудларындан кәнарда харичи валјута һесабы ачмаға да ичазә верилмишдир.

Һүгуги шәхс олан резидентләр тәрәфиндән чари валјута әмәлијјатларынын апарылмасы үчүн һеч бир мәһдудијјәт јохдур. Онлар тәрәфиндән капитал һәрәкәти илә бағлы валјута әмәлијјатлары исә АРМБ-нин мүәјјән етдији гајдада һәјата кечирилир. Һүгуги вә физики шәхс олан резидентләр көмрүк гајдаларына әмәл етмәклә валјута сәрвәтләрини Азәрбајчан Республикасына көчүрмәк, кәтирмәк вә көндәрмәк һүгугуна маликдирләр.

Резидентләрә мәхсус харичи валјутанын вә харичи валјутада гијмәтли кағызларын республикамыза вә республикамыздан көчүрүлмәси вә көндәрилмәси гајдалары АРМБ-и тәрәфиндән мүәјјән едилир.

Һүгуги шәхс олан резидентләр тәрәфиндән гијмәтли металларын, тәбии даш-гашларын республикадан чыхарылмасы вә көндәрилмәси, һабелә кәтирилмәси гајдаларыны исә Назирләр Кабинети мүәјјән едир.

Физики шәхс олан резидентләр республикаја әввәлләр көчүрүлмүш, кәтирилмиш вә көндәрилмиш валјута сәрвәтләрини көмрүк гајдаларына әмәл етмәк шәрти илә онлар тәрәфиндән тәгдим олунан бәјаннамәјә мүвафиг олараг Азәрбајчандан көчүрмәк, чыхармаг вә көндәрмәк һүгугуна маликдирләр. Көстәрилән һаллар истисна олмагла харичи валјута вә дикәр валјута сәрвәтләринин физики шәхс олан резидентләр тәрәфиндән республикадан чыхарылмасы, көчүрүлмәси вә көн-

дәрилмәси гајдасыны АРМБ вә Азәрбајчан Республикасы Назирләр Кабинети мүәјјн едирләр.

Гејри-резидентләр дә мүвәккил банкларда АРМБ-нин мүәјјән етдији гајда илә харичи вә милли валјутада һесаблар ача биләрләр. Онлар көмрүк гајдаларына әмәл етмәклә валјута сәрвәтләрини Азәрбајчан Республикасына көчүрмәк, кәтирмәк вә көндәрмәк һүгугуна маликдирләр. Гејри-резидентләр харичи валјутаны АРМБ-нин мүәјјән етдији гајдада милли валјута илә алыб-сатмаг һүгугуна маликдирләр. Онлар ганупи јолла әлдә етдикләри валјута сәрвәтини республикадан манесиз көчүрмәк, чыхармаг вә көндәрмәк һүгугуна маликдирләр.

Валјута тәнзимләнмәси саһәсиндә дөвләт органларынын функсијалары. Азәрбајчанын Республикасынын Милли Мәчлиси валјута сијасәтинин үмуми принсипләрини, харичи дөвләт борчунун лимитини, харичи өлкәләрә верилән кредитләрин һәчмини, республика бүдчәсинин тәркиб һиссәси кими валјута планыны мүәјјән едир, валјута тәнзими вә нәзарәти мәсәләләри үзрә ганунверичилик актларыны гәбул едир.

Азәрбајчан Республикасынын Милли Банкы (АРМБ) Азәрбајчан Республикасында валјута тәнзими һәјата кечирән әсас органдыр. АРМБ:

а) Республикада харичи валјутанын вә харичи валјутада гијмәтли кағызларын тәдавүлү саһәсини вә гајдасыны мүәјјән едир;

б) валјута әмәлијјатларынын тәнзимләнмәсинә даир норматив актлар гәбул едир;

в) резидентләрин вә гејри-резидентләрин Азәрбајчанда харичи валјута илә вә харичи валјутада олан гијмәтли кағызларла әмәлијјатлар апармасы гајдасыны, һабелә гејри-резидент-

ләрин милли валјута илә гијмәтли кағызларла әмәлијјатлар апармасы гајдаларыны мүәјјән едир;

г) резидентләрә мәхсус харичи валјутанын вә харичи валјутада олан гијмәтли кағызларын Азәрбајчана көчүрүлмәси, кәтирилмәси вә көндәрилмәси гајдасыны, һабелә республикадан кәнарда резидентләр тәрәфиндән харичи валјута һесабларынын ачылмасынын һал вә шәртләрини мүәјјән едир;

ғ) валјута әмәлијјатлары апармаг үчүн банклара вә дикәр кредит тәшкилатларына лисензија верилмәсинин үмуми гајдаларыны мүәјјән едир вә онлара бу мәгсәдлә лисензија верир.

Валјута нәзарәти. Ганунда валјута нәзарәти анлајышы мәһдуд мә'нада нәзәрдә тутулмуш вә валјута нәзарәти дедикдә республикамызда валјута әмәлијјатлары апарыларкән валјута ганунверичилијинә әмәл олунмасыны тә'мин етмәк мәгсәди күддүјү көстәрилир. Валјута нәзарәти валјута нәзарәти органлары вә онларын акентләри тәрәфиндән һәјата кечирилир. Бу органлар исә АРМБ вә Азәрбајча Республикасынын Дөвләт Көмрүк Комитәсидир. Валјута нәзарәти акентләри исә АРМБ гаршысында һесабат верән мүвәккил банклардыр.

4. Азәрбајчанын бејнәлхалг капитал вә малијјә һәрәкәтиндә иштиракы.

Азәрбајчана бирбаша инвестисија гојулушлары.

Мә'лумдур ки, бејнәлхалг әмәк бөлкүсүнүн үстүнлүкләриндән максимум итифадә едилмәдән, харичи игтисади әлагә-

ларин бүтүн формалары интенсив шәкилдә кенишләндирилмәдән өлкә игтисадијјатынын инкишафында глобал дөнүш мүмкүн дејилдир. Харичи капитал, техника, технолокија вә дикәр истеһсал амилләринин Республикаја кәтирилмәси бу мәсәләдә мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир.

Республика истиглалијјәт әлдә етдикдән дәрһал сонра мүстәгил сурәтдә харичи капитал чәлб олунмасы үчүн кениш тәдбирләр һәјата кечирмәјә башламышдыр. 15 јанвар 1992-чи илдә гәбул едилмиш "Харичи инвестисијанын горунмасы" һаггында Азәрбајчан Республикасынын Гануну* илә Республика әразисиндә харичи инвестисија гојулушунун һүгугу вә игтисади принсипләри мүәјјән едилмишдир. Ганун игтисадијјатда харичи мадди вә малијјә еһтијатларынын, габагчыл харичи техниканын вә технолокијанын идарәетмә тәчрүбәсинин чәлб олунмасына, бунлардан сәмәрәли истифадә олунмасына јөнәлдилмишдир вә харичи инвестисијаларын һүгугларынын мүдафиәсинә тә'минат верир.

Азәрбајчан Республикасы әразисиндә харичи инвестисија һүгуги чәһәтдән там вә гејд-шәртсиз мүдафиә олунур. Белә мүдафиә мүвафиг ганунверичилик актлары илә тә'мин олунур. Ејни заманда, харичи инвестисија Республикада ганунеричилијин дәјишдирилмәси илә бағлы һалларда да бә'зи тә'минатлар алыр. Белә ки, сонракы ганунверичиликләр инвестисија гојулушу шәраитини писләшдирәрсә, он ил әрзиндә харичи инвестора инвестисијанын гојулдуғу заман гүввәдә олмуш ганунверичилик тәтбиг едилир. Ганунда миллиләшдирмә вә реквизисија илә бағлы тә'минатлар да мүәјјән едилир. Гәрара алынмышдыр ки, харичи инвестисија халга вә дөвләт мәнафејинә

---

* Маил Рәһимов. Көст. Әсәри ,с. 221-225

зәрәр вуран һаллар истисна олмагла, реквизисија едилмир. Миллиләшдирмә вә реквизисија тәдбирләри көрүлдүкдә харичи инвестора дәрһал мүгабил вә сәмәрәли компенсасија өдәнилир. Компенсасија харичи валјута илә өдәнилир вә инвесторун арзусу илә харичә көчүрүлә биләр.

Ганунла харичи инвестисијалар, һәм мүштәрәк мүәссисәләрин, һәм дә 100% харичи капитала малик мүәссисәләрин јарадылмасы үчүн чәлб едилә биләр. Харичи физики вә һүгуги шәхсләр Азәрбајчан Републикасынын әразисиндә мөвчуд олан бүтүн мүәссисәләрин сәһм вә дикәр гијмәтли кағызларыны сатын ала биләр, дөвләт вә бәләдијјә мүәссисәләринин өзәлләшдирилмәсиндә иштирак едә биләр, харичи банкларын тә'сисчиси ола биләр. Белә банкларын фәалијјәтинин лисензијалашдырылмасы гајдасы мүәјјән едилмишдир. Онлар бирләшиб ассосиасијалар, консернләр, консорсиумлар вә башга бирликләр јарада биләрләр.

Харичи капиталын иштиракы илә јарадылмыш мүштәрәк мүәссисәләрә өз фәалијјәтини һәјата кечирмәк үчүн "Азәрбајчан Републикасынын Торпаг мәчәлләси"(12 феврал 1992-чи ил) әсасында торпаг даими истифадәјә верилә биләр. Харичи инвесторларлар тәбии еһтијатлардан истифадә етмәк һүгугуну консессија әсасында әлдә едә биләрләр.

"Харичи Инвестисијанын Горунмасы" һагтында Ганунла мүвафиг верки вә рүсумлар өдәнилдикдән сонра харичи инвесторларын инвестисија илә әлагәдар гануни әсасларла харичи валјута шәкилиндә әлдә етдикләри кәлир вә башга мәбләғләри, о чүмләдән компенсасија вә зәрәрин өдәнилмәси мәбләғләринин харичә көчүрүлмәсинә тә'минат верилир. Азәрбајчан Републикасы әразисиндә харичи инвесторларын

көтүрдүкләри мәнфәәт һәмин пул ваһиди шәкилиндә јенидән инвестисија кими гојула биләр (реинвестисија), Азәрбајчан Республикасынын банкларында сахлана биләр, Милли банкын мүәјјән етдији гајдада харичи валјута алмаг үчүн сәрф едилә биләр.

Харичи инвестисијалы мүәссисә истеһсал етдији мәһсула (ишләрә, хидмәтләрә) гијмәт гојмаг, өлкәнин дахили базарында онун сатышы шәртләрини мүәјјән етмәк, бу базардан мәһсул (ишләрә, хидмәтләрә) көндәрәнләри сечмәк ихтијарына маликдир. Тамамилә харичи инвестора мәхсус мүәссисәләр вә низамнамә фондунун 30 фаизиндән чоху харичи инвестисијадан ибарәт олан мүәссисәләр өз истеһсал етдикләри мәһсулу (ишләри, хидмәтләри) лисензијасыз ихрач едә биләрләр.

Биркә мүәссисәнин низамнамә фондуна харичи инвесторун әманәти кими вә ја тамамилә харичи инвестора мәхсус мүәссисәнин јарадылмасы үчүн Республикаја кәтирилән әмлак көмрүк рүсумундан азад едилир. Харичи инвестисијалы мүәссисәни әчнәби ишчиләринин өз еһтијачлары үчүн кәтирдикләри әмлак көмрүк рүсумундан азад едилир.

"Һүгуги шәхсләрин мәнфәтиндән вә кәлирләринин ајрыајры нөвләриндән веркиләр һагтында" Азәрбајчан Республикасы Ганунунда (9 нојабр 1991-чи ил тарихи илә, сонра 14.04.1994 вә 2. 05.1995-чи илдә дәјишикликләр едилиб) харичи инвесторлара ашағыдакы күзәштләр нәзәрдән тутулубдур:

-Мәнфәәтдән верки јерли мүәссисәләр үчүн 35% мүәјјән едилдији һалда, Азәрбајчан әразисиндә јарадылмыш вә низамнамә фондундан харичи капитал 30% -дән чох олан

мүәссисәләр үчүн - 25%, кәнд вә дағ јерләриндә исә 10% нәзәрдә тутулмуш-дур.

-Әкәр харичи капиталын пајы низамнамә фондунда 30%-дән чохдурса вә һәмин мүәссисә мадди истеһсал саһәсиндә фәалијјәт көстәририсә илк ики ил, кәнд јерләриндә олдугда исә илк үч ил әрзиндә мәнфәәт веркисиндән азаддыр;

-веркијә чәлб олунан мәнфәәт истеһсалын инкишафына, елми-тәдгигат ишләринин апарылмасына, тәбиәти мүһафизә тәдбирләринә, узунмүддәтли кредитләр үзрә фаиз өдәмәләринә јөнәлдилән мәбләғләр гәдәр азалдылыр;

-мүәссисәнин еһтијат фондуна ајырмалар веркидән азад олунур.

Азәрбајчан игтисадијјатына бирбаша харичи инвестисијаларын мәбләғи вә структуру һаггында мә'луматлар чәдвәл N19-да верилмишдир.

Чәдвәлдән көрүнүр ки, харичи капиталын чәлб олунмасы үчүн едилән күзәштләрә бахмајараг өлкәмизә чидди инвестисија ахыны өзүнү көстәрмәмишдир. Игтисадијјат назирлијинин мә'луматына әсасән харичи капитала илдә 20-25 млрд. долларлыг еһтијач олдуғу һалда, республикаја 1996-чы илдә чәмиси 494,4 млн. АБШ доллары мәбләғиндә капитал дахил олмушдур ки, онун да 416,2 млн. АБШ доллары нефт контрактлары илә әлагәдардыр. Прогноз үзрә 1999-чу илдә дә чәмиси 1,2 млрд. доллар, о чүмләдән нефт үзрә 1,0 млрд. доллар капитал гојлушу көзләнилир.

Чәдвәл N-19

Азәрбајчан игтисадијјатына харичи капитал гојулушу (млн. долл.)*

Харичи инвестор, алан тәшкилат вә објектләр	Фактики		Тәхмини	Прогноз	
	1995	1996	1997	1998	1999
Чәми харичи капи тал гојулушу	158,0	494,4	916,2	1082,5	1197,7
о чүмләдән					
Бејнәлхалг Бәрпа вә Инкишаф Банкы тәрәфиндән верилән: а) Азәригаз Дөвләт Ширкәтинә: - газ шәбәкәләринин модернизасијасы үчүн	1,0	0,91	7,82	4,73	43,4
б) Абшерон Рекионал Су Ширкәтинә:	-	-	5,0	7,0	10,0
- Бакы шәһәринин су тәчһизаты үчүн	1,0	0,91	1,1	6,0	10,0
в) Мелиорасија вә Су Тәсәррүфаты Комитәсинә: - иррисасија үчүн	-	-	0,15	1,2	1,4
- иррисасија инфраструктурунун јенидән гурулмасы схеми вә реабилитасијасы үчүн	-	-	0,27	0,53	15,0
Азад олунмуш әразиләрин бәрпасы вә јенидән гурулмасы үзрә Акентлијә	-	-	1,3	10,0	12,0
Харичи инвестор, алан тәшкилат вә објектләр	Фактики		Тәхмини	Прогноз	
	1995	1996	1997	1998	1999

(чәдвәл N19-ун давамы)

Авропа Јенидәнгурма вә Инкишаф Банкы:					
а) Азәренержи Дөвләт Ширкәтинә:	1,03	7,94	15,0	15,0	12,0
- Јеникәнд ҺЕС-нин тикинтисинә	1,03	7,94	7,94		12,0
- Минкәчевир ҺЕС-нин тикинтисинә (ики кенераторун әвәзинә)	-	-	0,2	15,0	15,0
б) Абшерон Рекионал Су Ширкәтинә:	-	0,63	3,0	5,0	10,0
- Бакынын Су Тәчһизаты үчүн	-	-	14,0	5,0	-
				15,3	
Түркијәнин Ексимбанкы					
а) "Азал" Дөвләт Ширкәтинә:	-	-	10,0	10,0	-
- Бинә һава лиманын II нөвбәсинин тикинтисинә;	-	-	4,0	5,3	-
б) Рабитә Назирлијинә:					
- ДОКАП лајиһәси үчүн	1,05	0,22	9,0	7,5	273,0
Ислам Иникишаф вә Јенидәнгурма Банкы:					
а) Мелиорасија вә Су тәсәррүфаты комитәсинә:	-	-	4,0	3,5	2,3
- Мил-Муған коллекторунун јенидәнгурулмасына	0,06	0,22	5,0	4,0	25,0
- Самур-Абшерон каналынын јенидәнгурулмасына	152,3	484,4	867,2	010,0	1085,0
Дикәр инвесторлар о чүмләдән Дөвләт Нефт Ширкәтинә	132,2	416, 2	758,0	850,0	930,0

Чәдвәл N-20

1995-чи илдә Азәрбајчанда мүштәрәк мүәссисәләрин фәалијјәти[1]

	Фәалијјәт көстәрән мүштәрәк мүәссисәләрин сајы	Ишләјәнләрин сајы	Орта ајлыг әмәк һагты (мин. ман.)	Мәһсул вә хидмәтләрин һәчми (млн. ман.)	Дахилдә мал вә хидмәт сатышы	
					мин дол.	мин ман.
Чәми	293,0	7027,0	156,8	311,9	2000,0	257,6
чүмләдән Сәнаје	65,0	3213,0	182,2	53,6	-	31,0
Тикинти	12,0	455,0	30,1	12,4	1138,0	4,5
Нәглијјат	5,0	194,0	113,7	5,1	-	4,5
Рабитә	3,0	20,0	48,6	-	211,0	-
Тичарәт	166,0	1578,0	58,7	513,4	651,0	251,0
Хидмәт	17,0	968,0	229,2	20,6	-	11,4
Саир	25,0	599,0	0,3	6,7	-	6,1

Чәдвәл N-20 -дән көрүндүјү кими мүштәрәк мүәссисәләрин јаранма просеси башланмыш олса да һәләлик ләнк кедир. 1995-чи илдә Республикмызда фәалијјәт көстәрән 293 мүштәрәк мүәссисәнин јарысындан чоху (166-сы) тичарәт саһәсиндә фәалијјәт көстәрир.

Күзәштләрә бахмајараг, Азәрбајчана харичи капиталын кениш ахыны олмамасы кечмиш совет мәканына дахил олан өлкәләрә харичи иш адамларынын һәлә еһтијатла јанашмасы, бу мәканда һәләлик сијаси гејри-сабитлик очагларынын сахланылмасы вә әлверишли игтисади иглимин мөвчуд олмамасы илә әлагәдардыр. Бунунла јанашы, республикамызда һәләлик бу саһәдә һүгуги базада бошлугларын олмасы да өз мәнфи тә'-

[1] Azerbaycanin statistik gostericileri (illik mecmuə) 1995,40.

сирини көстәрир. Белә ки, "харичи инвестисијанын горунмасы һаггында" ганун беш ил бундан әввәл гәбул едилмишдир вә чохлу мүсбәт чәһәтләринә бахмајараг тәкмилләшдирилмәјә еһтијачы варды. Мәсәлән, бејнәлхалг експертләрин фикринчә чохлу күзәштләр верилмәсинә вә Азәрбајчан игтисадијјатынын харичә ачылмасына бахмајараг харичи капиталын өлкәјә кениш дахил олмасы јолунда һәләлик мүәјјән мәһдудијјәтләр мөвчуддур вә ајдын олмајан чәһәтләр вардыр. Бу саһәдә олан норматив актларда бир сыра зиддијјәтләр дә мөвчуддур.

"Харичи инвестисијанын горунмасы һаггында" Ганунун әсас нөгсанларындан бири дә харичи капитал гојан мүәссисәнин низамнамә капиталынын максимум вә минимум мәбләғи саһәсиндә мөвчуд олан гејри-мүәјјәнликдир.* Инвестор үчүн өлкәдә низамнамә капиталынын минимум мәбләғи бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Капиталын репатриасијасы (харичә көчүрүлмәси) дә Ганунда өз ајдын әксини тапмамышдыр. Ганунда һәминин гејд едилир ки, низамнамә капиталынын харичи инвестор әввәлчә јалныз 50%-ни өдәјә биләр. Бу капиталын галан һиссәсинин нә вахт өдәниләчәји мүддәти дә ганунда мүәјјән едилмәмишдир. Бу исә она кәтириб чыхарыр ки, мүәссисә низамнамә капиталыны формалашдырмадан күзәштләрдән истифадә етмәјә башлајыр. Харичә көчүрүлмәли олан мәбләғин максимум мигдары да Ганунда ачыг галмышдыр.

Харичи кредитләр. Азәрбајчана верилән харичи кредитләр чәдвәл N21-дә верилән рәгәмләрлә характеризә едилир. Көстәрилән мә'луматлардан ајдын олур ки, Азәрбајчанын кредитләшдирилмәсиндә Бејнәлхалг Валјута фонду мүһүм рол ојнајыр. БВФ-нун вердији кредитләр арасында "Стенд-бај" кре-

* Consulting and Business. 1997, N 1, s. 53-55

дитләри хүсуси јер тутур. . "Стенд-бај" кредитләри БВФ-нун үмуми еһтијатлары һесабындан өлкәнин тәдијјә балансында

Чәдвәл №-21

Бејнәлхалг тәшкилатлар тәрәфиндән Азәрбајҹана верилән кредитләр (1.1.1997)

Кредит верән тәшкилатын ады	Кредит мәбләғи	Кредитин верилдији мәгсәд
1. Бејнәлхалг Валјута Фонду (БВФ)	29,25 СДР (46,7 млн. АБШ дол.)	структур дәјишикликләринин малијјәләшмә механизми (СТФ)
2. Бејнәлхалг Инкишаф Ассосиасијасы	61,0 млн. дол.	Бакы шәһәриндә су тәчһизатынын јенидәнгурма лајиһәси
3. Авропа Јенидәнгурма вә Инкишаф Банкы	23,0 млн. дол.	Ејни лајиһәјә
4. Бејнәлхалг Инкишаф Ассосиасијасы	65,0 млн. дол.	Реабилитасија кредити
5. Бејнәлхалг Инкишаф Ассосиасијасы	14,3 млн. СДР (20,8 млн. дол.)	Нефт бөлмәсинә техники јардым
6. БВФ	58,5 млн. СДР (93,4 млн. дол.) вә 29,25 млн. СДР (46,7 млн. дол.)	Стенд-бај кредити СТФ кредитинин икинчи нөвбәси
7. Бејнәлхалг Инкишаф Ассосиасијасы	20,0 млн. дол.	Газ бөлмәсинә техники јардым
8. Авропа Јенидәнгурма вә Инкишаф банкы	52 млн. дол.	Јеникәнд ҺЕС-инә
9. Авропа Иттифагы	80 млн. дол. (68 млн. ЕКЈУ)	Әрзаг маллары ајрылмасы јолу илә

мүвәггәти јаранмыш вә ја тсиклик характер дашыјан кәсири өдәмәк мәгсәдини күдүр. О, адәтән өлкә тәрәфиндән һиссә-һиссә ики ил әрзиндә мәнимсәнир. Кредитин биринчи һиссәсини алан өлкә, әкәр онун нөвбәти һиссәсинин ајрылмасы мәрһәләсинәдәк БВФ-нун шәртләрини јеринә јетирмәзсә, бу һалда кредитин бурахылмасы дајандырылыр.

"Стенд-бај" кредитинин верилмәсиндә БВФ-нун шәртләри ашағыдакылардан ибарәтдир:

-бүдчә кәсиринин вә кредитләрин мүәјјән олунмуш һәдмитдән артыг олмасына јол вермәмәк;

-чари бејнәлхалг һесаблашмалара вә трансфертләрә мәһдудијјәтләр тәтбиг етмәмәк;

- харичи һесаблашмаларда өдәмәләрә риајәт етмәк;

- валјута еһтијатларынын минимум сәвијјәсини тә'мин етмәк. БВФ-нун хүсуси механизмләр васитәсилә ајырдығы кредитләрдән бири игтисадијјатда системли (структур) чәтинликләрин малијјәләшдирилмәси механизмидир (СТФ).

Бу кредитләшдирмә механизми тәнзимләнән гијмәтләрдән базар игтисадијјаты принсипләри әсасында формалашан гијмәтләрә кечидлә бағлы бејнәлхалг тичарәт вә һесаблашмаларын позулмасы нәтичәсиндә өлкәнин тәдијјә балансында чәтинликләр јарандығда тәтбиг олунур. Бу кредит механизми үзрә һәр ил өлкәјә ајрылан мәбләғ онун БВФ-да олан квотасынын 50-фаизилә бәрабәрдир.

"Ekonomiks" гәзетинин мә'луматына көрә, харичи кредитләрдән истифадә етмәк нәтичәсиндә 21 јанвар 1997-чи ил тарихинә Азәрбајчан Республикасынын күлли мигдарда 1.123,24 млн. АБШ доллары мәблəғиндә харичи борчу јаранмышдыр.[1]

Нәтичәдә Азәрбајчанын харичи валјута һесаблашмаларында чидди кәркинлик јаранмыш вә артмагда давам едир.[2] Бу һагда БВФ вә АРМБ-нин Азәрбајчанын 1994/96-чы илләрдә

---

[1] Ekonomiks, 29 јанвар 1997-чи ил

[2] Микаилзаде Р.М. Дисбаланс платежеј пора принимать меры «TREND»,1996, N 7 с.32-35

өдәниш балансы һаггында чәдвәл N 22-дә верилән мә'луматлар ајдын тәсәввүр ојадыр.

Чәдвәлдән көрүнүр ки, чари әмәлијјатлар балансынын кәсири 1994-чү илдә 121 млн. доллардан 1996-чи илдә 931 млн. доллара јүксәлмишдир. Аәзәрбајчанын бејнәлхалг капитал һәрәкатына интенсив чәлб олунмасы нәтичәсиндә балансын "капитал вә малијјә әмәлијјатлары" вә бирбаша инвеситисија маддәләринин ролу сүр'әтлә артыр.

Харичи јардымлар. Мүстәгил сијасәт јеридән вә базар игтисадијјаты јолунда игтисади ислаһатлар тәтбиг едән Азәрбајчан Республикасы апарычы бејнәлхалг тәшкилатлар тәрәфиндән дәстәкләнир.

Аврспа Бирлији Комиссијасынын (АБК) јардымлары. Азәрбајчана едилән бејнәлхалг јардым арасында ән әһәмијјәтлисидир. Әһалинин әрзагла тә'мининдә чидди чәтинлик чәкән

Чәдвәл N-22

Азәрбајчанын өдәниш балансы, 1994/96-чи илләр
(ириләшдирилмиш көстәричиләр)

млн. АБШ доллары

	1994*	1995*	1996*
Чари әмәлијјатлар балансы	-121	-379	-931
Тичарәт балансы	-163	-343	-693
Хидмәтләр балансы	-33	-96	291
Чари көчүрмәләр	75	111	66
Капитал вә малијјә әмәлијјатлары	54	456	902
Бирбаша инвестисијалар	22	277	590
Үмуми баланс	79	145	0

* Azerbaijan Republic - Recent Economic Developments International Monetary Fund, February 1997 IMF Staff Country Report, N 97/1, p. 45

** АРМБ-нин рәсми мә'луматлары .

республикамыза АБК 1993-чү илдә әрзаг вә дәрман алынмасы үчүн 68 млн. ЕКЈУ кредит хәтти ачмышдыр. 1994-1995-чи илләрдә АБК-дан әвәзсиз јардым шәклиндә республикамыз 300 мин тон тахыл, 1,98 мин тон көрә јағы вә 2,18 мин тон әт алмышдыр. Јардымын әһалијә сатышындан әлдә един 62,6 млрд. манат вәсаит әһалинин Сосиал Мүдафиәси фондуна көчүрүлмүш вә аз тә'минатлы аиләләрә верилмишдир. 1995-чи илдә бағланмыш мүгавилә әсасында Азәрбајчан әвәзсиз јардым шәклиндә даһа 170 мин тон тахыл алмышдыр. Тахыл сатышындан әлдә един вәсаит Тәрәфдашлыг фондуна топланараг республика кәнд тәсәррүфатынын инкишафы үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

Авропа Бирлијинин"ТАСИС" програмы үзрә Азәрбајчана техники јардым. Азәрбајчана 1992-чи илдә "ТАСИС" програмы үзрә башланан техники јардым дөвләт мүәссисәләринин јенидәнгурулмасы,өзәл бөлмә, кәнд тәсәррүфаты, инфраструктура, енеркетика, маариф вә дикәр саһәләрин инкишафы мәгсәдләринә верилир.

Бу хәттлә 1993-чү илдә 8-млн.ЕКЈУ вәсаит алыныб вә гачгынлар үчүн евләр тикилибдир. Һәмин хәтт үзрә Республика 1993 -чү илдә 8 млн, 1994-чү илдә дә даһа 8 млн. ЕКЈУ јардым алмышдыр.

Азәрбајчан һәмчинин ТАСИС-ин МДБ үчүн дөвләтләрарасы Програмларында да иштирак едир. Бу програмлар арасында ән мүһүмү Транс-Гавказ нәглијјат дәһлизи "Авропа-Гафгаз-Асија" програмыдыр. Бу програма 24 лајиһә дахилдир. (Гафгаз вә Орта Асија дөвләтләри үчүн). 1996-чы илдә ТАСИС-ин "Гафгаз вә Түркијә енержи системинин бирләшдирилмәси" үзәриндә иш башланыб.

5. Азәрбајчан вә бејнәлхалг тәшкилатлар.

Азәрбајчан мүстәгиллик әлдә етдикдән сонра дүнјанын бир чох апарычы бејнәлхалг тәшкилатларынын үзвлүјүнә гәбул едилмиш вә онларла әмәкдашлығы фәал сурәтдә инкишаф етдирир. Бу тәшкилатлар арасында БВФ, Дүнја банкы, Авропа Јенидәнгурма вә Инкишаф Банкы, Бејнәлхалг Инкишаф Ассосиасијасы вә Авропа Бирлији хүсусилә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Јухарыда көрдүјүмүз кими Республикаја дахил олан харичи инвестисија, кредит вә јардымлар әсас е'тибарилә бу тәшкилатлардан дахил олур. 1992-чи илдән БМТ-нин үзвү олан Азәрбајчан бу тәшкилат чәрчивәсиндә дә кениш әмәкдашлыг фәалијјәтинә башламышдыр. Республикамызын БМТ дахилиндә бир чох тәшкилатларла әмәкдашлыг перспективи чох кенишдир. Бу тәшкилатлардан БМТ-нин Инкишаф Програмы, БМТ-нин Сәнаје үзрә Инкишаф тәшкилаты (ЈУНИДО), БМТ-нин Тичарәт вә Инкишаф үзрә Конфрансы (ЈУНКТАД), БМТ-нин Әрзаг вә Кәнд тәсәррүфаты Тәшкилаты, Авропа үчүн Игтисади Комиссија, БМТ-нин Игтисади вә Сосиал Шурасы, БМТ-нин Асија вә Сакит Океан үчүн Игтисади вә Сосиал Комиссијасыны (ЕСКАТО) көстәрмәк олар. Азәрбајчан Игтисади Әмәкдашлыг вә Инкишаф тәшкилаты (ОЭСР), Түркијәнин ТИКА - Бејнәлхалг Әмәкдашлыг Акентлији вә Јапонијанын Бејнәлхалг Әмәкдашлыг Акентлији илә дә сых әмәкдашлыг едир.

Азәрбајчан 1993-чү илдән ҮТТ - Үмумдүнја Тичарәт Тәшкилатында (кечмиш ГАТТ) мүшаһидәчи статусунда иштирак едир вә һәмин тәшкилатын принсипләри әсасында харичи тичарәтин либераллашдырылмасы үзрә фәал иш апарыр. Һал-һа-

зырда Республиканын бу тәшкилата үзв гәбул олунмасы мәсәләси өјрәнилир. Бунун үчүн дахили ганунверичиликдә, тичарәт режиминдә ҮТТ-нын тәләбләринә ујғун олараг дәјишикликләр едилмәси лазымдыр.

Азәрбајчан вә Игтисади Әмәкдашлыг Тәшкилаты (ЕКО) Азәрбајчан 1992-чи илин феврал ајындан ЕКО-нун үзвүдүр. Бу тәшкилатла әмәкдашлыг өзүнүн чоғрафи јахынлығы вә зәнкин еһтијатлары бахымындан Азәрбајчан үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. ЕКО чәрчивәсиндә Азәрбајчанын инкишаф перспективләриндә мүһүм рол ојнаја билән бир сыра ири мигјаслы лајиһә вә програмлар һазырланыр. ЕКО өзүнүн узунмүддәтли инкишаф перспективини, рекион дөвләтләри үчүн бөјүк әһәмијјәтә малик приоритет саһәләрини мүәјјәнләшдирмишдир. Нәглијјат вә рабитә саһәсиндә лајиһәләри, рекионда нәглијјат вә инфраструктура објектләрини, енеркетика саһәсиндә нәзәрдә тутулмуш лајиһәләри хүсусилә гејд етмәк лазымдыр. Харичи ишләр назирлијинин мә'луматына әсасән ЕКО чәрчивәсиндә һал-һазырда ашағыдакы тәдбирләр һәјата кечирилир:

1. Түркијә, Иран вә Пакистанын тәшәббүсү илә бу өлкәләр арасында көмрүк тарифләри 10% ашағы салыныб. Јахын кәләчәкдә 25% ашағы салынмасы планлашдырылыр. Азәрбајчан һәлә бу тәшәббүсә гошулмамышдыр.

2. Инкишаф вә тичарәт үзә ЕКО Банкынын јарадылмасы үзәриндә иш кедир.

3. Тәкрар сығорта үзрә ЕКО Ширкәтинин јарадылмасы планлашдырылыр.

4. Тичарәт-Сәнаје Палатасы јарадылыр вә с.

Азәрбајчан вә Гара дәниз Игтисади Әмәкдашлыг (ГИӘ) тәшкилаты Азәрбајчан 1992-чи илин ијун ајында ГИӘ-нин

јарадылмасында иштирак едиб вә онун јаранмасы һаггында бәјаннамәни имзаламышдыр. 1992-чи илин декабрында ГИӘ тәшкилаты чәрчивәсиндә әмәкдашлығын әсас истигамәтләри мүәјјән едилмиш вә бу истигамәтләрдә ашағыдакы Ишчи групплары јарадылмышдыр: тичарәт вә сәнаје, банк вә малијјә, нәглијјат вә рабитә, кәнд тәсәррүфаты, игтисади информасија вә статистик мә'луматларын мүбадиләси, тәкрар веркиләмәјә јол верилмәмәси, елм вә технолокија, туризм, енеркетика, әтраф мүһитин горунмасы, инвестисијаларын горунмасы вә тәшкилат мәсәләләри.

ГИӘ тәшкилаты чәрчивәсиндә дә әсас диггәт рекионал нәглијјат инфраструктурасынын јарадылмасы вә инкишафына, үзв өлкәләрин енержи системләринин бирләшдирилмәсинә верилир. 1995-чи илин јанварында Гара дәниз Тичарәт вә Инкишаф Банкынын јарадылмасы һаггында Сазиш имзаланмышдыр.

ӘДӘБИЈЈАТ

- Авдошкун Е.Ф. Международные экономические отношения. Учебное пособие, М., 1996
- Азәрбајҹан рәгәмләрдә, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995-ҹи илләрдә. Статистик мәҹмуәләр.
- Азәрбајҹан Республикасынын идхалат вә ихраҹаты, 1991, 1992, 1993, 1994, 1995, 1996-ҹы илләрдә статистик мәҹмуәләр.
- Азәрбајҹанын хариҹи игтисади әлагәләри: кечмиши, бу күнү вә сабаһы. Үмумреспублика конфрансы. Бакы, 1996. (Азәрбајҹан Университети)
- Балацкий Е. Эффективность инвестиции в открытой экономике. "МЭ и МО", 1996, N-10
- Болотин М.И, Шейнис В.Л., Экономика развивающихся стран в цифрах. Опыт справочно-статистического исследования. 1950-1988. М, 1988.
- Брюс Д., Портер, Кэрол Р., Сэивиц. Империя былая и будущая: Россия и "ближнее зарубежье".-"МЭ и МО", 1995, N-5
- Буглай В.Б., Ливенцев Н.Н. Международные экономические отношения. Учебник. М., 1996.
- Вәлијев Д.Ә., Бабајев Ј. Түркијә. Тургут Өзал. Игтисади мө'ҹүзәләр. Б., 1990
- Вәлијев Д. Милли валјутамыз милли гејрәтимиз олмалыдыр - "Азәрбајҹан", 9.12.1992.
- Вәлијев Д. Кечид сәбәбләрдән башлајыр - "Халг газети", 19.03. 1992
- Велиев Д. А. Государственные финансы и социально-экономическое развитие Турции , Б. 1991
- Виноградова А. Экономическая интеграция в СНГ и опыт мира - "МЭ и МО", 1995, N-5
- Воронов К. Четвертое расширение ЕС: тормоз или стимул интеграции - "МЭ и МО", 1996, N-8
- Гасымов М. Азәрбајҹан бејнәлхалг мүнасибәтләр системиндә. Б., 1996.

- Грегорин Н., Мэнкью. Макроэкономика, М., 1994.
- Джеффри Д. Сакс, Фелипе Ларрон Б. Макроэкономика. Глобальный подход, М., 1996.
- Джон Д. Дэнниэлс, Ли Х. Радеба. Международный бизнес. М., 1994
- Дрисскол Д. Давид, Что такое Международный Валютный Фонд, Вашингтон, 1992.
- Дьякова И.С. Развивающиеся страны Азии в международном технологическом обмене, М., 1983.
- Захматов М.И. Тенденции развития мирохозяйственных связей, "США, Экономика, политика, идеология", 1996, N-2
- Кемпбелл Р., Макконнелл Стенли, Л. Брю - Экономикс. Т. I, II, Б.
- Костин Н. Экономический рост Восточной Азии и интеграция, "МЭ и МО", 1996, N-3
- Красавной Л.Н.- Международные валютно-кредитные и финансовые отношения, М, 1996.
- Краснова Е. Интеграционная стратегия стран ЕАСТ -"МЭ и МО", 1991, N-3.
- Лаврентьев В.Н. Новые индустриальные страны Азии. Перестройка промышленной структуры, М., 1990
- Линдерт П.Х. Экономика мирохозяйственных связей, М., 1992.
- Мальцева О., Семенов Е.-Экономическая интеграция в азиатско-тихоокеанском регионе, "МЭ и МО", 1995, N-9
- Майкл Портер. Международная конкуренция. М., 1993.
- Мамедов Р.М.(Микаилзаде). Экономические связи Азербайджанской ССР. Б., 1990.
- Матюхин Г.Г. Мировые финансовые центры М., 1979.
- Мартынов В.А. 1992: новые контуры 3 Европы.- М., 1992
- Микаилзаде Р.М. - Баланс неплатежей пора принимать решений. - Trend, 1996, N-7
- Муртазина Е.Н. Европейское Сообщество - одна из основ общеевропейского дома. - М., 1992.

- Народное Хозяйство Азербайджанской ССР 70-летию Великого Откября - Статистический сборник, Б., 1987.
- Народное хозяйство ССР в 1990 г. - Статистический ежегодник, М., 1991.
- Основы внешнеэкономических знаний - словарь-справочник. М., 1990.
- Пебро Мишель. Международные экономические валютные и финансовые отношения - М., 1994.
- Развивающиеся страны в современном мире: единство и многообразие. М., 1983.
- Развивающееся страны: экономический рост и социальный прогресс. М., 1983.
- Рәһимов М. Азәрбајҹан Республикасынын инкишафыны тәнзимләјән ганунлар. Б., 1995.
- Рымалов В. Мировая рыночная экономика: долгосрочные тендеции и современный мир.- "МЭ и МО", 1991, N-9
- Самуэльсон П. Экономика. М., 1992
- Серов В.К. 5 летию СНГ. Совокупность опыта, проблема размышлений - "Экономист" М., 1996, N-9
- СССР и зарубежные страны 1989. Статистический сборник - М., 1990
- Стенли Фишер, Рудигер Дорнбуш, Ричард Шмапензи. Экономика, М., 1993.
- Студенцов В. - Иностранные инвестиции и экономическая безапасность. "Экономист", 1996, N-10
- Торговля СССР. Статистический сборник. М., 1989.
- Хасбулатов Р.И. Международные экономические отношения. М., 1991, Т. I
- Хасбулатов Р.И. Мировая экономика. М., 1994.
- Чешков Ч. Целестность мира через призму общенаучного знания. "МЭ и МО", 1995, N-1
- Шетенин Д. Современное мировое хозяйство. "Обществ и экономика", 1996, N 5.
- Шмелев Н.П. Всемирное хозяйство: тенденции, сдвиги, противоречия. М., 1987.

Эдвин Дж. Долан. Макроэкономика. М., 1992. Экономика. Учебник. М., 1997.

- Azerbaijan Republic - Recent Economic Developments. IMF Staff Country Report No 97/1. International Monetary fund. Washington, D.C.
- Alkin E. Uluslararası economik iliskiler. Istanbul, 1990
- Atish R. Ihosh, Ann-Maria Gulde, Jonathan D.Ostry, Holger wolf/ Does the Exchange Rate Regime Matter for inflation and Growth? International Monetary Fund. Washington, D.C.
- Balance of Payments Textboox - International monetary fund. 1996.
- Bartlomiej Kaminski, Zhen Kun Wang and L.Alan Winters. Foreign Trade the Transition. The International Environment and Domestic Policy. The world Bank Washington, D.C.
- International capital Markets - Developments, Prospects, and Policy issues. David Folkerts - Landau and Takatoshi ito with. International Monetary fund. D.C. August, 1995.
- Isguden T. Mufit Akyuz. Uluslararası iktisat. Istanbul.
- Iyibozkurt E. Uluslararası iktisat. Teori ve politika, Bursa, 1995.
- Karluk R. Uluslararası ekonomi. Istanbul, 1991.
- Latın American Trade integration. "The economist", 1994
- Ogan S. Azerbaycan. Iktisadi Bünyesi. Istanbul, 1992
- Peter H. Lindert Thomes A.Pugel. Jnternational Economics Chicago, 1996
- Seyidoglu H. Uluslararası iktisat. Teori, politika ve uygulama. Istanbul, 1991
- Seyidoglu H. Uluslararası finans. Istanbul, 1994
- World trade. All free traders now? "The Economist December". 1996
- World Investment Report. 1995, p.8-9

1997-чи илдә Азәрбајчанын өлкәләр үзрә харичи тичарәти[1)]

(мин АБШ дол.)

Өлкәләр	Идхалат	Ихрачат	Фәрг (+, –)
МДБ өлкәләри Чәми О чүмләдән	350985,1	378293,8	27408,7
Русија	151526,6	190532,1	29011,5
Украјна	85840,3	32144,9	- 53495,7
Беларус	7069,7	3607,3	- 3602,4
Өзбәкистан	5520,5	4339,4	- 1181,1
Малдова	3969,9	1475,9	- 6473,9
Газахстан	29556,5	8982,0	- 2057,4
Күрчүстан	36674,8	133486,7	96341
Гырғызыстан	1398,4	1785,1	386,7
Тачикистан	89,2	3418,1	3320,8
Түркмәнистан	25835,1	8510,5	- 16824
Узаг харич өлкәләри Чәми О чүмләдән	443458,1	403015,9	- 40442,2
Литва	3250,6	729,0	- 2521,6
Латвија	2004,6	1788,6	- 216,0
Австрија	5445,6	875,6	- 4570,1
Болгарија	1984,2	4465,1	248,8
Чин	6730,9	1250,7	- 5480,2
Франса	17571,2	139,5	- 17431,7
Алманија	38828,8	6171,6	- 32657,2
Јунаныстан	1725,0	13759,6	12034,6
Гонконг	18,5	43720,6	43702
Иран	48801,7	189741,1	140939,4
Италија	3794,0	32924,7	29130,6
Јапонија	803,2	3,7	- 796,6

[1)] Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. İdxal və İxrac. 1997, s. 7-9.

(давамы)

Нидерланд	6076,1	5578,7	- 497,5
Полша	6764,1	2904,3	- 3859,8
Исвеч	2374,8	26002,4	23627,6
Исвечрә	3259,2	6645,6	3386,4
БӘӘ	41861,8	1084,4	- 40777,4
Түркијә	179701,8	41283,1	- 138418,7
Бөјүк Британија	14355,2	1431,0	- 12924,2
АБШ	22132,1	2082,4	- 20049,7
Јекүн О чүмләдән Тәкрар ихрач	794343,2	781309,7 2123,8	- 13033,5

ӘЛАВӘ № 2

Сөвдәләшмә нөвләри үзрә Азәрбајчанын 1997-чи илдә идхал вә ихрачы[1]

(мин АБШ дол.)

Сөвдәләрин ады	Идхалат	Ихрачат	Фәрг
- Истеһсал кооперасијалары үзрә өһдәликләр һесабына мал сатышы	2970	6	- 2964
- Сәрбәст дөнәрли валјута илә сатыш	519140	553281	34141
- Дөвләтләрарасы клиринг разылашмалары үзрә сатыш	10	183	173
- Гапалы валјута илә сатыш	57360	43473	- 13886
- Бартер сазишләри үзрә сатыш	93617	108389	14772
- Е'мал үчүн хаммал сатышы	3543	1693	- 1849
- Хаммал е'малындан сонра мәһсул сатышы	2139	7159	5020
- Комиссион әсаслар үзрә һәјата кечирилән сатыш	40281	42373	2092
- Мүвәггәти идхал вә ихрач	29246	23035	- 6211
- Дикәр сөвдәләшмәләр үзрә сатыш	46036	1717	- 44329
Чәми О чүмләдән тәкрар ихрач	794343	781310 2124	- 13033

[1] Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi. İdxal və İxrac: 1997, s. 10-11

Dünyamalı Əmir oğlu Vəliyev

Beynəlxalq İqtisadiyyat

© "Azərbaycan Universiteti" Nəşriyyatı, Bakı, 1998

Nəşriyyatın icra edici direktoru ***E.R. Yüzbaşov***
Kompüter tərtibatı: ***Ü.C. Rüstəmva***
Texniki redaktoru: ***Ş. Ə. Cavadov***

Yığılmağa verilmiş 15.01.1997 . Çapa imzalanmış 12.05.1997.
Format 60x90 $_{1/16}$. Ofset çap üsulu. Şərti çap vərəqi 24
Tiraj 500. Sifariş 328. Qiyməti müqavilə yolu ilə

"Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı
370110, Bakı- 110, Ak. Mirəli Qaşqay küç. 84

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

Kitab "Qızıl Şərq" icarə mətbəəsində hazır plyonkalarda
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.
Bakı, Həzi Aslanov küç 80.